COLLEGIUM

Sociologie, Ştiinţe politice

Seria *Sociologie, Ştiinţe politice* este coordonată de Adrian Neculau, Liviu Antonesei (sociologie) şi Dan Pavel (ştiinţe politice)

Petru Iluţ este profesor la Catedra de Sociologie a Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj, licenţiat în filosofie, doctor în psihologie socială. Dintre lucrările sale, reţinem :

Familia. Cunoaştere şi asistenţă, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 1995 ;
Structurile axiologice din perspectivă psihosocială, Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1995 ;
Psihologie socială (coautor), Cluj-Napoca, Ed. Exe, 1994 ;
Ancheta sociologică şi sondajul de opinie (coautor), Iaşi, Ed. Polirom, 1997.

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3
P.O. BOX 266, 6600, Iaşi, ROMÂNIA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale :

ILUŢ, PETRU
Abordarea calitativă a socioumanului :
concepte și metode / Petru Iluţ – Iași : Polirom, 1997
184 p. ; 20 cm. – (Collegium. Sociologie, Ştiinţe politice)
ISBN : 973-683-028-4
316:009

Printed in ROMANIA

Petru Iluţ

ABORDAREA CALITATIVĂ A SOCIOUMANULUI

concepte şi metode

POLIROM
Iaşi, 1997

Cuprins

Prefaţă

Cartea noastră se vrea a fi o imagine sintetică asupra orientării calitativiste din disciplinele socioumane, orientare ce are, în concepţia unor reprezentanţi ai ei, nu doar un caracter paradigmatic, ci şi unul interparadigmatic. Dincolo de aspiraţia ei de a constitui în sine o prezentare condensată a conceptelor şi a metodologiei vehiculate de calitativişti, lucrarea are şi un obiectiv foarte specific : acela de a umple un gol din informaţia de profil teoretico-metodologic din spaţiul cultural românesc, pentru că despre concepţia calitativistă şi metodele calitative s-a scris şi s-a tradus foarte puţin.

Cărţile de acest fel – ce urmăresc recuperarea rămânerii noastre în urmă faţă de achiziţiile relevante din lumea ştiinţifică contemporană – sunt pândite însă de un serios pericol. El constă în aceea că specialiştii formaţi ai domeniului sunt deja familiarizaţi, prin consultarea bibliografiei străine, cu aceste rezultate, iar pentru marea masă, ideile expuse pot apărea mai greu accesibile. Există, altfel spus, riscul unui public de cititori redus. Punându-mi cu gravitate problema adresabilităţii, m-am străduit să preîntâmpin un asemenea risc, construind lucrarea pe două registre, chiar dacă nu expres delimitate în text : unul de expunere destul de didactică a principalelor poziţii teoretice, principii metodologice şi metode concrete ale abordării calitative, şi celălalt, de judecăţi interpretativ-critice şi de ipoteze privind soluţionarea unor impasuri ale calitativismului. Sper ca astfel cartea să prindă „şi – şi”, în funcţie de posibilele categorii de cititori, şi nu „nici – nici”.

În acest sens, aş observa că abordarea calitativistă vine, pentru un anumit gen de intelectuali, prea târziu în România, în alte spaţii culturale ea ajungând deja la maturitate şi chiar la epuizarea potenţelor ei ideatice incitante. Mulţi autori occidentali vorbesc deja de „post-poststructuralism”, de „post-postmodernism” etc. şi, cred că nu forţat, prin extensie, putem admite că se conturează un „de-deconstructivism” şi un „post-calitativism”.

Pe de altă parte, aş spune că, oarecum paradoxal, calitativismul vine, mai ales pentru unii tineri în formare, prea devreme, fiindcă el poate constitui o justificare a tendinţei de superficialitate, a lipsei de aplecare cu acribie asupra realului empiric sociouman, îndemnând la fantezii interpretativist-subiectiviste. De aceea, cartea de faţă, subliniind cu tărie limitele calitativismului ca orientare epistemologică şi inconsecvenţele constructivismului radical, aduce argumente pe multiple planuri în susţinerea unui calitativism dublat de rigoare şi, în mare măsură, interferat cu un cantitativism flexibil, înţelept, debarasat de pozitivismul dogmatic.

Dar, dincolo de discuţiile epistemologice, volumul poate fi un instrument util pentru cei ce vor să se familiarizeze cu strategiile calitative („teoria întemeiată”, „eşantionul teoretic” etc.), cu metodele specifice (observaţia participativă, analiza discursurilor şi convorbirilor, biografia şi studiul de caz etc.) şi, nu în ultimul rând, ca importanţă, cu accentele tematice : retoricile cotidiene, istorie orală, producerea şi gestionarea socială a documentelor, poziţionarea producătorilor de cunoştinţe ştiinţifice socioumane.

Un principiu fundamental al organizării lucrării este cel al expunerii comparative a metodelor calitative cu cele cantitative. Mai precis, a prezentării atât a variantei cantitativiste a unei metode sau a unui procedeu, cât şi a celei calitativiste, cu focalizare, desigur, pe cea din urmă. În acest spirit am dedicat un capitol special metodelor „de intersecţie”, unde am inserat şi – mai puţin cunoscută la noi – „analiza de reţea”, care, fiind consacrată ca metodă cantitativă, se pretează şi la dezvoltări calitative.

Cartea se bazează aproape în exclusivitate pe bibliografie americană clasică şi recentă, ceea ce nu cred că ar fi un dezavantaj. Dimpotrivă, deoarece, spre deosebire de teoriile substantivale – care vizează fragmente specifice ale socioumanului –, unde specificul cultural îşi pune puternic amprenta, domeniul metodologic este unul mai neutru la efectele particularităţilor contextului cultural. Iar metodologia nord-americană este una de avangardă. Trebuie menţionat şi aici însă că una este valabilitatea transculturală a unor strategii şi designuri de cercetare, şi altceva, conţinutul concret al chestionarelor, scalelor, inventarelor şi testelor. Aplicarea necritică a acestor instrumente standardizate pe realităţi socioculturale mult deosebite este o inepţie metodologică. Or, calitativismul se revoltă tocmai împotriva utilizării standardizate, mecanice, inflexibile a diverselor metode, procedee şi instrumente.

În fine, o ultimă precizare se referă la faptul că ceea ce se numeşte cu termenul „metode calitative” se practică astăzi de către toţi specialiştii din domeniul socioumanului, începând de la antropologi, sociologi şi psihologi şi până la istorici, economişti şi jurişti. Şi, deşi ele presupun prin excelenţă flexibilitate şi ingeniozitate din partea celor ce efectuează cercetări, ignorarea a ceea ce s-a acumulat până acum în acest câmp de preocupări, chiar dacă nu în specialitatea proprie, nu face decât să reducă mult performanţele studiilor întreprinse.

Autorul,
Cluj, 30 septembrie 1997

Capitolul 1

FUNDALUL EPISTEMOLOGIC

1.1 Retorica cotidianului şi retorica ştiinţei despre sociouman

Teme ca dragostea şi prietenia, întemeierea, funcţionarea şi disoluţia familiei, creşterea şi educarea copiilor, alegerea şi practicarea profesiei, comportamentele deviante, situaţia persoanelor de vârsta a III-a, raportul dintre categorii, grupuri şi instituţii sociale, politici şi programe sociale şi multe altele sunt asiduu discutate şi disputate în toate mediile sociale şi segmentele populaţionale. Trăind, muncind şi realizându-se în şi prin configuraţiile şi procesualitatea vieţii sociale, laolaltă şi în strânsă interacţiune cu semenii lor, indivizii şi grupurile umane dezvoltă şi posedă, mai mult sau mai puţin elaborate, concepţii cu privire la diversele structuri, aspecte şi fenomene ale socioumanului, au explicaţii şi formulează predicţii în legătură cu ele. Născută din praxisul sociocultural mai larg – în cadrul căruia intră şi cultura generală acumulată prin şcoală, dar a cărei substanţă principală e dată de practica rutinieră –, funcţionează ceea ce se numeşte cunoaşterea la nivelul *conştiinţei comune*, al simţului comun, al bunului simţ, adică sistemul de credinţe, reprezentări, cunoştinţe – descrieri, explicaţii şi interpretări – obţinute în mod spontan, fără o cercetare sistematică şi după metode ştiinţifice, ci pe baza activităţilor contextelor obişnuite (loc de muncă, familie, cerc de prieteni, organizaţii politice sau de altă factură etc.).

Cunoaşterea întemeiată pe experienţa practică nemijlocită, transmisă şi îmbogăţită intergeneraţional, nu se referă numai la domeniul socioumanului. În fond, oamenii nu doar că au trăit în grupuri, au întemeiat familii, au socializat copiii şi şi-au rezolvat numeroase probleme de natură psihologică şi socială pe baze empirice, dar au făcut multă vreme agricultură şi medicină în acelaşi fel, fără aportul biologiei, geneticii, chimiei şi al altor ştiinţe, a căror dezvoltare propriu-zisă a demarat abia în epoca modernă sau numai recent, în cea contemporană. Însă, în ceea ce clasic se numeşte „cunoaşterea naturii”, distanţele şi contrastele chiar, dintre simţul comun şi abordarea ştiinţifică sunt

clare, fără echivoc, uşor demonstrabile şi prin calitatea rezultatelor pragmatice a celor două tipuri de demersuri : se poate face – şi se face şi în continuare – agricultură tradiţional empirică, dar cu ce eficienţă ?

În domeniul socioumanului însă, distanţa dintre cunoaşterea comună şi cea ştiinţifică este mai mică şi zona lor de intersecţie foarte întinsă şi, deci, diferenţele, mai puţin pronunţate. Această teză a *continuităţii* dintre cele două niveluri, atât de apropiată paradigmei calitativist-interpretativiste, ce face obiectul analizei în lucrarea de faţă, necesită unele clarificări. Cea mai importantă, pe care o anticipăm aici, şi prin care ne delimităm net de unele poziţii din respectiva paradigmă, este aceea că şi în perimetrul socioumanului, alături de continuitate, pe anumite dimensiuni, între cunoaşterea de tip comun (cotidian) şi cea sistematică (ştiinţifică) există – şi e de dorit să fie aşa – deosebiri de esenţă.

Apropierea mai mare dintre comun şi ştiinţific în cunoaşterea socioumanului este dată, pe de o parte, de faptul că disciplinele ştiinţifice ce vizează această realitate nu au ajuns la un stadiu de dezvoltare – după criteriul exactităţii, al predictibilităţii şi deci al aplicabilităţii practice – comparativ cu ştiinţele „tari" (fizică, chimie, biologie), iar, pe de altă parte, de faptul că, fiind vorba de sociouman, cunoaşterea comună „este la ea acasă", având puternice atuuri epistemice şi ajungând la rezultate mult mai pertinente faţă de prezenţa ei în alte domenii. Condensat, *virtuţile* cunoaşterii comune (cotidiene) pot fi exprimate astfel :

1. Realitatea socioumană este *ontic direct accesibilă* indivizilor obişnuiţi. Ea este „pe măsura omului" din punctul de vedere al mărimilor entităţilor de cunoscut şi al gradului lor de organizare. Acest nivel „mezo" al existenţei, spre deosebire de cel micro sau macro, nu presupune, în principiu, aparate sau instalaţii speciale (microscoape, telescoape etc.) pentru a observa şi înregistra stări, caracteristici şi procese. (Desigur, faptul că în actul cunoaşterii interacţionează mărimi de acelaşi ordin poate constitui şi un dezavantaj, consemnat în fizică de Heinseberg ca relaţie de incertitudine. Asupra acestor implicaţii vom insista în alte secţiuni ale lucrării.)

2. Realitatea socioumană nu numai că este ca ordin de mărime nemijlocit accesibilă individului obişnuit (tipic, modal), dar îi este acestuia şi foarte *familiară*. Gradul de familiaritate nu provine doar din proximitatea spaţială în sine, din prezenţa fizică în mijlocul celorlalţi, în interiorul grupurilor şi aşezămintelor sociale (comunităţi, familie, locuri de muncă şi alte instituţii şi organizaţii), ci din aceea că oamenii dezvoltă şi împărtăşesc credinţe, explicaţii, motivaţii, valori şi simboluri comune. Altfel spus, ei sunt capabili *să înţeleagă* gândurile şi acţiunile semenilor lor. Or, a descrie şi

a explica socioumanul înseamnă în considerabilă măsură a înţelege resorturile comportamentelor individuale şi colective. Actorii umani, fiind concomitent constructori şi interpreţi ai propriilor vieţi şi a celorlalţi, sunt situaţi în chiar esenţa lumii sociale. De aceea, susţin cu tărie reprezentanţii mai radicali ai calitativismului, distincţia dintre subiectul cunoscător şi obiectul de cunoscut, în cazul socialului, şi cu atât mai mult la nivelul cunoaşterii cotidiene nu este operantă. Vom reveni pe parcurs şi asupra acestui abuz interpretativ.

3. Strategiile cognitive la nivelul practicii cotidiene sunt *complexe, flexibile şi subtile*. Pornind de la cercetările de antropologie cognitivă, în speţă de la preocupările de etnoştiinţă – adică „ştiinţa” (reprezentările) colectivităţilor etnice despre mediul lor fizic şi social –, sociologia cognitivă, în particular prin etnometodologie – studiul metodelor prin care oamenii îşi reprezintă şi organizează viaţa curentă – a dezvăluit ingeniozitatea, abilitatea şi chiar *raţionalitatea* demersurilor cognitive în practica curentă. Utilizând „axiome”, coduri, tipificări, expresii indexicale, principiul intersubiectivităţii şi, ca supraordonare, reflexivitatea (vezi, pe larg, Iluţ, 1995a), actorii cotidieni sunt, până la un punct, „experţi” în spaţiul lor de muncă şi viaţă nemijlocit. Şi cercetările de psihologie socială cognitivă devenite deja clasice arată cât de rafinate sunt procedeele de cunoaştere ale insului obişnuit (modal). Îmbinând observaţia proprie cu observaţii ale semenilor săi obţinute prin „interviuri” informale, înglobând date din alte surse (mass-media, de exemplu), el formulează ipoteze, atribuie cauze, operează cu metode statistice inferenţiale destul de sofisticate, omoloage calculatoarelor, cum ar fi covarianţa (Kelly, 1976), generalizează şi face predicţii.

Studii subsumabile domeniului mai nou din psihologia socială, numit al *cogniţiei sociale,* relevă, de asemenea, cum actorul cotidian utilizează diverse *strategii euristice* pentru a obţine informaţii care să fie, în acelaşi timp, simple şi uşor de procurat, dar şi de mare acurateţe, astfel încât să-i servească ca suport cognitiv valid în deciziile şi acţiunile sale. El caută permanent aplicarea legii minimului efort de gândire, a celui mai scurt drum mental (*mental shortcut*) în vederea atingerii obiectivului propus, ceea ce implică şi multe riscuri cognitive. Dar, ca principiu, un atare comportament este raţional şi, pentru nevoile curente ale oamenilor, suficient de productiv. Un exemplu oferit de studiile de cogniţie socială în acest sens este cel plasat în cadrul *euristicii reprezentativităţii*, unde funcţionează următorul raţionament : cu cât un individ este mai asemănător cu membrul tipic al unui grup, cu atât este mai mare probabilitatea ca el să aparţină grupului respectiv. Practica de zi cu zi, ca şi cercetările experimentale, de altfel, arată cât de des putem greşi aplicând

mecanic această regulă. În genere, însă, ea este eficientă şi oamenii o utilizează frecvent, cu deosebire în iniţierea contactelor cu persoane până atunci necunoscute.

În comparaţie cu cele ştiinţifice, strategiile cunoaşterii sociale cotidiene sunt spontane, incomplete, neelaborate şi mai puţin transparente, dar ele au multe puncte comune cu primele. Activitatea ştiinţifică este şi ea o dimensiune a socioumanului foarte mundană, nu numai în sensul că e subordonată intereselor personale a înfăptuitorului ei şi stringenţelor sociopolitice mai largi, ci şi în sensul că e produsul gândirii umane. Cogniţia socială concret cotidiană (conştiinţa comună) ca şi cunoaşterea de tip ştiinţific sunt, în fond, manifestări specifice ale aceleiaşi „logici naturale”, pertinent analizată de P. Botezatu într-o valoroasă lucrare (1969), pe nedrept uitată în ultima vreme.

4. În câmpul lor de competenţă psihosocială (spaţiul familial, de muncă, şcoală, locuri publice şi alte instituţii formale şi informale), indivizii obişnuiţi se comportă – conform unei expresii cunoscute deja de câteva decenii în psihologia socială şi sociologia cunoaşterii – ca nişte „mici oameni de ştiinţă”. Cu greu pot fi găsite constatări şi explicaţii în disciplinele socioumane care să nu aibă corespondent în conştiinţa comună.

Deosebirile dintre cele două niveluri (comun şi ştiinţific) în elaborarea de „teorii” sunt adesea mai degrabă de *diferenţe de limbaj*, de expresie. Astfel, în psihosociologia afinităţilor, spre pildă, s-au formulat două „teorii” cu privire la mecanismele iniţierii şi cristalizării de prietenii (iubiri) ; a) atracţie prin asemănări ; b) atracţie prin complementaritate. Bunul simţ a condensat şi, desigur, într-o anume măsură, a simplificat aceste explicaţii prin expresii de genul : a) „cine se aseamănă se adună” şi b) „contrariile se atrag”. Un alt exemplu concludent ar fi expresia nu de puţine ori invocată, inclusiv când e vorba de examene, „am tras de mine…”. Nu este oare clar implicată aici concepţia despre sinele (eul) multiplu, şi disocierea dintre sinele-scop, ingenuu, spontan, autentic („Eu” „Am”) şi cel instrumental, subordonat cumva primului („Mine”) ; în fond, celebra distincţie a lui G. Mead dintre „I” şi „Me” ? Cititorul avizat ar putea întreprinde un interesant şi, probabil, util exerciţiu de transcriere de la un nivel la altul, dintr-un limbaj în altul şi al altor idei şi teorii.

Neîndoielnic că avansul de cunoaştere faţă de simţul comun câştigat prin ştiinţele socioumane se datorează şi standardizării şi rigurorizării limbajului. Adepţii calitativismului, în speţă postmoderniştii, susţin însă că prin astfel de operaţii limbajul s-a şi rigidizat, devenind prea sărac şi mecanic pentru o realitate atât de diversă şi bogată cum este cea socială. Aşa încât rămânerea prin cunoaşterea cotidiană la *limbajul natural* atât de plastic şi subtil, încărcat de metafore şi de multe alte potenţialităţi stilistice capabile să surprindă şi să

exprime complexitatea şi continua facere şi des-facere a universului interpersonal şi social, ar reprezenta un atu.

Cunoaşterea cotidiană îşi datorează valoarea, aşadar, posibilităţilor lingvistice oferite de limbajul natural colocvial, de flexibilitatea acestuia. Este adevărat, numai că într-o apreciere echitabilă, evidenţierea virtuţilor semanticii cotidianului ar trebui însoţită de sublinierea slăbiciunilor sale, în particular a virtualei vaguităţi pe care o conţine. Fără îndoială că prin operaţionalizarea conceptelor, prin standardizare terminologică, prin trecerea de la ceea ce Georgescu Roegen (1975) numea noţiuni „dialectice”, înconjurate de zone de penumbre, la noţiuni „aritmomorfice”, a căror graniţe logico-semantice sunt ferm trasate, se pierde mult din conţinutul viu şi concret al corespondentului ontic. Dar se şi câştigă. Literatura metodologică socioumană a dezvoltat argumente pertinente în acest sens, prezente şi în lucrări româneşti de specialitate (Chelcea, 1975 ; Mărgineanu, 1982, Mihu, 1971 ; Rotariu, 1991 ; Sandu, 1996 ; Vlăsceanu, 1982 ; Zamfir, 1980).

5. Când se discută de raportul cunoaştere comună – cunoaştere ştiinţifică în perimetrul socioumanului se trece îndeobşte cu vederea un fapt foarte important, în opinia mea. Şi anume acela că simţul comun nu este ceva omogen, amorf, nediferenţiat. Dimpotrivă, el apare ca *puternic stratificat* din punctul de vedere al potenţialului cognitiv, mergând de la constatări simple, clişee şi prejudecăţi, până la observaţii şi raţionamente de mare fineţe şi profunzime, la explicaţii şi interpretări nuanţate. În funcţie de inteligenţă şi nivel de cultură, de multitudinea şi varietatea experienţelor socioculturale, indivizi nespecialişti propriu-zis în studierea socioumanului au grade diferite de aprehensiune a lui. Cazuri elocvente în acest sens sunt scriitorii, dar nu numai : un medic, un dascăl sau un preot ce trăieşte şi activează într-o comunitate bine circumscrisă, cum sunt cele rurale de la noi, poate fi un adevărat expert în raporturile de vecinătate, în relaţiile intrafamiliale sau în alte dimensiuni comportamentale şi mentalitare ale respectivei colectivităţi.

Dacă pe lângă cunoştinţele ce au ca sursă experienţa de viaţă directă, interpretate, desigur, printr-o grilă a schemelor sale mental-culturale – ceea ce ar constitui *simţul comun de prima mână* –, un asemenea specialist utilizează în analizele sale şi informaţii provenite din lectura unor texte de sociologie, psihologie socială, antropologie culturală sau alte discipline socioumane, el se situează la un palier superior al simţului comun, numit de *mâna a doua* (Chelcea, 1975).

Fiind puţin maliţios, aş spune că, mai ales în ţările ce abia au ieşit din regimurile totalitar-comuniste, apropierea dintre conştiinţa comună şi cea

ştiinţifică (sistematică) se datorează nu numai faptului că din cadrul primeia se detaşează vârfuri ale ei (specialişti în alte domenii, posedând însă cunoştinţe din domeniul ştiinţelor socioumane), dar şi faptului că în rândul celor ce se autointitulează sociologi, psihologi sociali sau antropologi culturali sunt mulţi de „mâna a doua”, convertiţi recent la domeniu şi lipsindu-le cultura profesională elementară.

Recunoaşterea şi sublinierea valenţelor pe care le are cunoaşterea comună cotidiană, a tezei continuităţii dintre ea şi cunoaşterea ştiinţifică, trebuie completată cu evidenţierea neajunsurilor, limitelor, riscurilor şi erorilor pe care le incumbă. În numele „bunului simţ”, al însuşi principiului reflexivităţii, asiduu promovat de calitativişti, se impune o examinare critică a calităţii gnoseologice al bunului simţ.

Mai întâi însă, o remarcă de importanţă capitală! În viziunea multor susţinători ai calitativismului, a vorbi despre limitele şi mai cu seamă despre erorile conştiinţei comune este o absurditate şi o imixtiune imorală a trufiei ştiinţei pozitive în viaţa oamenilor. Indiferent dacă noi le etichetăm false sau nu – afirmă aceştia –, reprezentările şi interpretările agentului cotidian despre lumea în care trăieşte sunt realitatea însăşi.

Desigur, cel puţin pe termen scurt, oamenii decid şi acţionează în funcţie de ceea ce cred ei că este. Apare limpede că realul efectiv se prezintă totdeauna ca perceput. Fără a intra aici într-o discuţie mai amplă asupra raportului reprezentat-referenţial ontic în gândirea cotidiană, să observăm doar că pretenţia calitativiştilor de a nega oportunitatea disocierii între adevăr şi fals este nejustificată chiar din punctul de vedere al omului obişnuit. Frecvent, întâlnim în practica vorbirii curente expresii de genul: „am crezut că e aşa, dar m-am înşelat”, „n-am apreciat bine”. Există, bineînţeles, la nivelul conştiinţei comune, un corpus mare de propoziţii indecidabile în termeni de adevăr şi fals. (Aşa după cum, e adevărat că în mult mai mică proporţie, ele există şi în cele mai riguroase sisteme axiomatice.) Şi astfel de propoziţii nu sunt numai cele încadrabile în clasa „judecăţilor de valoare”, cum ar fi bunăoară „Viaţa trebuie trăită din plin, în fiecare zi, fără să te gândeşti prea mult la ce urmează”, dar şi cele numite „de constatare”. Aici survine, puternic, şi efectul profeţiilor care se autoîndeplinesc. Afirmaţia „Acest copil e agresiv” este sau poate deveni adevărată prin însuşi tratamentul copilului din partea celor ce au emis respectiva judecată. Există însă şi reprezentări, afirmaţii, raţionamente cotidiene despre care ne putem pronunţa foarte clar dacă sunt eronate sau nu, stabilind ce neajunsuri au.

Dintre *limitele şi erorile* detectabile în conştiinţa comună, consemnăm ca fiind mai importante:

1. La nivelul cunoaşterii comune este masiv prezentă *subiectivitatea* (clişee de gândire, interese, aspiraţii, valori), ceea ce poate deforma de la început conţinutul informaţional prin însăşi percepţia incorectă a realităţii. Funcţionează, printre altele, expunerea şi filtrarea selectivă, adică tendinţa ca, deliberat sau nu, oamenii să se expună şi să reţină mai mult informaţiile care concordă cu propriile păreri (crezuri) şi să le evite pe cele disonante. Un caz aparte al acestui fenomen îl reprezintă aşa-numita *viziune de tunel* – alegerea unui element de detaliu şi opacizarea tuturor celorlalte, pentru a descrie şi interpreta întreaga situaţie prin prisma elementului selectat.

Aşa cum am insistat în paragrafele anterioare, în multe împrejurări şi pentru multe date ale realului (psiho) social, imaginile elaborate în procesul cunoaşterii cotidiene sunt realiste, adecvate, dar tot de multe ori ele se dovedesc a fi false percepţii. Subiectivitatea nu este exclusă nici în abordările din disciplinele socioumane. Acolo însă ponderea ei este mai mică şi există, în principiu, posibilităţi de a o circumscrie şi de a o controla. Saltul de la o cunoaştere socială comună la una ştiinţifică s-a produs şi prin constituirea unor metode de verificare (testare) a ipotezelor, a descrierilor şi explicaţiilor, în sens mai larg.

2. Chiar dacă reprezentările (percepţiile) obţinute la nivelul simţului comun ar fi corecte şi pertinente, ele sunt întotdeauna particulare, rezultat al unui context concret. Or, o eroare des întâlnită în retoricile cotidiene constă în *tendinţa oamenilor de a generaliza şi de a absolutiza* constatările pe marginea unei situaţii specifice la fenomenul ca atare (numită în literatura americană *overgeneralization*) ; transformăm, fără să ne dăm seama, caracteristicile unui fragment al realităţii sociale imediate în caracteristici universale. Bunăoară, într-o discuţie despre constituirea şi consolidarea tinerei familii, nu de puţine ori interlocutorii pretind că ştiu esenţialul cu privire la acest subiect pe baza propriilor lor experienţe ori ale prietenilor şi apropiaţilor, omiţând sau neglijând faptul că aceste experienţe sunt limitate. Cunoaşterea ştiinţifică în domeniul socioumanului înseamnă cercetări sistematice, în care e cuprinsă – e adevărat că de cele mai multe ori pe bază de eşantion – întreaga populaţie la care ea se referă.

3. Conştiinţa comună poate cădea relativ uşor în pericolul de a înregistra doar *legături aparente* (şi de multe ori false) între dimensiuni, factori, variabile. Astfel, rămânând tot în perimetrul sociologiei familiei, studiile sistematice au stabilit că ceea ce oamenii – şi cu precădere tinerii – numesc „căsătorii din dragoste dezinteresată” se efectuează, în fapt, preponderent, în baza unor definite criterii sociale şi trăsături de personalitate, mai puţin transparente conştiinţei cotidiene. Abordarea ştiinţifică a fenomenelor socio-

umane, prin luarea în considerare a unui complex factorial şi prin analize statistico-matematice sau prin interpretări calitative de fineţe, pune în lumină legături mai profunde, nesesizabile „cu ochiul liber”.

4. Reprezentărilor şi constatărilor simţului comun le lipseşte în general *precizia*, exactitatea ; oricât ar fi de juste şi pătrunzătoare, ele sunt formulate în termeni vagi şi nu se bazează pe numărare şi/sau măsurare. De pildă, afirmaţia „Buna educaţie a copiilor depinde foarte mult de colaborarea şcolii cu familia” este, în principiu, adevărată, dar ea este vagă şi puţin operantă. Ar fi de ştiut în ce condiţii are loc respectiva conlucrare, ce factori mai intervin, ce îi diferenţiază exact pe cei „bine educaţi” de ceilalţi, ce înseamnă „foarte mult”, adică măsura în care un factor depinde de celălalt şi care este sensul relaţiei de determinare. Numai printr-o investigaţie concretă, desfăşurată după anumite reguli metodologice, se clarifică astfel de lucruri. Desigur, nici atunci clarificările şi explicaţiile nu sunt exhaustive, dar ele nu mai rămân pe terenul vaguităţii. Fără o cercetare sistematică, afirmaţiei mai sus enunţate i se poate contrapune justificat următoarea : „Colaborarea şcolii cu familia are loc cu deosebire în cazul copiilor bine educaţi”.

Un alt exemplu tipic ce poate fi invocat aici îl reprezintă constatările simţului comun exprimate în propoziţii de genul : „Majoritatea oamenilor cred că...” sau „Cei mai mulţi oameni sunt nemulţumiţi de...”. Chiar dacă valoarea de adevăr a acestor enunţuri este neîndoielnică, eficienţa lor pentru cunoaşterea exactă a situaţiei este aproape nulă. Doar o operaţie de numărare în cadrul unor anchete şi sondaje – relativ simplă în teorie, dar adesea dificilă în practică – ne permite să trecem la propoziţii de genul : „Cei care cred... reprezintă X procente din populaţia A”.

5. Pe lângă limitele şi erorile mai sus expuse, care au un caracter oarecum general, studiile de cogniţie socială au identificat şi sistematizat şi unele *mecanisme şi efecte distorsionante mai specifice* ale conştiinţei comune. Ele sunt prezentate şi comentate mai pe larg într-o recentă lucrare destinată problemelor anchetei şi sondajelor (Rotariu şi Iluţ, 1997). În împrejurarea de faţă voi invoca succint numai două dintre ele :

a. *Efectul falsului consens*, adică faptul că indivizii au tendinţa de a se considera, în ce priveşte acţiunile, judecăţile şi modul lor general de comportare, mult mai asemănători cu semenii lor decât sunt în realitate. Dacă, de exemplu, 100 de subiecţi îşi exprimă individual părerea despre pedeapsa cu moartea, pe o scală cu 7 trepte, de la „total împotrivă”, până la „total pentru” şi după aceea fiecare în parte este întrebat câţi din cei 100 de subiecţi chestionaţi au aceeaşi părere cu a lui, majoritatea va indica un număr mai mare decât cel rezultat din sondaj.

b. *Efectul încadrării* (*frame*) sau al cadrului de referinţă, constând în aceea că prejudecăţile şi aprecierile noastre relativ la diferite obiecte, persoane, instituţii şi probleme sociale sunt afectate în mare măsură de felul în care este prezentată informaţia despre ele, de cadrul în care ea apare. Mai mult, el implică faptul că atunci când atributele pozitive sunt aduse în prim plan, evaluările se află la cote mai înalte decât în caz contrar. Astfel, dacă subiecţilor li s-a spus că printr-o anchetă sociologică s-a constatat că 75% dintre persoanele care au cumpărat un automobil sunt mulţumite de calitatea lui, aceştia au evaluat (pe o scală cu 7 trepte) ca mult mai bună această calitate decât atunci când li s-a spus că 25% au fost nemulţumiţi. Deşi rezultatul comunicat al anchetei este exact acelaşi, simplul fapt că a fost adus în faţă pozitivul sau negativul a modificat structura răspunsurilor evaluative ale subiecţilor.

Să încheiem această primă secţiune a lucrării cu precizarea că asocierea termenului „retorică" celui de „cotidian" nu mi se pare forţată: agenţii cognitivi obişnuiţi nu numai că scrutează atent şi interpretează mereu realitatea socioumană, dar încearcă – ca şi producătorii de ştiinţă – să-şi argumenteze poziţiile, să-şi facă discursurile credibile, recurgând la varii mijloace persuasive, în primul rând de factură semantico-stilistică. Relativizând, adepţii calitativismului susţin că între cele două niveluri – cotidian şi ştiinţific – deosebirea e mai mult de manieră retorică, cel ştiinţific (pozitivist) căutând să impresioneze prin limbajul tehnicist şi ezoteric utilizat (inclusiv formule, grafice şi tabele complicate). El se impune – afirmă ei, în continuare – pentru că deţine puterea instituţională.

Pe parcursul cărţii voi examina mai îndeaproape asemenea aprecieri. Să observăm aici doar că, spre deosebire de retorica ştiinţei, cea a cotidianului nu se prezintă niciodată pe ea însăşi în faţa publicului. Ea are nevoie întotdeauna de un intermediar, fie el chiar orientarea calitativist-interpretativistă. Şi, desigur, străduinţa slujitorilor respectivei orientări de a reda cât mai fidel crezurile, reprezentările, punctele de vedere şi interpretările oamenilor vii şi concreţi pe care îi studiază – inclusiv după principiul regăsirii în rapoartele de cercetare a vocilor multiple ale intervievaţilor – este, până la un punct, lăudabilă. Să nu cădem însă în iluzia că retorica astfel prezentată este cea mai ingenuu cotidiană, integrală şi nealterată şi, mai ales, să nu credem că ea este suficientă pentru descrierea şi înţelegerea, cât de cât adecvată, a realităţilor socioumane.

1.2 Sistemul disciplinelor socioumane

Ştiinţa s-a detaşat de cunoaşterea comună prin aceea că recurgând la cercetare sistematică, cu resurse intelectuale şi materiale special alocate (concepte, metode, tehnologii şi personal calificat), ajunge să descopere *legi* de compunere şi desfăşurare a fenomenelor, sau cel puţin *regularităţi*, care au un caracter general valabil pentru domeniul la care se referă şi care pot fi demonstrate. Pe baza legilor se pot face predicţii de acurateţe, iar prin previzibilitatea rezultantei combinării diferitelor efecte ale aplicabilităţii legilor e posibilă acţiunea eficientă în vederea atingerii obiectivelor dorite. Nu întâmplător, părintele sociologiei, ca proiect epistemologic, A. Comte (1798-1857) îi fixa acesteia ca deviză : *savoir pour prevoir, prevoir pour pouvoir*.

În caracterizarea unei activităţi a spiritualităţii umane ca ştiinţifică, alături de rigoare şi demonstrabilitate a legităţilor, intră şi un alt atribut esenţial : ea trebuie să aducă informaţii care transcend imediatul, evidentul, ceea ce e trivial, care depăşesc, în fond, conştiinţa comună. Propoziţia „Toţi oamenii sunt muritori" este un mare adevăr, dar ea nu este adevăr ştiinţific, deşi probabil că e cel mai important adevăr uman. Pornind de la evidenţe, ştiinţa le examinează critic, le înglobează sau le respinge, dar trece dincolo de ele, discursul ei fiind construit preponderent pe date nontriviale ; altfel n-ar merita cheltuirea atâtor resurse umane şi materiale.

Preocupările sistematice de cunoaştere nu au atins toate aceleaşi grade de dezvoltare din unghiul de vedere al atributelor menţionate. În acest sens, în lumea academică americană, dar cu tendinţa de a se răspândi şi opera şi în mentalitatea cotidiană, s-a încetăţenit disocierea dintre *hard sciences* (*ştiinţe tari*) şi *soft sciences* (*ştiinţe moi*). Din prima categorie fac parte în principal ştiinţele naturii (chimie, fizică, biologie), din cea de-a doua, ştiinţele sociale (sociologia, antropologia culturală, ştiinţele politice). Psihologia şi ştiinţele economice ar avea o poziţie intermediară. De menţionat însă că în acelaşi mediu academic american (inclusiv ca organizare pe facultăţi, departamente şi curricula) un corp întreg de discipline, printre care literatura, filosofia şi uneori istoria, nu sunt considerate ştiinţe, ci figurează cu titulatura de *humanities*. O echivalare în sistemul academic universitar românesc ar fi de „ştiinţe umaniste", în acest fel dispărând însă tocmai disocierea dintre „ştiinţe" şi „umaniste" practicată de americani.

Neangajând aici consideraţii mai extinse privitoare la respectiva distincţie, menţionez doar că în viziunea calitativistă ea nu comportă ierarhizări axiologice. Nu numai ca preocupări umane spirituale generale e un nonsens să te întrebi dacă ştiinţa sau arta e mai valoroasă, dar şi ca valoare de cunoaştere (şi adevăr) propriu-zisă. A descrie şi a înţelege contextualul, particularul,

localul în procesualitatea şi istoricitatea sa (abordare idiografică specifică disciplinelor umaniste) nu e cu nimic mai puţin important decât a căuta legităţi universale (abordare nomotetică, specifică ştiinţei). Asupra acestor probleme voi stărui în secvenţa 1.3.

Oricum, în prezentarea preocupărilor şi a rezultatelor studiilor sistematice asupra universului sociouman mi se pare mai raţional a vorbi despre *discipline socioumane*, incluzând astfel atât ceea ce numim „ştiinţe sociale şi comportamentale”, cât şi „humanities”, atât disciplinele descriptiv-explicative (psihologia, sociologia, antropologia culturală etc.), cât şi cele predominant normative (etica, disciplinele juridice, gramatice, stilistice etc.). Într-un înţeles mai larg, în disciplinele socioumane ar intra filosofia, ştiinţele economice, politice, juridice, disciplinele lingvistice şi literar-artistice, sociologia, antropologia culturală, psihologia (socială), demografia şi istoria. Se poate vorbi însă şi de un înţeles mai restrâns şi cumva mai propriu al noţiunii de „discipline socioumane”, cel ce se referă la studierea socialului sui-generis în varietatea sa spaţială şi temporală. Ele sunt : sociologia, demografia, psihologia socială, antropologia culturală şi istoria. Intră aici, desigur, şi sectoare de cunoaştere aflate la intersecţia acestor discipline fundamentale, cum ar fi asistenţa socială şi studiile educaţionale (în literatura americană, *education*).

După cum voi arăta, între aceste discipline există atât de puternice interferenţe şi suprapuneri, ca obiect şi metodologie – îndeosebi între primele patru – încât diferenţele sunt uneori imperceptibile, ele fiind mai mult de accent decât de conţinut propriu-zis. În tot cazul, respectivele discipline ocupă un loc central în studierea tuturor formelor de manifestare a socioumanului şi, în consecinţă, a structurilor şi proceselor vizate direct de alte discipline : avem sociologia, psihologia socială, antropologia şi istoria artei, a ştiinţei, a politicului, a juridicului, a economicului, a literar-lingvisticului ş.a.m.d. Geneza, statutul, funcţiile, simbolurile disciplinelor şi retoricilor filosofiei, ştiinţei, religiei, artei etc. sunt de neînţeles fără a avea în vedere contextul socio-istoric general al exprimării lor pe multiple planuri ale activităţii umane. Calitativismul accentuează că, la rândul lor, socialul şi procesualitatea istorică sunt mult mai pronunţat determinate de simboluri, stiluri de exprimare şi retorici decât suntem obişnuiţi să credem. Prin urmare, e nevoie ca în demersurile cognitive asupra socialului prezent sau trecut să fie considerate şi achiziţiile disciplinelor umaniste (hermeneutica şi semantica, teoria şi critica literară şi altele).

De altfel, dincolo de orgolii, de programe declarative şi de intenţii, de recunoaştere sau nu, între diferitele discipline socioumane există efectiv intime legături, intense împrumuturi de idei, concepte şi metode. Ele se *intercondiţio-*

nează permanent şi de aceea putem afirma că *formează un sistem*. Schimbările paradigmatice sau de mai redusă anvergură dintr-o disciplină produc, cu mai mică sau mai mare întârziere, modificări de substanţă în disciplinele învecinate. Se ştie, de pildă, cât de mult a influenţat psihanaliza studiile de debut din antropologia culturală, prin teza relaţiei directe şi profunde dintre modalităţile de creştere a copiilor şi personalitatea tipică a unei culturi. Apoi, ce impact a avut structuralismul lingvistic în antropologie şi sociologie. Metoda anchetei şi a interviurilor nestructurate, din sociologie şi psihologia socială, au fost preluate de jurişti, lingvişti şi specialişti din alte domenii.

Un alt exemplu elocvent este transferul viziunii şi al conceptelor privind comportamentului raţional al actorului social, în termeni de costuri şi beneficii, din economic în sociologic. Dar nu numai sociologia absoarbe idei şi cunoştinţe din perimetrul ştiinţelor economice, ci şi invers. Managementul şi marketingul economic, prin apelul lor la motivaţii, atitudini, orientări axiologice şi stiluri de viaţă, dinamica şi negocierea în grup, sondaje şi focus grup, sunt – sau ar trebui să fie – în mod clar saturate de teorii, concepte şi metode sociologice (şi de psihologie socială).

Raportul dintre *filosofie şi disciplinele socioumane* particulare, în speţă dintre filosofie şi sociologie, are valenţe speciale. În primul rând, filosofia, din corpul căreia sociologia, psihologia şi alte ramuri s-au desprins ca discipline de sine stătătoare abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în postura ei de coordonată sintetică princeps a spiritualităţii şi culturii umane, prin cimentările sale de idei, îşi pune apăsat pecetea pe orientările majore din disciplinele socioumane particulare.

Un exemplu convingător pe această direcţie este însăşi paradigma calitativist-interpretativistă (şi postmodernistă) care, cu antecedentele sale directe (interacţionalismul simbolic şi etnometodologia), îşi revendică expres obârşia ideatică în curentul fenomenologic. Desigur, fenomenologia în sine nu poate fi răspunzătoare şi amendată pentru frivolităţile aplicării ei. Parcă anticipând excese ulterioare ale ideilor fenomenologiei în sociologie, un bun cunoscător al ei, francezul J.F. Lyotard, nota, încă din 1954, în *Phenomenologie*, apărută recent şi în limba română (1997) : „Între subiectivismul simplist care echivalează cu distrugerea oricărei ştiinţe sociale sau psihologice şi obiectivismul brutal ale cărui legi nu îşi ating până la urmă scopul, există loc pentru o reluare a datelor explicative care să se străduiască să le exprime unitatea de semnificaţie latentă... Nucleul de sens nu se atinge dintr-o dată şi tocmai aceasta subliniază fenomenologii când, de acord cu obiectivismul, critică introspecţia” (p. 74).

În al doilea rând, filosofia nu oferă doar idei orientative generale, dar constituie o adevărată bancă de rafinate date ideatice, de concepte şi ipoteze

mai specifice. Ea reprezintă un imens rezervor de „apă vie” ce fertilizează câmpul celorlalte sectoare cognitive ale socioumanului. Ideea formării sinelui prin jocul necontenit al reflectării de tip oglindă în relaţiile interpersonale, dar şi al eului ca autoconstructor ; rolul simbolurilor şi al valorilor ca factori coagulanţi ai vieţii sociale, dar şi explicaţiile socialului prin agregarea acţiunilor actorilor individuali (individualismul metodologic) etc. provin din reflecţia de tip speculativ. De altminteri, reflectivitatea însăşi, operând deopotrivă în praxisul cotidian ca şi în cel ştiinţific, este un concept cheie al retoricii calitativiste.

În al treilea rând, să nu omitem însă – ceea ce în spaţiul nostru cultural adesea se întâmplă – că discursul filosofic, dacă vrea să fie consistent şi credibil, nu poate eluda datele factuale obţinute prin cercetări concrete sistematice. Astăzi, a vorbi despre sine şi personalitate, despre reprezentări şi valori sociale, despre dragoste şi prietenie şi despre alte teme, tradiţional tratate doar speculativ-eseistic, fără recursul la achiziţiile din sociologie, psihologie socială şi antropologie este o întreprindere cu totul vetustă. Chiar fenomenologia, ca opţiune metafizică în analiza cunoaşterii şi a conştiinţei intenţionale în raportul eu – lume, s-a îmbogăţit şi nuanţat, şi în parte revizuit, în lumina rezultatelor mai noi ale ştiinţelor cognitive. În opinia mea, amintita lucrare a lui J.F. Lyotard, de pildă, care face, de altfel, trimiteri substanţiale la date şi teorii sociologice, psihologice şi istorice de până la 1954, ar arăta sensibil altfel dacă ar fi rescrisă ţinând cont de dezvoltările ulterioare ale respectivelor discipline şi ale altora conexe.

În interiorul celor cinci discipline (sociologie, psihologie socială, antropologie culturală, demografie şi istorie) sunt uşor detectabile, mai mult decât strânse conexiuni, întinse complementarităţi, interferenţe şi suprapuneri.

Sunt evidente intersecţiile dintre *istorie şi celelalte* patru *discipline socio-umane*. În măsura în care istoriografia a trecut de la marcarea evenimentelor (cu deosebire politice) la o istorie socială, a vieţii umane în multitudinea manifestărilor ei, a dinamicii cotidianului, dacă studiile istorice nu vor să rămână la nivelul narativ-evenimenţial, ele trebuie să facă apel deopotrivă la achiziţiile demografiei, cât şi la cele ale sociologiei şi psihologiei sociale (statusuri şi roluri, teoria schimbului social, cogniţia socială etc.). De asemenea, un istoric ce se ocupă de mentalitatea şi comportamentul americanilor de după 1930, de când există sondaje sistematice în SUA, pierde foarte mult dacă face abstracţie de rezultatele acestor investigaţii, oricât de simple ar fi ele. Iar după 1950, situaţia este valabilă pentru Europa occidentală şi, începând cu 1990, pentru ţara noastră şi cele vecine. În plus, mai nou, istoricii, prin preocupările de istorie orală, folosesc direct metoda anchetei şi a interviului.

Pe de altă parte, sociologia şi celelalte ştiinţe sociale nu pot ajunge la elaborarea unor tipologii, a unor teorii, şi, eventual, a legităţilor, privind structura, funcţiile şi tendinţele schimbării vieţii sociale, informale şi instituţionale, fără comparaţii în timp, deci fără aportul istoriei.

Este aproape superfluu de a evidenţia suprapunerile dintre *sociologie, psihologie socială şi demografie*, dealtminteri, ultimele două fiind considerate uneori ca ramuri ale celei dintâi. Socializarea şi educaţia, statusurile şi rolurile sociale, dinamica şi conducerea grupurilor mici şi mijlocii, cooperarea, conflictul şi negocierea, reprezentări, simboluri şi valori sociale constituie teme de explorat deopotrivă pentru sociologie şi pentru psihologia socială (categoric că şi pentru antropologia culturală şi istoriografie). Dar de realitatea socială subiectiv-simbolică (motivaţii, reprezentări, orientări valorice etc.) nu poate face abstracţie nici demografia, dacă nu doreşte să rămână la un stadiu pur descriptiv formal. Tot aşa cum demersurile sociologiei şi ale antropologiei culturale – în parte şi ale psihologiei sociale – sunt total lipsite de conţinut şi neproductive fără referiri directe la structura demografică a populaţiei. Cum s-ar putea înţelege bunăoară fenomene ca migraţia, fără apelul la configuraţia pe vârste şi sexe? Dar schimbarea de mentalitate?

În cazul *psihologiei sociale* şi chiar al psihologiei generale, *variabilele socio-demografice* ar trebui să fie luate în considerare, oarecum şi *indirect*, şi atunci când dezvoltă teorii despre diferite procese psihice, personalitate, comportament interpersonal cu pretenţia de caracter general uman. Astfel, teoriei *consistenţei cognitive* – care face asumţia tendinţei stringente din partea indivizilor de a evita şi suprima contradicţiile de ordin informaţional sau atitudinal din propria gândire şi conduită – i se poate contesta universalitatea, pornind de la faptul că a fost construită pe baza cercetărilor experimentale în rândul studenţilor. Or, aceştia sunt tineri, şi tineri care, prin caracteristicile preuniversitare (condiţia socială a părinţilor), prin selecţia la admitere şi prin cerinţele socio-educaţionale ale statutului de student, sunt, probabil, mai înclinaţi înspre o congruenţă logică, atitudinală şi comportamentală.

De altfel, R. Abelson (1976), analizând rezultatele unor cercetări atitudinale pe o populaţie foarte eterogenă din punct de vedere demografic, emite o teorie cumva concurentă primeia, numită a *atitudinilor moleculare*, adică a relativei lor independenţe în personalitatea umană. Grija oamenilor obişnuiţi pentru consistenţa cognitiv-apreciativă este departe de a fi stringentă şi operantă. Discutând raportul valori – atitudini – opinii şi încercând o sinteză a celor două teorii, am sugerat ipoteza *congruenţelor atitudinale locale* (Iluţ, 1995a).

Problema generalizabilităţii concluziilor studiilor de psihologie socială efectuate pe categorii socio-demografice specifice, cu deosebire pe elevi şi

studenţi, datorită accesibilităţii mult mai sporite şi a costurilor materiale mai reduse, este, aşadar, foarte serioasă. În SUA, terenul ştiinţific cel mai productiv, 75% din articolele de psihologie socială publicate s-au referit la studii ce au avut ca subiecţi studenţii, dintre care în jur de două treimi au fost experimente de laborator (Sears, 1986).

Desigur, legitimitatea considerării unor rezultate din cercetări psihologice – fie ele investigaţii riguroase de laborator – ca fiind valabile pentru natura umană în general este chestionabilă şi din perspectiva *diferenţelor etnoculturale*. Or, şi pe teritoriul nord american, atât de divers etnic şi pluralist orientat, psihologia academică continuă să marginalizeze grupările minoritare în cercetările fundamentale, este de părere S. Graham (1992), în urma analizei unui număr de şase reviste de specialitate importante. O mai viguroasă colaborare dintre psihologie (socială) şi antropologia culturală (psihologică, în speţă) ar fi în beneficiul ambelor discipline şi al cunoaşterii socioumane în general.

Un statut aparte îl are raportul dintre *sociologie şi antropologia culturală*, care încearcă amândouă să construiască o imagine cât mai integrală despre grupuri şi comunităţi, vizând atât aspectele formale, cât şi pe cele informale, atât caracteristici şi evenimente ale microuniversurilor umane, cât şi locul şi rolul acestora în macrocosmosul social. Tocmai prin năzuinţa lor spre *globalitate*, sociologia şi antropologia culturală se suprapun până aproape de identitate în abordarea multor zone ale socialului. Şi dacă până în urmă cu câteva decenii, dincolo de deziderатul comun (al globalităţii), existau două marcante deosebiri între sociologie şi antropologie culturală, evoluţia mai recentă a lor indică diminuarea diferenţelor şi sub aceste unghiuri de vedere.

Este vorba, pe de o parte, de faptul că în timp ce după cel de-al doilea război mondial sociologia a utilizat în cercetările concrete în cvasi--exclusivitate metode cantitativ-statistice (investigaţii extensive pe bază de chestionar şi eşantion), iar antropologia, metode calitativ-intensive (observaţia şi interviul liber, nestandardizat), astăzi, sociologia practică din ce în ce mai mult şi metode calitative, în vreme ce antropologii resimt cu acuitate nevoia extensivului şi a cuantificării.

Pe de altă parte, dacă prin tradiţie antropologia culturală se ocupă de societăţi simple şi omogene (triburi, populaţii rurale) iar sociologia, cu precădere de cele complexe, puternic stratificate – unii analişti americani ai domeniului spun că deosebirea dintre sociologia şi antropologia americană este că prima „ne studiază pe noi, iar cealaltă pe alţii” – în ultimele decenii studiile antropologice cuprind şi societăţile complexe, urbane, moderne şi postmoderne. Analiza tratatelor de sociologie şi antropologie relevă că diferenţele majore semnalate s-au redus, într-adevăr, dar că ele subzistă, totuşi, mai ales cea de ordin metodologic.

1.3 Natura socioumanului şi a cunoaşterii sale ; dublete conceptuale

A răspunde pertinent la întrebarea care este natura şi esenţa socioumanului nu este o întreprindere uşoară. Fără a-l putea circumscrie exact, disciplinele socioumane, adesea ignorându-se reciproc, alteori într-o competiţie deschisă şi, de mai puţine ori, în cooperare veritabilă, au dezvoltat asupra lui imagini cu grade diferite de coerenţă – filosofiei sociale şi sociologiei revenindu-le aici rolul major. Un lucru este însă cert : oricare dintre aceste discipline admite un *referenţial ontic*, ceva ce există dincolo de discursul pe marginea lui.

Acest referenţial nu trebuie înţeles nicidecum ca fiind o realitate inertă, imuabilă, situată în afara omului. Termenul de „sociouman”, pe care îl prefer într-un singur cuvânt, vrea să exprime inextricabila ţesătură între „social” şi „uman”. În expunerea de mai jos, am optat ca în locul unei „naraţiuni” despre realitatea socioumană şi despre cunoaşterea ei, să punctez binoamele conceptuale mai importante care o descriu, urmând ca în subcapitolul următor (1.4.) să vedem care este poziţia calitativismului vizavi de ele.

1.3.1 Obiectiv – subiectiv (simbolic)

Realitatea socială este constituită din structuri, forţe şi condiţii „obiective” – existente în afara conştiinţei şi voinţei individului – dar şi dintr-o componentă subiectivă. E necesar să adăugăm imediat o precizare fundamentală : acest „în afară” şi deci „obiectiv” nu este acelaşi pentru toţi indivizii şi toate grupurile. Să luăm un exemplu banal, dar, probabil, convingător. Din punctul de vedere al candidaţilor la admiterea în universitate, structura secţiilor şi a facultăţilor şi locurile existente sunt realităţi obiective, date, ce nu depind de deciziile lor, pe când din punctul de vedere al Ministerului Educaţiei sau al senatului universitar (şi eventual al altor instanţe umane), ele sunt rezultatele unei anume voinţe politico-sociale şi ale unor decizii.

În acest spirit, clasica distincţie dintre factorii „obiectivi” şi factorii „subiectivi” apare, mai nou, la americani, ca factori ce stau sub controlul actorului social – adică cei subiectivi – şi factori ce scapă acestui control – factori obiectivi. De asemenea, foarte apropiaţi prin conţinut sunt aşa numiţii „factori ideologici”, pentru primii, şi „factori structurali”, pentru cei din urmă. Renunţarea la absolutismul terminologic, „obiectiv” – „subiectiv” se face în temeiul faptului că dintr-o perspectivă mai largă „obiectivul” social este produsul, construcţia „subiectivului” uman. Având în vedere semnificaţia şi importanţa acestei menţiuni, rămân totuşi, în principal, la terminologia clasică, mizând pe faptul că dincolo de expresii, contează conţinutul vizat.

Realitatea subiectivă înseamnă, în coordonatele ei esenţiale, următoarele : În primul rând, actorii sociali acţionează în virtutea unei motivaţii, care nu se reduce la nevoile bazale (hrană, somn, sex, îmbrăcăminte, locuinţă), ci cuprinde şi trebuinţe de ordin superior, cum ar fi autorealizarea eului şi a personalităţii, norma reciprocităţii şi a altruismului în relaţiile interpersonale, ataşamentul faţă de valori general umane (solidaritate, dreptate, adevăr etc.).

În al doilea rând, pe lângă motivaţia propriu-zisă, care implică nevoile, trebuinţele şi scopurile, subiectivitatea mai presupune un aspect, şi anume acela că oamenii nu se raportează direct la lume şi la semenii lor, ci o fac prin intermediul simbolurilor, codurilor şi stilurilor culturale. E interesant de observat pe această linie că G. Becker, utilitarist (economist) „înrăit" al concepţiei despre comportamentul uman – care, de altfel, are contribuţii în această problemă recunoscute prin Premiul Nobel în 1992 – într-o carte recentă (1996) recunoaşte importanţa decisivă a gusturilor „culturale" în explicarea celor mai aparent pragmatice acte de conduită umană.

În al treilea rând, indivizii interpretează continuu (prin universul simbolic) micro şi macromediul în care trăiesc, acţiunile celorlalţi şi acţiunile proprii. Interpretările, la rândul lor, nu sunt elemente pasive ale subiectivităţii, ele traducându-se în acte comportamentale. În fond, decizia de a acţiona sau nu şi modul în care acţionăm depind de felul în care percepem şi interpretăm interiorul şi exteriorul nostru. Altfel spus, agenţii umani, în calitate de indivizi, grupuri, popoare şi culturi construiesc mereu, prin interacţiune, atât realitatea subiectivă, cât şi pe cea obiectivă.

La modul explicit sau implicit, nearticulat sau pregnant sistematic, toate disciplinele socioumane – şi cu deosebire sociologia, ca ştiinţă a întregului social – iau în considerare atât dimensiunea obiectiv – structurală a realităţii socioumane, cât şi pe cea subiectiv-simbolică, a „interpretat-construitului".

Un exemplu concret în acest sens ar fi situaţia şi comportamentul categoriei de persoane de vârsta a III-a : Există nişte determinanţi obiectivi-structurali, care nu pot fi eludaţi în nici o cercetare serioasă, cum sunt vârsta biologică, veniturile, statutul de pensionar. Dar condiţia acestor oameni şi activităţile desfăşurate de ei depind şi de factori subiectiv-ideologici, de felul în care îi privesc şi interpretează ceilalţi şi, desigur, de felul cum se percep şi se definesc ei înşişi.

În plus, aici se ilustrează foarte clar şi modul cum se realizează construcţia obiectiv-structuralului de către subiectiv-ideologic, pentru că vârsta la pensionare, cuantumul pensiei, precum şi alte caracteristici ale vieţii celor de vârsta a III-a sunt, în ultimă analiză, rezultatul unor reprezentări culturale, al adoptării unor sisteme de valori şi norme, deci al unor alegeri şi decizii sociale.

1.3.2 Macro – micro ; global – local

Universul socioman nu este ceva difuz şi omogen, ci organizat pe unităţi sociale de mărimi şi complexităţi diferite, începând de la simpla diadă (cuplul conjugal, relaţia de prietenie), trecând prin grupuri mici (familia, o echipă de muncă, o clasă de elevi etc.) şi mijlocii (o întreprindere industrială, o localitate, un cartier dintr-un mare oraş), până la grupări de oameni de mare extindere (popoare, state, culturi). Dizolvând de la caz la caz ceea ce s-ar putea numi nivelul mezo (sau mediu) în polii de mai jos, sociologia operează cu distincţia fundamentală macro – micro social, primul termen referindu-se la unităţi (grupuri) sociale de volum mare, celălalt la unităţi şi grupuri mici. Foarte uşor de sesizat că distincţia în acest sens este cu totul relativă.

Dar binomul conceptual „micro – macro" desemnează în sociologie, analog economiei, nu numai, şi poate că nu în primul rând, ordinul de mărime în sine, ci un mod specific de analiză. Analiza „macro" înseamnă considerarea „în mare" a realităţilor şi fenomenelor sociale, cea „micro", analiza în detaliu şi concretă a entităţilor ce compun respectivele realităţi şi fenomene. Prima vizează preponderent aspecte structural – cantitative, a doua, procesualităţi bine circumscrise. Specifice celei dintâi sunt date statistice referitoare la stratificarea şi mobilitatea socială, populaţie activă şi rata şomajului, mortalitate şi natalitate, dar şi configuraţiile atitudinal (opional)-comportamentale ale unei populaţii, relevate prin anchete şi sondaje sau prin despuierea documentelor : „câţi sunt de părerea cutare", „câţi consultă anual un medic" ş.a.m.d. Orice analiză „macro" presupune agregarea caracteristicilor constituientelor „micro". Rezultă astfel medii, procente, indicatori, care se calculează, de obicei, la nivel naţional-statal, dar şi la nivel de regiuni, comunităţi mai mari, segmente populaţionale largi.

Explorarea macrosocială nu se opreşte nicidecum la asemenea statistici plate, ci încearcă să determine relaţiile dintre dimensiuni, factori şi variabile, să identifice eventuale relaţii de cauzalitate, folosind tehnici cantitativ-matematice, dar şi interpretări calitative. Totuşi, agregarea nu numai formală, statistico-matematică, dintre entităţi şi caracteristici, ci interacţiunea lor vie, procesual-concretă se poate face doar la nivel micro, al unităţilor ce interacţionează propriu-zis.

Cel mai solid reper ontic şi epistemologic în concepţia *individualismului metodologic* este individul uman însuşi. Cheia descrierii şi explicaţiei socialului este focalizarea asupra intereselor, reprezentărilor, deciziilor şi comportamentelor individuale, întrucât chiar macrosocialul (instituţiile şi normele sociale) sunt produsul interacţiunilor acţiunilor individuale.

Poziţia opusă, cunoscută şi ca *holism metodologic*, mergând pe linia durkheimiană, susţine că demersul eficient este de a porni de la macrosocial

înspre indivizi, sistemul social, cu instituţiile şi regulile sale de funcţionare, determinând în mare măsură mentalitatea şi comportamentele indivizilor. Marxismul este dat ca un exemplu de macroteorie, iar cea a schimbului social şi a costurilor şi beneficiilor, de microteorie.

Dacă dintotdeauna cei ce au meditat serios asupra macrosocialului nu l-au gândit în termeni simplişti, „individ sau societate”, şi şi-au pus *problema legăturii micro – macro*, respectiva problemă a beneficiat de abordări pertinente, care încearcă să depăşească propoziţii adevărate, dar vag orientative de genul „legăturii dialectice”, „feed-backului pozitiv”, doar de câteva decenii. Ele se înscriu pe linia combinării principiilor comportamentului individual optim cu luarea de decizii în colectiv, a emergenţei şi funcţionării actorului corporat şi a autorităţii, aşa cum se întâmplă la J. Coleman (1990).

Ca idee generală a legăturii micro – macro să oferim un exemplu după autorul mai sus citat. Celebra teză a lui Max Weber privind apariţia capitalismului ar putea fi formulată la nivelul macroanalizei în felul următor : Doctrina religioasă a acelor societăţi (ţări) ce au devenit protestante (în particular, calviniste) în timpul Reformei, conţine valori care au determinat (sau, cel puţin, facilitat) dezvoltarea organizării capitaliste.

Analiza weberiană ne îndreptăţeşte să desfacem propoziţia de la nivel macro în trei propoziţii : una care face trecerea de la macro la micro (1), una la nivel micro (2) şi cea de-a treia, ce trimite din nou la macro (3). Ele s-ar exprima astfel : 1) Doctrina religioasă protestantă induce anumite valori aderenţilor ei ; 2) Indivizii ce deţin aceste valori adoptă concepţii şi orientări specifice faţă de comportamentul economic (antitradiţionalismul, datoria faţă de chemarea proprie) ; 3) Respectivele orientări ale comportamentului economic individual conduc la organizarea capitalistă a societăţii.

Putem admite şi o influenţă directă a eticii protestante asupra apariţiei şi încurajării capitalismului, situându-ne astfel la nivel macro, determinaţiile mai pregnante sunt însă prin intermediul actorilor sociali (nivel micro). De remarcat că, dacă transpunerea doctrinei în valori personale (propoziţia 1) înseamnă în principal procesul socializării, explicat de sociologie şi psihologie socială, şi dacă despre felul în care valorile şi atitudinile, la nivelul indivizilor, se traduc în acte comportamentale efective (propoziţia 2), există, de asemenea, rezultate marcante în cele două discipline, dificultăţi epistemice mai serioase survin pentru propoziţia 3.

Într-adevăr, pentru a răspunde la întrebarea : cum se face tranziţia de la comportamentele individuale la social, nu e suficient să spui că prin combinarea acestora, ci trebuie dezvăluit modul concret în care iau naştere poziţiile (statusurile) într-o organizaţie, care este motivaţia indivizilor de a ocupa şi

onora aceste poziţii. În cazul nostru, analiza reclamă investigaţia relaţiilor dintre antreprenori, dintre muncitori şi, mai ales, dintre cele două grupuri. J. Coleman (1990) crede că Max Weber, în acest punct, manifestă slăbiciuni. Dificultăţile sporesc şi datorită faptului că în interacţiunea actorilor apar aproape întotdeauna efecte neintenţionate şi uneori chiar contrare intenţiei actorilor aflaţi într-o combinaţie, într-o „afacere comună”, efecte numite „perverse” (Boudon, 1990 ; Rotariu, 1993).

Avînd rezultate pozitive semnificative, încercări de a trata mai în profunzime şi cu un grad mai avansat de claritate raportul micro – macro vin din partea unor cercetări etnografice şi de antropologie culturală ce sugerează modele calitative ale compunerii socialului din acţiuni de ordin micro.

Examinarea raportului micro – macro pe coordonata acţiunii actorului individual vizavi de constrângerile impuse de mediul (sistemul) social a primit o specificare terminologică mai productivă prin perechea conceptuală *forţă activă (liberă) – determinism structural*. „Forţa activă” este echivalarea în româneşte a foarte des invocatului cuvânt din literatura americană de specialitate, *agency*. Cum remarcă şi I. Wallerstein (1997) relaţia *agency – structură* redă într-un limbaj nou vechea antinomie *libertate* (voinţă liberă, *free-will*) – *determinism*. Faţă de mai neutrul „micro”, prin „agency” se exprimă direct rolul activ şi creator al actorului social ca agent, iniţiator de realităţi sociale şi care la rândul lor pot deveni, desigur, pentru alţi indivizi (şi uneori inclusiv pentru creatorii lor) structuri ce le determină acţiunile.

Într-adevăr, în discutarea relaţiilor dintre deciziile, comportamentul actorului individual şi constrângerile impuse de sistemul (mediul) social, dacă nu şi termenul de „individualism metodologic”, atunci cel puţin cel de „holism” este puţin adecvat în comparaţie cu rivalul său semantic „determinism structural”. Din simplul motiv că „holistic” trimite mai degrabă la o abordare de tip integral, total, „global”. În acest înţeles, care este lingvistic, cel propriu, el nu e interşanjabil cu „macrosocial”. Aşa cum am sugerat deja, sinonimele mai apropiate a lui „holistic” sunt „integral” şi „total”, iar antonimele lor mai relevante, „parţial” şi „fragmentar”. Aceste precizări lingvistice nu sunt artificiale din perspectiva cercetării, întrucât din ele reiese că macrosocialul poate fi – şi aşa se şi întâmplă de regulă – abordat pe aspecte parţiale (structuri socio-demografice, indicatori socio-economici), în timp ce microsocialul se pretează integralităţii, cu deosebire – şi aceasta este o altă precizare importantă – atunci când microsocialul este mai mult decât un individ sau o sumă de indivizi, ci reprezintă mici comunităţi.

Pandantele „microsocialului” în antropologia culturală şi studiile etnografice sunt „comunitarul” şi „localul”, ele fiind abordate, nu doar ca proiect,

dar şi ca realizări efective, din perspectiva integralistă, holistică. Dubletul „micro – macro" este altfel concurat în limbajul disciplinelor socioumane, inclusiv în sociologie, de cel de provenienţă antropologică, „local – global". Simetria de conţinut între cele două perechi terminologice nu e perfectă, dar ele sunt în remarcabilă măsură interşanjabile. Voi reveni asupra problemei în secţiunile ulterioare.

1.3.3 Universalism – contextualism ; nomotetic – idiografic

Există legi sau regularităţi universale ale desfăşurării socioumanului, cazurile concrete ale realului social putând fi descrise şi explicate prin intersecţia efectelor respectivelor legi şi regularităţi, sau trebuie acceptată unicitatea intrinsecă a fragmentelor socioumane în timp şi spaţiu ? Răspunsul afirmativ la prima parte a întrebării înseamnă *universalism*, iar poziţia epistemologică care mizează pe descoperirea legilor cu caracter universal se numeşte *nomotetică*.

Admiterea unicităţii şi ireductibilităţii contextelor (situaţiilor), proceselor şi evenimentelor socioumane, atât pe dimensiunea spaţială, cât şi pe cea temporală, poate fi numită *contextualism*, în timp ce opţiunea pentru o astfel de abordare este numită *ideografică*. Binomul conceptual „nomotetic – ideografic" este consacrat în epistemologia socială, cel de „universalism – contextualism" urmează, probabil, să facă de acum înainte carieră. Oricum, suprapunerile semantice dintre ele merg până la indistincţii. Anumite nuanţe diferenţiatoare se pot evidenţia totuşi, cu deosebire în cazul „idiografic – contextualism". În primul rând, fiindcă „idiografic" a fost utilizat tradiţional pentru a desemna specificitatea şi ireductibilitatea ca procesualitate, vizând deci preponderent desfăşurarea în timp a fenomenelor. Nu întâmplător se spune că istoriografia este cea mai ideografică disciplină. Termenul „contextualism" indică foarte clar că e vorba nu doar de contexte istorice, ci şi de cele socio-culturale, de realităţi paralele existente în acelaşi timp ; în al doilea rând, nu fără legătură cu primul, „ideograficul" neagă în principiu prezenţa unor legi, contextualismul acceptă eventuala existenţă a unor legi, dar, desigur, doar cu caracter „local" şi nu general.

Cu această din urmă remarcă se poate vedea că universalism – contextualism sunt foarte apropiate ca înţeles de „global – local", „macro – micro" „individualism – holism". În anume segmente lingvistice ele pot fi chiar echivalente. Sunt sesizabile însă şi deosebiri nete. Individualismul metodologic nu este deloc contextualism, ci presupune legitatea cu caracter universal, al raţionalităţii instrumentale a actorului social. Dar, în general, analiza la nivel micro, nu înseamnă neapărat o abordare contextualist – ideografică. Dimpotrivă, descoperirea de legi universale ce caracterizează microgrupurile şi micro-

fenomenele sociale este un deziderat al psihologiei sociale şi al microsociologiei. Acordarea de ajutor celuilalt, în situaţii cotidiene, emergenţa şi funcţionarea liderului în grupurile mici şi mijlocii constituie exemple de fenomene ce se desfăşoară după anumite legităţi. Caracterul de „microsociologică” nu se referă la faptul că descrie şi explică evenimente şi contexte specifice, singulare, ci că dau seamă de realităţi sociale de scară redusă (microuniversul familial, spre pildă).

Fără îndoială că, aşa cum demonstrează studiile interculturale, sunt puţine pattern-uri atitudinale şi comportamentale complexe (nu doar reacţii psihofiziologice), care se regăsesc constant în toate culturile lumii. Reprezentările despre diferenţele bărbat – femeie sunt printre puţinele exemple de acest fel (Iluţ, 1994). Dar constatarea marii diversităţi socio-culturale nu duce automat la concluzia inexistenţei unor legi generale şi în domeniul socioumanului, susţin universalist-nomotetiştii. Atâta doar că, pe de o parte, legile au un caracter probabilist-statistic, iar, pe de altă parte, că, la fel ca şi în natură, de altminteri, manifestările concrete ale realului pot fi înţelese prin combinarea efectelor mai multor legi. Afirmaţia conform căreia în aceleaşi condiţii, aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte, spun ei în continuare, n-ar trebui să fie abandonată aşa de uşor cum se întâmplă la contextualişti.

În acest spirit, R. Boudon (1995) crede că tensiunea epistemică dintre universal şi contextual (particular) în domeniul judecăţilor morale, al fenomenului axiologic în general, poate fi rezolvată printr-o abordare cognitivistă de factură neo-weberiană. Soluţia propusă de Boudon ar fi : Există o raţionalitate axiologică, dar nu una general valabilă. Opţiunile valorico-morale ale actorilor sociali ar fi altele, în funcţie de tipurile de situaţii. Pentru parametrii identici însă raţionamentul este universal. Ca şi în matematică, de la axiome (premise) se ajunge la aceleaşi concluzii (teoreme). Judecăţile de valoare se întemeiază deci şi ele pe o raţiune obiectivă. R. Bourdon reinterpretează rezultatele experimentelor lui M. Bazerman (1985) ce vizau deciziile unor subiecţi-arbitri referitoare la salarizarea angajaţilor aflaţi în diverse situaţii (salariu mai mic sau mai mare decât cel mediu pe ramură, prezenţa sau nu a inflaţiei, conflict patronaj – sindicat etc.). Cu un design experimental complex şi o fină prelucrare a datelor, Bazerman ajunge la concluzia că subiecţii-arbitri au propus variante bazându-se pe anumite principii (morale), în particular, fie pe cel al egalităţii (salarizare egală), fie al echităţii (salarizare conform contribuţiei aduse).

Boudon argumentează că nu e necesară introducerea existenţei unor principii morale abstracte şi imuabile, dar diferite, în mintea subiecţilor, ci să ne gândim că ei le-au judecat în funcţie de caracteristicile situaţiei (sistemului).

Atunci când sistemul e holistic şi e nevoie de o strânsă cooperare (caz în care e greu a decela contribuţia fiecărui membru la rezultatul final), e logic să se practice egalitarismul, dar când sistemul este individualistic şi competitiv (deşi sarcina e comună, contribuţia fiecăruia poate fi precis stabilită), apare clar superioritatea principiul echităţii. Raţionalitatea axiologică a funcţionat, numai că normele morale-axiologice diferite au fost aplicate la condiţii diferite. Autorul francez accentuează că subiecţii umani sunt în stare să ajungă la concluzii corecte indiferent de gradul lor de conştientizare a proceselor logico-cognitive prin care au realizat aceasta. Pe urmele lui Max Weber, el susţine că sarcina analistului exterior este şi aceea de a reconstrui, de a reface raţionamentele ce fundamentează judecăţile de valoare ale oamenilor în derularea concretă a vieţii. În principal, aceasta înseamnă comprehensiunea weberiană, în accepţiunea lui Boudon.

1.3.4 Teoretic (reflexiv) – empiric (concret)

Prin teoretic se înţelege, în sens larg, existenţa şi funcţionarea unor modele explicative, ipoteze, teorii, reflexii şi interpretări asupra realului, iar prin empiric studierea realităţii concrete, culegerea de date efective (despre entităţi empirice şi raporturile dintre ele) folosind observaţia, experimentul, ancheta şi alte metode prin care cercetătorul poate intra în contact şi lua în stăpânire gnoseolologică parte din realitatea – în cazul nostru socioumană – care-l interesează.

Astăzi, în comunitatea ştiinţifică, este pe deplin acceptată ideea unităţii dintre teoretic şi empiric, existenţa celor două dimensiuni în oricare demers din disciplinele socioumane. Orice construcţie teoretică are o minimă bază factuală (date empirice), după cum orice investigaţie empirică presupune un minim de teorie. Se recunoaşte, de asemenea, că între teoretic şi empiric subzistă un feed-back pozitiv : ipotezele, teoriile, ideile, în general, potenţează cercetarea concretă, iar constatările empirice conduc la formularea de noi ipoteze, interpretări, teorii. Dincolo de recunoaşterea unanimă de către specialişti a valabilităţii principiului unităţii şi determinării reciproce teoretic – empiric (reflexiv – concret), câteva precizări mi se par importante pentru înţelegerea pretenţiilor paradigmei calitativiste şi a limitelor sale.

1. Termenul „teoretic” este mult mai cuprinzător decât cel de „teorie”, el incluzând şi idei generale, reflexii, interpretări speculative. „Teorie” – chiar în înţelesurile curente – înseamnă un corp de propoziţii cât de cât articulate, într-un raport de congruenţă. Acest grad de articulare poate merge de la modelul axiomatic, înalt formalizat (teorie în sens „tare”) până la simple

enunţuri care să nu fie în raport de contradicţie. Puţine sunt fragmentele de realitate – cu atât mai mult ale celei socioumane, – sau aspecte ale ei, care pot fi descrise şi explicate prin teorii tari. În marea majoritate a disciplinelor ştiinţifice avem doar scheme descriptive şi explicative, năzuinţa oamenilor de ştiinţă de factură nomotetică fiind aceea de a „coagula” aceste scheme în jurul unui nucleu de propoziţii de bază (Rotariu, 1991).

2. Ca temporalitate faţă de cercetarea empirică, teoria (în sensul ei tare sau mai slab) se află în trei situaţii (ele nefiind neapărat în raport de exclusivitate) : anterioritate, cercetarea empirică urmând să verifice (sau să „falsifice”, în termeni popperieni) teoria ; emergenţă, teoria (conceptele, schemele descriptiv-explicative, ipotezele) născându-se în procesul viu al cercetării şi al contactului direct cu terenul – teză atât de dragă calitativiştilor ; posterioritate, respectiv teorii (explicaţii) ad-hoc şi post factum, adică încercări de a găsi explicaţii după ce datele concrete au fost culese şi prelucrate sau după ce anumite fapte sau evenimente s-au consumat. Este ceea ce în mod obişnuit numim interpretarea datelor în cercetare, dar care nu trebuie confundată cu interpretarea calitativistă.

3. Există şi în disciplinele socioumane teorii (modele explicative) cu pretenţie de universal, începând de la unele „slabe” sub aspectul axiomatizării şi formalizării, cum ar fi interacţionismul simbolic şi marxismul şi până la altele „tari”, ce utilizează din plin formule şi modele matematice, ca, de exemplu, cea a costurilor şi beneficiilor, în varianta ei mai „dură”, teoria alegerii raţionale. Aceasta din urmă spune că, în mod obişnuit, actorul uman este în stare nu numai să judece acţiunile sale în termeni de costuri şi beneficii, ci şi să aleagă varianta optimă pentru atingerea scopului (preferinţei), în funcţie de raportul capital, costuri, beneficii.

Principala problemă ridicată de teoriile de mare generalitate – în parte şi de cele de rang mediu şi, mai puţin, de cele localiste – este cea a capacităţii lor de a realiza predicţia fenomenelor empirice, adică a gradului în care ele pot descrie şi explica realul concret (cel puţin ca regularitate de tip statistic). Chestiunea se acutizează atunci când se are în vedere predicţia de viitor, adică previziunea evoluţiei structurilor şi fenomenelor sociale.

Situaţia se datorează faptului că *teoriile slabe* stau sub semnul vaguităţii, al impreciziei. E adevărat că, fiind vagi, ele sunt şi flexibile, şi, prin urmare, se potrivesc concretului real, dar, pe de altă parte, nu spun mare lucru despre el : e clar că oamenii interacţionează prin simboluri, e clar că ei urmăresc satisfacerea nevoilor şi intereselor (între care câştigarea celor necesare traiului ocupă un loc primordial). Ce simboluri folosesc şi după ce pattern-uri (tipare, modele) se produc interacţiunile, ce înseamnă „cele necesare traiului”, ce

consecinţe rezultă din acţiunile lor etc., iată doar câteva aspecte ce nu sunt, de regulă, precis formulate în cadrul teoriilor slabe. Propoziţiile acestora sunt doar orientative, iar procesul de operaţionalizare a unor asemenea idei generale nu este facil. Vom vedea că în viziunea calitativistă ele nici nu trebuie operaţionalizate.

În cazul *teoriilor tari*, confruntarea cu empiricul generează următoarea tendinţă: cu cât încearcă explicarea unor fenomene sau comportamente mai complexe, cu atât respectivele teorii se îndepărtează de caracterul lor riguros (înalt formalizat). Astfel, teoria costurilor şi a beneficiilor (şi cea a alegerii raţionale), pentru a explica nu numai comportamentul economic sau cvasi-economic (cel de consumator de bunuri materiale, opţiunea pentru o anumită zonă rezidenţială etc.) al indivizilor, ci şi unele mai complexe (căsătoria, alegerea profesiei şi altele) recurge la noţiuni cum ar fi: „capital social (relaţional)", „capital simbolic", „costuri psihologice".

Este clar că asemenea variabile sunt mai greu de măsurat. Iar dacă mai introducem şi conceptul de „raţionalitate subiectivă" (Boudon, 1992), atunci teoria se diluează extrem de mult şi abordarea tinde spre una idiografică. De altfel, chiar în perimetrul ei mai tare, teoria la care ne referim manifestă o anumită slăbiciune, având în centru noţiunea de „capital informaţional", variabilă ce nici ea nu e uşor de cuantificat.

4. Vizavi de concretul empiric, al situaţiilor de fapt, teoriilor înalt formalizate (tari) – atâtea câte există în domeniul socioumanului – li se reproşează că sunt mai degrabă *normative* decât descriptive. Cu alte cuvinte, ele arată cum ar trebui să se comporte indivizii (raţionali) într-o anumită situaţie şi nu cum se comportă realmente.

În România, de pildă, se discută acum cu insistenţă cât de contraproductive sunt deciziile şi acţiunile multor oameni pentru propriul interes, inclusiv în calitatea lor de agenţi economici („încearcă să câştige cât mai mult pe termen scurt", „îşi lucrează nerentabil părticica lor de pământ şi nu se asociază" etc.). Este limpede însă că, din punctul de vedere al actorilor, asemenea decizii şi comportamente apar raţionale („raţionalitate subiectivă"). Dar, chiar rămânând pe poziţia observatorului exterior, dacă introducem factorul „capital informaţional", în care ar intra şi informaţii privind mediul juridic, politic, social propriu-zis, atunci poate că actele lor de conduită nu ar apărea atât de iraţionale (intenţionat nu am menţionat factori ce ţin de cultură – tradiţii, inerţii sociale, prejudecăţi – pe care mulţi dintre susţinătorii teoriei expuse îi consideră, în opoziţie totală cu adepţii calitativismului, inoperanţi).

Oricum, experienţa istorică şi cea de zi cu zi, ca şi o serie de studii sistematice, ne arată că viziunea raţionalităţii actorului social este doar parţial

confirmată şi că versiunea ei tare (a alegerii raţionale) are mai curând un caracter normativ. Aceasta nu este însă de neglijat, ea funcţionând în descrierea şi explicarea realului în genul a ceea ce Max Weber numea „tipuri ideale".

5. Cercetările empirice socioumane diferă foarte mult între ele, nu numai ca grad de rigoare teoretică, dar şi ca pondere a teoreticului. Sunt numeroase investigaţii care nu depăşesc deloc simpla descriere sau se ridică extrem de puţin deasupra ei. (Este direcţia de cercetare care poartă tradiţional numele de sociografie. Termenul de „etnografie" va fi discutat în paragraful 1.4.3.)

Astfel de investigaţii nu trebuie nicidecum subapreciate. Cu deosebire pentru contexte şi fenomene mai puţin accesibile publicului larg (închisori, aziluri, prostituţie etc.), simplele constatări, chiar fără date statistice, sunt utile şi interesante. Lucrul pare evident când este vorba de alte culturi şi populaţii, cu atât mai mult când acestea sunt „exotice". Constatări care pentru nativi au statutul de mari banalităţi pot apărea în faţa antropologului cultural (sau a etnografului) şi a mediului cultural din care acesta provine ca veritabile informaţii ştiinţifice.

Semnificaţia acestui gen de informaţii sporeşte dacă ele îmbracă haina mai riguroasă a datelor statistice. Publicul larg, audienţa, pretinde, din ce în ce mai mult, astfel de date şi mass-media le oferă. Care este vârsta medie de căsătorie a femeilor din zona cutare, ce procent din deţinuţii unei ţări sunt de sex feminin, ce opinie au oamenii dintr-o ţară despre viaţa sexuală premaritală, care este frecvenţa contactelor sexuale ale persoanelor de o anumită vârstă etc. sunt, în sine, informaţii valoroase, atât pentru cunoaşterea ştiinţifică a vieţii sociale, cât şi pentru acţiunea practică în domeniu.

6. Prezenţa teoreticului în cercetările empirice din disciplinele socioumane este de multe ori implicită, sub formă de presupoziţii netransparente. Este cu totul important ca aceste presupoziţii să fie conştientizate şi explicitate înaintea travaliului practic. Din două considerente principale :

a. Teoreticul, sub forma unui corp de concepte şi ipoteze – mai mult sau mai puţin articulat – va organiza şi ghida demersul empiric, micşorând astfel chiar costul cercetării. Afirmaţia că „cel mai practic lucru este o bună teorie" are valabilitate şi în domeniul socioumanului.

b. Explicitarea şi comunicarea arsenalului teoretic face posibilă evaluarea de către comunitatea ştiinţifică a validităţii instrumentelor, a acurateţei rezultatelor, a coerenţei şi valorii de cunoaştere a discursului final.

7. Consubstanţialitatea teoretic – empiric este o premisă de bază în cunoaşterea socioumanului, de la constituirea disciplinelor ştiinţifice şi în acest domeniu. Nu se mai practică de multă vreme psihologie, sociologie sau

antropologie pur speculative, „de fotoliu”. În legătură însă cu ponderea celor două dimensiuni şi a raportului efectiv dintre ele au fost şi continuă să fie discuţii şi chiar păreri contradictorii.

În anii ’60, cu deosebire filosofii sociali şi o parte din sociologii bătrânului continent au reacţionat vehement la ceea ce ei numeau „empirismul plat şi cenuşiu”, lipsit de orizont teoretico-interpretativ, în speţă, la cel american. Sintetic, replica dată de americani (focalizaţi asupra cercetării concretului) poate fi formulată astfel : sociologia (şi antropologia culturală) elaborată de noi nu este ateoretică, şi cu atât mai puţin antiteoretică, ci antispeculativă ; altfel spus, încercăm să ne situăm teoretic cât mai aproape de datele factuale. Atari replici nuanţate şi susţinute de argumente a primit şi sociologul critic american W. Mills, care, începând încă din anii ’50, îndeosebi prin lucrarea *The Sociological Imagination* (1959), tradusă în româneşte în 1969, admonestează cercetările sociologilor americani pentru „empirismul lor abstract”, ateoretic, nesusţinut de idei majore clare.

Astăzi, calitativişti americani reiau şi dezvoltă, într-o manieră specifică, idei şi argumente (antipozitiviste) ale europenilor, aducând în prim plan inevitabilitatea – şi de aici necesitatea discutării explicite – *reflexivităţii* în demersurile investigaţionale de teren. După cum vom arăta în subcapitolul următor (1.4.), reflexivul este înţeles nu doar ca fiind o componentă a teoreticului vizavi de datele concrete (empirice), ci şi ca o examinare critică a întregului demers gnoseologic şi a condiţiei epistemice, dar şi socioculturale şi politice a cercetătorului.

1.3.5 Natural – provocat (artificial)

În ştiinţele tari, marea revoluţie în cunoaşterea realităţii empirice a reprezentat-o introducerea metodei experimentale, care presupune, în esenţă, provocarea apariţiei şi a variaţiei unui fenomen într-o situaţie controlată. Se pot depista astfel relaţii de determinare precise dintre diferiţi factori şi variabile. Disciplinele socioumane, de fapt, psihologia socială, şi numai în mică măsură sociologia, utilizează şi ele experimentul, în formula lui mai riguroasă (de laborator) sau (cvasi) experimentul de teren. (Istoriografia consemnează doar unele „experimente” socio-istorice, cum a fost cel al totalitarismului comunist sau al fascismului. Desigur că, într-o accepţiune metaforică, întreaga istorie, cu deosebire de la scindarea populaţiilor în mase şi elite conducătoare, este o suită de experimente.)

Dar explorarea socioumanului încorporează, în afara experimentului, şi alte metode bazate pe provocarea reacţiilor individului uman. Astfel, testele, ancheta, interviul, biografiile şi autobiografiile sunt masiv folosite în psihologie,

sociologie, antropologie culturală şi alte discipline – mai nou chiar în istorie, prin direcţia ei de istorie orală. În literatura metodologică americană se face distincţie între *metode intrusive sau obstructive* (care provoacă subiecţii) şi cele *nonobstructive*, ce abordează comportamentul uman în condiţii naturale, obişnuite, de viaţă.

Cuvântul „obstructiv” sugerează precaritatea metodelor provocative, în primul rând a experimentelor, deopotrivă sub aspectul lor epistemic, al scoaterii subiecţilor din contextele curente de viaţă, cât şi al „deranjării” lor psiho-morale. Nu se întâmplă însă cu necesitate acest lucru. Interviurile nestandardizate, de pildă, sunt convorbiri libere, iar convorbirile, în genere, fac parte din substanţa vieţii cotidiene. Apoi, a sta de vorbă şi a relata intervievatorului fapte şi gânduri proprii constituie pentru mulţi oameni o activitate plăcută şi uneori chiar o miniterapie. Din acest motiv, expresia „metode obstructive” nu este chiar potrivită, dar posibila ei substituţie prin „metode provocative” aduce şi ea o conotaţie negativă puternică.

Însă, indiferent de învelişul semantic, deosebirile de conţinut dintre studierea comportamentelor şi interacţiunilor umane în mediul natural de viaţă şi în unul provocat, în „vivo” sau în „vitro”, are consecinţe metodologice profunde. Înainte de dezvăluirea unora dintre ele, se impune încă o remarcă, ce de data aceasta nu vizează doar palierul exprimării : Termenul de „natural”, aşa cum este el folosit şi în consideraţiile de faţă, nu are nimic comun, în afară de învelişul sonor, cu cel din sintagma „metode naturaliste (ale ştiinţelor naturii)”. Mai mult, pentru orientarea calitativist-fenomenologică, naturalul social (cotidian), pe care-l solicită cu insistenţă, se pretează la o abordare eficientă numai prin procedee anaturaliste (diferite de cele din ştiinţele naturii), ce au la bază necontenitul efort de „a înţelege” mundanul uman.

Metodele fundate pe *răspunsuri provocate*, adică experimentul, chestionarul, testul şi interviul, au ca *dezavantaje* faptul că există posibilitatea ca oamenii, plasaţi fiind în condiţii artificiale, să se comporte altfel decât în contextele naturale.

În experimentul de laborator, într-o clădire sau într-o cameră specială, înconjuraţi adesea de aparate, subiecţii pot deveni suspicioşi şi, în tot cazul, deplin conştienţi că participă la un experiment – chiar dacă în psihologia socială se montează situaţii în care cercetătorul şi eventual câţiva „complici” cunosc în ce constă cu adevărat experimentul – sunt toate şansele ca motivaţiile lor să fie altele, şi reacţiile „de-naturate”.

Artificialitatea experimentului se referă, totodată, şi la aceea că, tocmai pentru a fi controlate, variabilele sunt puţine şi sensul lor de conectare este unic, de la cele independente la cele dependente, pe când în viaţa reală avem

de-a face cu o multitudine de factori, variabile şi condiţii care interacţionează şi în modele de feed-back, de conexiuni inverse.

Chestionarul sau interviul nestructurat presupune şi el artificialitate, dat fiind că, datorită în principal efectului dezirabilităţii sociale, oamenii nu întotdeauna declară gânduri şi comportamente reale. Într-o lucrare recentă (Rotariu şi Iluţ, 1997) am analizat o serie de multe alte erori ce se nasc la interferenţa dintre un anumit profil cognitiv-atitudinal al intervievatorului, anumite caracteristici ale instrumentului de cercetat (chestionar standardizat sau ghid de interviu) şi ale intervievatului.

Caracterul „ne-natural" al răspunsurilor la chestionar şi la interviul individual constă şi în aceea că în construirea imaginii despre mentalitatea şi conduitele dintr-o colectivitate prin asemenea răspunsuri noi adiţionăm statistic păreri şi comportamente individuale şi nu surprindem interacţiunea lor vie la nivelul vieţii cotidiene. În parte, această deficienţă e suplinită de interviul de grup.

Avantajele metodelor „provocate", asupra cărora ne oprim aici numai succint, sunt pe linia posibilităţii controlului variabilelor şi al condiţiilor (în experiment), al corelării şi combinării lor multiple (în studiile pe bază de anchetă, numite în psihologia socială şi „corelaţionale") şi – foarte important – prin chestionare, teste şi interviuri noi accedem nemijlocit la universul subiectiv al oamenilor (motivaţii, atitudini, cunoştinţe, intenţii), care nu poate fi dedus direct din observaţiile comportamentelor. Apoi, întrucât noi provocăm răspunsuri la întrebările şi ipotezele ce ne interesează, selectând deci atât problemele, cât şi subiecţii de cercetat, metodele de acest fel sunt în general mai puţin costisitoare.

Metodele ce studiază indivizii şi acţiunile lor în *condiţiile naturale* de viaţă (observaţia, studiul de caz şi parţial analiza de reţea şi analiza urmelor) au *avantajul* că surprind comportamente reale, fireşti, obişnuite, nedistorsionate de artefactul provocării investigaţionale. Naturalul faţă de provocat (artificial) înseamnă, de asemenea, şi că explorăm realul sociouman bogat şi complex ca interacţiune vie dintre diferite dimensiuni ale sale. Dar şi ca procesualitate.

Ca *dezavantaje* ale metodelor „nonprovocative" consemnăm – aici pe scurt, ele urmând să fie examinate mai îndeaproape pe parcursul lucrării – că şi în condiţii de mediu social natural, atunci când subiectul se ştie studiat, comportamentele sale pot suferi abateri de la firesc, obişnuit ; costurile sunt ridicate ; lipsind controlul variabilelor şi condiţiilor, pe de o parte, şi, pe de altă parte, neavând acces direct la reprezentările şi intenţiile indivizilor, este aproape imposibil de a stabili legături cât de cât precise de determinare între factori, dimensiuni şi fenomene.

1.3.6 Emic („interior”) – etic („exterior”)

Cuplul noţional emic – etic îşi are originea în lingvistică, fără a rămâne însă un simplu împrumut. De altfel, lingvistica, una dintre cele mai avansate discipline socioumane, a oferit în mai multe rânduri teritoriilor de cunoaştere învecinate nu numai sugestii terminologice, ci şi material de construcţie teoretico-metodologic.

În cazul de faţă, s-a pornit de la distincţia dintre analiza fonetică şi cea fonemică. Fonemele sunt unităţi fonetice elementare ale unei limbi, numărul lor fiind limitat şi reprezentat în scris prin acelaşi semn grafic (literă). Este ceea ce în mod obişnuit numim sunetele unei limbi, deşi în practica vorbirii curente, de la grup la grup, de la regiune la regiune, sau chiar de la individ la individ, precum şi în contexte fonetice diferite, acelaşi sunet (fonem) are multiple variante sonore (subfoneme). Însă, dincolo de aceste deosebiri de pronunţie, de contextualismul rostirii, vorbitorii aceleiaşi limbi percep un singur sunet, operează cu sensul sunetului fundamental (fonemul).

Considerarea doar a aspectelor fizice ale sunetelor (analiza fonetică, exterioară) nu ne-ar putea spune care sunt foneme şi care subfoneme (variante). Numai vorbitorii nativi „decid” aceasta, prin atribuirea, în procesul comunicaţional, de înţelesuri şi semnificaţii unor entităţi sonore altfel neutre. Modul de abordare fonetic trebuie conjugat cu cel fonemic, cu cel al sensului acordat din interior. Distincţia apare evidentă în împrejurarea în care cineva dinafară vrea să înveţe limba unei populaţii ce nu cunoaşte scrisul, situaţie atât de frecventă în practica antropologilor culturali.

E uşor de înţeles că distincţia „exterior – interior (nativ)” este profund operantă, nu numai pentru palierul lingvistic al existenţei socioumane, ci şi pentru alte orizonturi ale ei. Fonetic şi fonemic s-au convertit în antropologia culturală şi socială, printr-un celebru studiu al antropologului K. Pike (1967), în „etic” şi „emic”, marcând pregnant deosebirea dintre descrierea şi explicaţia realităţilor unui grup cultural oferită de cercetătorul din exterior (etic) şi descrierea şi explicarea propriilor realităţi de către grupul însuşi (emic).

În antropologia culturală americană există, începând din deceniul al şaptelea, o direcţie de cercetare bine conturată pe problematica emic – etic, numită *etnoştiinţă* (pe care unii antropologi au supranumit-o „noua etnografie”). Având ca exemplu cercetările clasice de etnobotanică, etnometodologie, de relaţii şi denumiri de rudenie (*kinship*) reprezentanţii orientării menţionate au ca program epistemic – utilizând în principal tot o metodă de împrumut din lingvistică, analiza componenţială – descoperirea metodelor de organizare a materialului cognitiv la nivelul diverselor colectivităţi culturale. Astfel încât descrierile şi teoriile etnologului (antropologului) nu vizează acum numai

datele, faptele ce privesc grupul, ci şi descrierile şi „teoriile” grupului referitoare la acele date şi fapte. Etnoştiinţa este deci „ştiinţa” grupurilor etnice, spre deosebire de etnologie, care este ştiinţa despre grupurile etnice.

Etnoştiinţa îşi are corespondentul ei în sociologie, în ceea ce se numeşte *etnometodologie*. Înţelegerea nuanţată a relaţiilor dintre ele ar angaja o discuţie mai amplă. Reţinem aici numai că în vreme ce etnoştiinţa are în vedere dimensiuni, componente cognitiv-culturale unitare şi stabile ale comunităţilor umane mai simple, „exotice”, etnometodologia ţinteşte la descifrarea fenomenelor de viaţă cotidiană în societăţile mai complexe. Accentul este pus şi aici pe aspectele de psihologie socială, pe reconstrucţia metodelor prin care omul se orientează în activitatea zilnică, descrie, explică şi interpretează propria lume, subliniindu-se caracterul dinamic al acestor construcţii.

Etnometodologia, fiind fundată pe fenomenologie (în special, A. Schutz) este mult mai profund interesată în dezvăluirea sensurilor, semnificaţiilor de bază pe care le proferează actorul în viaţa cotidiană. Urmărind asemenea scopuri, conceptele utilizate şi datele obţinute sunt mai nuanţate, dar şi mai puţin controlabile. Etnoştiinţa se serveşte de procedee mai riguroase, inclusiv cantitative, şi astfel este asigurată în apreciabilă măsură şi replicabilitatea, verificabilitatea. Desigur, şi nivelurile de accedere şi materialele pe care se operează (taxonomii de obiecte şi relaţii) sunt mai simple. În cazul etnometodologiei, intră în joc, ca sporire a dificultăţilor, nu atât fundalul metafizic în sine (fenomenologic), cât faptul că se vizează o realitate mai variată şi fluidă, fiind necesar un efort mărit în elaborarea metodelor şi tehnicilor de investigaţie.

Emic/etic intersectează amplu cu alte perechi conceptuale, cel mai mult cu perechea *comun/ştiinţific*, prezentată în cadrul primului subcapitol. Într-adevăr, emicul este imaginea conştiinţei comune referitoare la multitudinea componentelor mediului fizic şi social, iar eticul este descrierea şi explicaţia rezultată din abordările sistematice (ştiinţifice). Termenii celor două cupluri conceptuale nu sunt însă identici.

După cum s-a văzut, emicul vizează reprezentările oamenilor despre realitatea imediată. Etnometodologia nu studiază imaginile actorilor cotidieni referitor la macrosocial, ci la spaţiul lor de viaţă nemijlocit. Accesul conştiinţei comune la aspectele globale ale societăţii – cum ar fi structura pe vârste, salariu mediu, amploarea prostituţiei etc. – în care trăiesc este posibil doar indirect, tocmai pe baza informaţiilor culese prin investigaţii speciale. Aşa cum arată o serie de sondaje, oamenii înşişi recunosc că nu se pricep la multe lucruri ce depăşesc experienţa lor proprie de viaţă, ceea ce nu îi împiedică ca, nu de puţine ori, să aibă, totuşi, păreri despre ele. Însă e forţat să numim

simplele opinii cu referire la probleme situate mult dincolo de microsocialul în care activează indivizii, ca perspectivă emică. Corespunzător, nu vom spune că analizele ştiinţifice ale macrosocialului sunt perspectiva etică. Emic şi etic sunt versiuni ale aceleiaşi realităţi, şi anume ale fragmentelor şi evenimentelor cotidiene, de nivelul micro sau mediu, locale. De observat că, în cazul societăţilor simple, „exotice”, distincţia „micro – macro”, nu are sens şi deci cei doi termeni se referă la realitatea socială ca atare.

Emic/etic nu trebuie confundat nici cu dubletele conceptuale calitativ/cantitativ, înţelegere/explicaţie, despre care va fi vorba în paragrafele următoare. În timp ce la acestea din urmă accentul cade pe metodele prin care ajungem să descriem şi să interpretăm corect socioumanul, emic/etic trimite mai degrabă la imaginea rezultată. E adevărat că orice versiune emică implică studierea „din interior”, observaţia participativă – care este metoda princeps a abordării calitative –, nu orice observaţie participativă se finalizează însă neapărat în emic, ci, teoretic, cu aceeaşi probabilitate şi în etic sau – ceea ce e şi de dorit – într-o dublă ipostază : emică şi etică.

1.3.7 Cantitativ – calitativ ; explicaţie – comprehensiune

În disciplinele socioumane, în sociologie mai ales, termenii de „cantitativ” şi „calitativ” au primit o extrapolare ce se abate mult de la înţelesul lor curent, ajungându-se ca ei să desemneze două mari paradigme. Comparaţia – şi, pentru mulţi teoreticieni şi metodologi, opoziţia – dintre cantitativ şi calitativ se poate realiza cu folos având în vedere trei planuri : cel epistemologic ; cel al strategiei metodologice, al metodelor preferate ; cel al operaţiilor concrete de culegere, prelucrare şi prezentare a datelor. Cartea deja citată (Rotariu şi Iluţ, 1997) tratează expres această problematică în subcapitolul „cantitativ *versus* calitativ – o falsă opoziţie”. În rândurile de faţă revin sintetic cu unele completări şi sublinieri, urmând ca în secvenţa 1.5. a prezentului capitol să stărui asupra cerinţei, dar şi asupra dificultăţilor, integrării celor două paradigme, iar în celelalte capitole să prezint mai pe larg metodele de studiu calitative.

Ca orientare generală, cantitativul e subpozabil pozitivismului, care este modelul de cercetare în ştiinţele naturii. A. Comte, considerat părintele disciplinei, în *Cours de philosophie positive,* carte apărută în 1838, lansând termenul de „sociologie”, îi oferă ca alternativă lingvistică pe cel de „fizică socială”. Pledoaria filosofului francez arăta că abordarea societăţii este necesar a fi pusă sub semnul studiului pozitiv (exact) al faptelor, în spiritul şi cu metodele identice sau analoage celor din ştiinţele naturii, dintre care fizica apărea a fi cea mai realizată. Era imperioasă trecerea de la speculaţia pură

despre om şi societate, la cercetarea efectivă, la observaţie riguroasă, înregistrare, numărare şi măsurare.

Reacţia de opoziţie la pozitivismul disciplinelor socioumane nu s-a lăsat mult aşteptată. Filosofii neokantieni germani de la sfârşitul secolului al XIX-lea, în special W. Dilthey (1883-1911), operând tranşanta deosebire dintre „ştiinţele naturii" (*Naturwissenschaften*) şi „ştiinţele culturii" (*Kulturwissenschaften*) şi ale „spiritului" (*Geistwissenschaften*), susţin că acestea din urmă nu se pot baza pe metodele consacrate în studiul naturii, întrucât social-culturalul şi istoria sa sunt de o altă esenţă : el este produsul subiectivităţii umane, al motivaţiilor şi intenţiilor oamenilor concreţi, al spiritului în general. Cunoaşterea socioumanului nu are nici o şansă de izbândă prin explicaţia rece (*Erklären*), obiectivă, din exterior, ci doar prin înţelegerea (*Verstehen*) subiectivităţii umane ce stă în spatele faptelor exterioare.

S-a născut astfel contrapunerea „înţelegerii" sau „comprehensiunii", cum tot mai mult i se spune şi în limba română – ca metodă proprie disciplinelor ce vizează realitatea socioumană, – explicaţiei, valabilă doar în ştiinţele naturii, contrapunere care, „distilată" pe parcursul unui secol, ar arăta astfel : În cadrul *explicaţiei*, cercetătorul, aplicând principiile pozitiviste ale investigaţiei, lucrează cu scheme cauzale şi cu subsumarea fenomenelor particulare la legi generale. Aici el evidenţiază legături statistice, influenţe şi determinări (de preferinţă cuantificabile) între fenomene şi procese sociale, operează cu variabilele „independente" şi „dependente", cu structuri factoriale, pe câtă vreme în „comprehensiune" se face apel la intuiţie, empatie (capacitatea de a-l înţelege pe celălalt) şi la experienţa trăirilor proprii.

Caracterizat cu totul sumar, din punct de vedere epistemologic, putem afirma că modelul cantitativist presupune o realitate socială exterioară, obiectiv-structurală, profesând descrieri şi explicaţii de tip pozitivist (nomotetic), iar cel calitativist mizează pe subiectivitatea umană, pe socialul construit şi interpretat prin interacţiunea simbolurilor, motivaţiilor, aşteptărilor şi reprezentărilor individuale şi grupale, cunoaşterea fiind de tip comprehensiv şi idiografic. Din punctul de vedere al metodelor folosite, specifice modelului cantitativist sunt experimentul şi ancheta pe bază de chestionar standardizat, în vreme ce modelul calitativist practică cu precădere observaţia participativă şi interviul intensiv.

Diferenţa majoră dintre strategiile metodologice ale celor două orientări este că prima utilizează metode şi tehnici structurate, a doua, nestructurate. Aşa încât, anticipând o discuţie mai amplă a chestiunii, vom spune că şi un plan observaţional riguros elaborat, chiar pentru a studia o comunitate „din interior", face parte din arsenalul cantitativist.

1.4 Orientarea calitativistă

1.4.1 Consideraţii generale

Căutând răspunsul la întrebarea: Ce este abordarea calitativă a socioumanului?, o definiţie de tipul logicii clasice – cu gen proxim şi diferenţă specifică – ar fi ineficientă, simplificând nepermis de mult lucrurile. De altfel, o analiză a diferitelor caracterizări, exprese sau implicite, ale respectivei abordări arată nu numai o varietate mare pe orizontală – accente de concepţii, obiect şi metode diferite –, ci şi pe verticală, adică din punctul de vedere al gradului de generalitate, al sferei de cuprindere.

Consider că se conturează, în acest sens, trei principale accepţiuni în care este utilizat „calitativul" asociat cu termeni de genul „tip de cercetare": 1) cea de multi-, inter- sau chiar *transparadigmatică*; 2) cea de *paradigmă majoră*, care include unele paradigme particulare, dar nu pe cea pozitivistă; 3) cea de strategie metodologică concretă (metode şi practici de cercetări empirice) şi de finalizare şi prezentare a rezultatelor, care poate avea un caracter *aparadigmatic*.

Prima accepţiune, mai puţin comună, e adevărat, apare exprimată la N. Denzin şi Y.S. Lincoln (1994), reprezentanţi de frunte ai mişcării calitativiste: „Cercetarea calitativă este un domeniu de investigaţie de sine stătător. El transcende discipline, domenii şi subiecte tematice. O complexă şi interconectată familie de termeni, concepte şi asumpţii înconjoară termenul «cercetări calitative». Acestea includ tradiţii asociate pozitivismului, post-structuralismului şi multe perspective de cercetare calitativă sau metode conectate studiilor culturale şi interpretative" (p. 1).

Situându-se pe o poziţie apropiată, E.G. Guba, alături de Y.S. Lincoln (1994), oferă o caracterizare sinoptică intraparadigmatică a calitativismului în tabelul de mai jos (nr. 1), pe care o redau şi eu, fără comentarii, urmând ca termenii (şi asumpţiile) ce privesc mai direct abordarea calitativistă propriu-zisă (în cea de-a doua accepţiune) să fie discutaţi pe parcursul paragrafelor 1.4.3. şi 1.5.

1.4.2 Repere istorice şi tradiţie

Oricare dintre cele trei accepţiuni ar fi luată în considerare, ceea ce astăzi se numeşte „cercetarea" – „paradigma" – „metodologia" – calitativă nu numai că nu s-a născut pe un teren viran, dar are chiar o tradiţie remarcabilă. Într-un fel, calitativismul este consubstanţial dezvoltării disciplinelor socioumane înseşi, aşa cum reiese şi din periodizarea propusă de N. Jankowski şi F. Wester (1991), care disting trei mari stadii:

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Tabelul 1
Principiile de bază (metafizice) ale paradigmelor alternative
(după E.G. Guba şi Y.S. Lincoln, 1994)

1. Perioada 1890-1930 a însemnat constituirea şi cristalizarea studiilor academice asupra socialului şi crearea de departamente universitare de profil. În această perioadă, virtual, toate cercetările au fost de natură calitativă. Studiul scrierilor clasicilor sociologiei, Émile Durkheim (1858-1917), Max Weber (1864-1920), George Simmel (1858-1916) şi George H. Mead (1863-1961) dovedeşte acest lucru. (Aş adăuga că dovedesc – în speţă la Durkheim şi Weber –, şi valoarea analizelor calitative atunci când sunt susţinute de date statistice). Predominanţa metodelor calitative la începutul sociologiei ca ştiinţă se explică prin mai mulţi factori, dintre care acela că, legată încă ombilical de filosofie şi disciplinele umaniste, ea continuă să fie solidară şi manierei acestora de abordare, adică speculativ-critică, dar şi cu înclinaţia înspre integralitate, producând, în consecinţă, discursuri de natură eseistică.

Cercetarea calitativă a fost prezentă, ca însăşi substanţa ei, în antropologia culturală, a cărui mentor, B. Malinowski, trimitea încă acum mai bine de o jumătate de secol la utilizarea observaţiei directe pentru a capta „punctul de vedere al nativului”, „concepţia acestuia despre lume”, în relaţia cu viaţa sa concretă (1922, p. 25).

Un impact deosebit asupra investigaţiilor socioumane şi a acestor discipline în general l-a avut *Şcoala de la Chicago*, cu reprezentanţii ei de frunte : W.J. Thomas, E. Burgess, Robert Park şi alţii. Aici s-au efectuat, în primele decade ale secolului XX, studii complete privind viaţa urbană, comportamentul social deviant organizat (bande), condiţia şi problemele imigranţilor. (Monumentala lucrare a lui W.J. Thomas şi F. Znaniecki, intitulată *Ţăranul polonez în Europa şi America,* a apărut la Chicago între anii 1918 şi 1920.) S-au adăugat şi cercetări de tip intensiv-holistic asupra comunităţilor, renumită fiind, în această arie, cea a lui R.S. Lyand şi H.M. Lyand (1929).

Calificativul de „calitative” atribuit cercetărilor Şcolii de la Chicago este dat în principal de caracterul lor monografic, de studii de caz (probleme sau comunităţi) şi de metodele concrete utilizate (observaţie, interviuri nestructurate, analiza de documente). Iar H. Mead – profesor şi el la Universitatea din Chicago – prin celebra sa carte *Mind, Self and Society* (1934) este unanim recunoscut ca întemeietor al interacţionalismului simbolic, piesă conceptuală fundamentală a paradigmei calitativiste.

2. Perioada de mijloc (1930-1960) este caracterizată prin inserţia metodelor cantitative (experimentul, dar mai ales ancheta pe bază de chestionar) în practica de cercetare, în viaţa academică şi universitară şi am putea afirma, având în vedere îndeosebi sondajul de opinie, în viaţa publică şi socială în general. Interesul pentru cercetările calitative, cu focalizare pe comunităţi prin observaţie şi interviu intensiv sau pe analiza de documente, nu s-a stins,

dar şi acestora s-a încercat a li se da o tratare cantitativistă (analiza de conţinut, de exemplu). În special după cel de-al doilea război mondial, paradigma pozitivist-cantitativistă devine de departe dominantă în ştiinţele socioumane.

Acest lucru s-a întâmplat şi datorită faptului că cercetările sociologice au fost solicitate în descrierea şi explicarea funcţiilor socialului global, ca bază informaţională în elaborarea şi optimizarea programelor şi a politicilor economico-sociale, al comunicării şi propagandei la nivel macro, ceea ce se putea mai puţin realiza prin investigaţii de tip calitativ, centrate pe unităţi şi problematici microsociale.

3. Perioada de după 1960, unde ne situăm, în concepţia lui N. Jankowski şi F. Wester, şi *în prezent*, a însemnat nu doar o acerbă critică la adresa funcţionalismului şi cantitativismului, strălucit iniţiată de W. Mills (1959), din perspectivă teoretică şi mai apoi profund politică (Gouldner, 1970), ci şi o revenire a studiilor de tip calitativ, să le spunem clasice – tradiţia durkheimiană şi weberiană şi studiile Şcolii de la Chicago – precum şi *constituirea şi consolidarea paradigmei interpretativist-calitativiste* propriu-zise.

Recunoscând că „interpretativ” este o etichetă pentru o varietate de orientări, poziţii şi practici de cercetare, autorii citaţi menţionau trei, ca surse şi componente principale ale respectivei paradigme :

a. *Interacţionalismul simbolic*, care are în centru ideea că personalitatea umană şi socialul sunt rezultanta interacţiunilor pe bază de simboluri (create sociocultural, dar mereu interpretate de indivizi) şi care, mizând pe importanţa comportamentului natural, firesc al oamenilor, practică observaţia participativă (nonobstructivă) ;

b. *Etnometodologia*, preocupată de identificarea regulilor (metodelor) pe care oamenii le dezvoltă şi le aplică în derularea vieţii cotidiene şi în înţelegerea ei, folosind observaţia participativă, convorbirile libere şi de adâncime. Dar şi experimentul de provocare, adică crearea de situaţii în care indivizii, fiind nevoiţi să iasă din contextele obişnuite de viaţă, pun în lumină „axiome” ale comportamentului rutinier care în condiţiile practicii de zi cu zi sunt „luate ca atare” (*taked for granted*) şi sunt, deci, netransparente ;

c. *Etnografia*, în special cea de factură „holistică”, căreia, studiind intensiv comunităţi socioculturale de scală mică şi mijlocie, îi este proprie observaţia (participativă), de lungă durată, asociată din plin cu alte metode (interviuri, *life history*, analiza de documente materiale şi simbolice).

Alături de cele trei principale surse menţionate, un rol important în crearea şi dezvoltarea calitativismului l-au avut *disciplinele umaniste*. Dacă încadrăm

aici şi filosofia, aportul ei, prin marile curente de gândire cum sunt fenomenologia şi structuralismul, dar şi prin preocupările de logică pragmatică, este unul decisiv. Disciplinele filologice, începând de la critica literară, stilistică şi retorică, până la gramatică au contribuit şi ele la geneza şi cristalizarea mişcării calitativiste, atât prin metode şi procedee speciale de analiză a naraţiunilor, discursurilor şi convorbirilor formale sau cotidiene, cât şi prin dezvăluirea concreteţei strânsei legături dintre limbă, cultură, istorie şi societate, dintre genurile şi textele literare şi de altă natură şi con-textele sociale şi istorice. A nu se uita însă că aceste orientări din disciplinele umaniste, în mare parte captabile în sintagma „semiotică socială" (Jensen, 1991) sunt, la rândul lor, şi rodul infuziei de psihologie, sociologie şi antropologie culturală (etnografice) în câmpul lor de interes cognitiv.

N. Denzin şi Y.S. Lincoln în „Introducere" la analitica lucrare *Handbook of Qualitative Research* (1994), scrutând mai îndeaproape istoria şi tradiţia mişcării calitativiste, deosebesc cinci momente semnificative :

1. Perioada numită de autori „*tradiţională*" se întinde de la începutul secolului până la cel de-al doilea război mondial. Ea se caracterizează prin aceea că cercetările calitative erau preocupate de a oferi date valide, fidele şi interpretări obiective. „Celălalt", în calitate de subiect de studiu, era privit ca fiind străin, diferit şi chiar curios. Cercetătorul tipic era considerat savantul solitar, aplecat cu migală şi răbdare asupra studierii unor populaţii şi culturi „exotice", despre care, întors acasă, face relatări interesante, dar şi pertinente şi obiective. Nu e greu de sesizat că descrierea de mai sus vizează *antropologia culturală* (etnografia). Şi, într-adevăr, clasicii antropologi culturali, B. Malinowski, Radcliff-Brown, Margaret Mead, Gregory Bateson, Cora du Bois au practicat o etnografie de acest tip.

Astăzi, această imagine s-a destrămat, unii considerând că etnografia clasică a fost în fond „una de tip colonial". Totuşi, majoritatea antropologilor culturali contemporani sunt de acord că scrierile clasicilor au nu doar o importanţă istorică, ci se impun a fi citite cu folos didactic, mai ales de cei ce se iniţiază în cercetarea de teren.

Dar şi investigaţiile din domeniul sociologiei – în special cele ale Şcolii de la Chicago – au avut în această perioadă un caracter etnografic-calitativ, folosind observaţia, autobiografiile şi *life-history*, ceea ce a condus la texte în care cercetătorul se făcea purtătorul de cuvânt al punctului de vedere al indivizilor şi grupurilor studiate – adesea cele marginalizate. Nu de puţine ori însă – afirmă Denzin şi Lincoln – situaţiile şi subiecţii studiaţi erau romantizate, naraţiunea sociologică, ca şi pandantul ei cinematografic, desfăşurându-se după următorul scenariu major : starea de graţie şi inocenţă,

căderea în „păcat” şi dizgraţie, seduşi fiind de forţele răului, şi *happy-end*-ul, reabilitarea prin suferinţă.

2. *Perioada modernă*, între cel de-al doilea război mondial şi anii ’70, s-a clădit pe activitatea şi producţiile relevante ale perioadei tradiţionale (realismul şi naturalul social, abordate prin observaţie participativă, interviuri de adâncime şi autobiografii). Au fost cercetate procese sociale majore, cum ar fi controlul social şi devianţa, în diferite instituţii, între care şcoala a primit o atenţie deosebită.

Ca o notă specifică de mare importanţă, şi îndrăznesc să spun, actualitate, a studiilor din respectiva perioadă este încercarea de *a face calitativul cât mai riguros*, mergând până la formalizarea lui. Lucrarea de referinţă în acest sens rămâne cea datorată lui H. Becker şi colaboratorilor săi, intitulată *Boys in White* (1961), ce reflectă o cercetare complexă a comportamentului deviant din şcoli, cu utilizarea în mai mulţi timpi a mai multor metode, în centrul cărora se situează observaţia participativă. Materialul empiric este cu grijă tratat în modalităţi standardizate şi chiar cu unele procedee statistice mai avansate, deşi autoarea afirmă că prin natura lor datele calitative se pretează doar la o cvasistatistică. „Epoca de aur” a încercării de a da cât mai mare rigoare metodelor calitative a mai produs lucrări remarcabile prin A. Cicourel (1964), Glaser şi Strauss (1967), J. Lofland (1971), şi stilul ei continuă în prezent la autori ca Strauss şi Corbin (1990) ori Miles şi Huberman (1993).

3. Cel de-al treilea moment (1970-1986) ar putea fi numit al *„genurilor amestecate”*, fiindcă s-au produs asocieri, combinări şi aglutinări, deopotrivă ca orientări filosofico-teoretice (fenomenologie, constructivism, postpozitivism, structuralism), teorii sociale critice (neomarxism, feminism etc.), cât şi ca metode (alături de „clasicile” observaţii participative, interviurile intense, biografiile etc., s-au dezvoltat metode vizuale şi de prelucrare cu ajutorul calculatorului). Două cărţi fundamentale ale lui C. Geertz marchează începutul şi sfârşitul acestui moment : *The Interpretations of Cultures* (1973) şi *Local Knowledge* (1983). Aici, antropologul american argumentează că vechiul pozitivism, funcţionalism şi behaviorism, abordările totalitariste în general lasă loc unui anumit mod de gândire pluralistic, interpretativist, deschis. C. Geertz subliniază că rolul teoriei este acela ca pe baza unor descrieri dense şi detaliate ale evenimentelor, ritualurilor şi obiceiurilor particulare – *tick description* – să ajungă la a interpreta inteligibil, la a da sens situaţiilor locale. Eseul de formulă literară a început să înlocuiască stilul articolelor ştiinţifice.

Sub influenţa poststructuralismului şi a deconstructivismului (Derrida, 1967), marea problemă a devenit acum aceea a modalităţii în care cercetătorul

poate vorbi cu autoritate în condiţiile când nu mai există reguli precise de evaluare a textelor şi a temelor tratate.

4. Am ajuns astfel la cel de-al patrulea moment (mijlocul anilor ’80, până în prezent), taxabil şi drept *criză a reprezentării*: genurile continuă să se intersecteze şi să se amalgameze şi, mai mult, apare tot mai acută cerinţa ca disciplinele socioumane, în particular antropologia culturală şi sociologia, să fie reflexive şi critice. Vizavi, pe de o parte, de modul în care diferite categorii, grupuri sociale (clase, etnii, rase, femeie-bărbat) sunt prezente pe harta preocupărilor şi rezultatelor ştiinţifice, iar, pe de altă parte, indiferent la cine şi la ce se referă, ce credit putem acorda discursurilor şi reprezentărilor pe care respectivele discipline le furnizează comunităţii ştiinţifice şi publicului larg.

În directă prelungire a ideilor poststructuraliste şi postmoderniste, cercetările de tip calitativ se confruntă, conchid N. Denzin şi Y.S. Lincoln, cu o *dublă criză*, problematizare şi confruntare ce poartă de cele mai multe ori numele de *turnură interpretativă*, lingvistică sau retorică, şi anume:

a. O *criză reprezentaţională*, în cadrul căreia este pus la îndoială faptul că cercetările calitative pot capta direct şi reda corect experienţa vie şi autentică a (micro) socialului studiat, întrucât ceea ce oferă de fapt cercetătorul este o experienţă creată în procesul de elaborare (scriere) a textului social;

b. Legată strâns de prima, o *criză de legitimitate*, care implică o serioasă regândire a unor concepte-cheie din ştiinţă, cum sunt cele de validitate şi generalizabilitate.

5. Al cincilea moment este caracterizat prin *amplificarea celor două crize* mai sus enunţate şi a altora adiacente (cercetătorul nu mai este văzut ca „subiect al cunoaşterii”, detaşat şi distant faţă de obiectul cunoaşterii), dar şi de strădiunţa de *a oferi soluţii* problematizărilor epistemologice. Se accentuează, de asemenea, caracterul de critică socială şi orientarea activist-acţională a cercetărilor calitative.

În acelaşi timp, sunt semne viguroase că „poststructuralismul” – „postmodernismul” etc. intră ele însele într-o fază de „post-” – valabilă şi pentru calitativism – în care, printre altele, deconstructivismul lui Derrida este „deconstruit” şi în care, desigur, nu în forma ei simplistă, realitatea macrosocială ca dat obiectiv şi cuantificabil este regăsită ca indispensabilă în analiza şi interpretarea microsocioculturalului şi a sensurilor contextuale.

1.4.3 Termeni şi asumpţii principale

Pertinenţa sublinierii de către calitativişti a neputinţei discursului de tip mecanic, axiomatic-formalizat, de a surprinde şi reda produsele socioculturale ale umanului, fără riscul de a caricaturiza doar – şi de aici nevoia de flexibilitate şi supleţe în abordări – se ilustrează din plin şi atunci când e în joc examinarea discursului calitativist însuşi, sugestiile, anticipările, insistenţele, revenirile, circumscrierea prin cercuri concentrice fiind inevitabile. Până acum, în prezenta lucrare, am introdus deja, în spiritul mai sus menţionat, concepte şi teze ale respectivei orientări, dar la un mod mai puţin sistematic. În secvenţa de faţă încercăm o reunire, condensare şi sinteză a acestora, în conjuncţie cu unele care n-au fost încă implicate, urmând ca în capitolele afectate metodelor propriu-zise să revenim asupra lor şi să le adăugăm şi altele.

• Termenul de „*etnografie*”, provenind din combinarea cuvintelor greceşti „etnos” (popor, rasă, grup cultural) şi „graphic” (descriere), desemnează, în sens larg, descrierea vieţii oamenilor şi a manifestărilor şi producţiilor lor culturale (materiale şi simbolice). Accentul pe descriere s-a păstrat şi în studiile contemporane etnografice, dar imaginea cercetătorului care înregistrează ingenuu şi detaşat trăsături stabile şi mai mult exterioare ale indivizilor şi grupurilor pe care le studiază este cu totul vetustă. Doi des citaţi metodologi americani, P. Atkinson şi M. Hammersley (1994), afirmă că termenul de etnografie „… se referă în mod obişnuit la forme ale cercetării sociale care au următoarele *caracteristici* principale : un puternic accent pe explorarea naturii fenomenelor sociale particulare, mai degrabă decât strădania de a testa ipoteze despre ele ; tentaţia de a lucra cu date «nestructurate», adică date ce nu au fost codate în faza de culegere a lor în termeni de set închis de categorii analitice ; investigarea unui număr mic de cazuri, poate numai unul, dar detaliat ; o analiză a datelor ce implică interpretarea explicită a semnificaţiilor şi funcţiilor acţiunilor umane, rezultat care ia în principal forma de descrieri şi explicaţii verbale, cu analize şi cuantificări statistice jucând cel mult un rol subordonat” (p. 248).

Iată, prin urmare, ce departe suntem de simpla descriere, şi, mai ales, ce departe suntem de înţelesul şi practica românească – dar nu numai – ale etnografiei, de descriere a portului popular, a ceramicii etc., şi, eventual, a obiceiurilor populare. În accepţiunea sa actuală, cel puţin la americani, cercetarea etnografică – cvasiidentică cu cea calitativă şi intrinsecă antropologiei sociale şi culturale – se practică în mai multe discipline şi în special în sociologie. Nu întâmplător D. Silverman (1993) vorbeşte de „etnografia etnometodologică” şi de cea a Şcolii de la Chicago (pp. 51-52).

• Substanţa studiilor etnografice o formează *cercetarea de teren* (*field research*) sau munca de teren (*field work*). Expresia din urmă, deşi, în fond, omonimă cu prima, sugerează că avem de-a face cu o întreprindere complexă, în care intră şi activitatea fizică şi probleme etice ale relaţiei cu subiecţii de cercetat şi cu autorităţile locale.

Situaţiile de tip etnografic presupun un contact nemijlocit cu subiecţii umani în condiţiile lor naturale de viaţă şi pe o perioadă întinsă; spre deosebire, de pildă, de unele anchete sociologice, în care respectivul contact există doar pasager (chiar dacă în anumite cazuri într-o localitate se stă mai multe zile). Sufletul cercetării de teren etnografice este observaţia participativă, căreia i se asociază întotdeauna şi convorbirile informale şi, uneori, analiza de documente.

În general, despre cercetările etnografice se spune că sunt multimetode. Nu includ însă experimentul de teren. Acest lucru trebuie menţionat, fiindcă în psihologia socială, unde expresia apare şi aici des utilizată, prin cercetare de teren se înţelege observaţia sistematică, cu scheme categoriale de analiză predeterminate şi, de multe ori, experimentul. Astfel, de exemplu, S. Feschach şi R. Singer (apud Taylor, 1994), într-un ambiţios studiu de teren, prin care intenţionau să aducă date „tari” non-laborator privind impactul violenţei mass-media asupra comportamentului efectiv la adolescenţi, apelând la conducerea şcolilor, au împărţit elevii în două grupuri: unii care să urmărească la TV emisiuni cu scene violente, ceilalţi, nonviolente.

Constatarea surprinzătoare a fost că subiecţii în condiţii de emisiuni cu violenţă s-au comportat statistic mai puţin agresiv. Explicaţia s-ar putea să fie aceea că, întrucât tuturor copiilor le plăcea să se uite la programe cu violenţă, cei care au fost opriţi de la aceasta pe timpul studiului s-au simţit frustraţi, ceea ce a condus la agresivitate.

În cercetarea de teren etnografică o atare situaţie nu s-ar fi creat, inclusiv din motive etice. Pe de altă parte însă, studiile cvasi-experimentale au avantajul controlului variabilelor, iar în cazul mai sus descris, decelarea exactă a factorilor explicativi e cu putinţă tot numai prin abordări mai riguroase, inclusiv prin montarea de experimente ulterioare.

• *Cercetătorul de tip etnografic* trebuie să posede calităţi umane şi profesionale deosebite, să fie capabil să rezolve o serie de complexe şi dificile probleme, începând de la cele foarte practice ale instalării în comunitate şi ale acceptării de către ea, la atitudinea şi politica faţă de instituţia ce-i subvenţionează cercetarea, trecând, apoi, prin cele tehnice, de strângere a datelor (notele şi însemnările de teren, înregistrări audio-vizuale) şi de interpretare a lor, şi ajungând la textul scris ce finalizează cercetarea propriu-zisă, dar a cărui

publicare necesită grija pentru posibile consecinţe sociale şi morale. Cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de anchetă şi sondaje, experiment sau alte metode, în investigaţiile de tip etnografic, comunităţile şi subiecţii sunt ştiute sau, oricum, uşor identificabile. N. Denzin şi Y.S. Lincoln (1994) se alătură punctului de vedere al mai multor autori francezi şi americani care susţin că termenul *bricoleur* ar denomina sugestiv capacităţile cercetătorului etnograf şi, mai larg, calitativist. „Bricoleur" desemnează persoana care – oarecum în contrast cu meseriaşul ce efectuează munci specifice, cu instrumente specifice, consacrate, şi care ajunge la rezultate anticipate – combinând diverse procedee şi instrumente sau creând pe loc unele, face faţă cu succes situaţiilor concrete de muncă pentru a ajunge la rezultat dorit.

Bricoleurul calitativist, ca şi omonimul lui fizic, este priceput şi *descurcăreţ*. El este în stare să îmbine utilizarea variatelor metode şi practici de cercetare (interviu, observaţie, interpretări de documente istorice şi personale) cu o profundă introspecţie şi autoreflecţie şi să combine diverse paradigme în abordarea unei teme particulare, dar şi să se gândească serios la implicaţiile politice ale discursului său (pp. 2-3). Admirabil de pozitivă schiţa de portret al bricoleurului ca intelectual calitativist ! Aş remarca doar, în contrapunct, că în limbajul uzual francez, de unde este împrumutat cuvântul „bricoleur", termenul înseamnă şi „persoană care practică meserii variate şi de scurtă durată" (cel puţin acesta este primul sens indicat în *Dicţionarul francez-român*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967).

- Cu o mare frecvenţă în caracterizarea cercetărilor calitativiste apare atributul de *naturalistic*, ceea ce înseamnă mai multe lucruri distincte : studierea oamenilor în aşezăminte şi condiţii sociale cotidiene, obişnuite (naturale) şi cu metode nonexperimentale ; un comportament general al cercetătorului marcat de naturaleţe, de firesc în relaţiile cu subiecţii şi comunităţile vizate (neafişarea superiorităţii, minimizarea efectelor de „străin" etc.) ; asumpţia că cercetătorul trebuie să ia în considerare atitudinea naturală a oamenilor obişnuiţi faţă de lume. Primele două aspecte au mai fost dezbătute (vezi şi 1.3) şi vor mai fi şi în alte secvenţe ale cărţii. Încercăm în continuare câteva lămuriri în legătură cu cel de-al treilea, şi din motivul că ilustrează, în opinia mea, raţionalitatea fenomenologiei lui A. Schutz (1970), spre deosebire de unele deturnări mai recente ale spiritului fenomenologic, care cad în iraţional şi solipsism.
- Conceptul de *atitudine naturală* a fost propus de A. Schutz (apud Holstein şi Gubrium, 1994) pentru a contracara posibilul subiectivism al cercetătorului social. El afirmă că prin atitudine naturală oamenii obişnuiţi iau ca axiomă existenţa obiectivă a lumii, exterioară lor, separată şi distinctă de orice act de percepţie şi interpretări ; ea a existat înaintea lor şi va exista după dispariţia lor.

Cercetătorul are datoria să pună între paranteze propria lui părere despre lume, despre natura şi esenţa lucrurilor şi să ia ca punct de plecare în analiza şi interpretarea acţiunilor sociale lumea aşa cum apare ea în cadrul atitudinii naturale a oamenilor. Propriile judecăţi ontologice trebuie să lase loc interpretărilor şi lumii experenţiate de subiecţii umani asupra cărora se apleacă. Sarcina lui este să dezvăluie cum „ontologia” (de fapt, subiectivitatea) cotidiană creează continuu socialul.

• În practica de zi cu zi, oamenii având ca fundal câteva „axiome” tacite, luate ca atare (*taked for granted*) – printre care şi cea a obiectivităţii (exteriorităţii) lumii –, ataşează mereu înţelesuri şi semnificaţii recognoscibile reciproc (*principiul intersubiectivităţii)*, în vederea organizării lor practice. În această întreprindere, agentul cotidian este dibaci, abil (*artful*). Etnometodologia clasică mizează foarte mult pe *abilitatea şi creativitatea individuală* în contextele de viaţă concrete. Părintele etnometodologiei, H. Garfinkel (1967) o definea astfel: „Eu folosesc termenul «etnometodologie» pentru a mă referi la investigarea proprietăţilor raţionale ale expresiilor indexicale şi ale altor acţiuni practice ca realizări contingente şi în continuă devenire sau practici *abile* (s.n.), competent organizate, ale vieţii de zi cu zi” (p. 11).

• Oricât de dibaci ar fi ei, indivizii nu dau înţelesuri şi creează ordine după bunul plac şi numai din resurse proprii. Cu toate că şi în etnometodologia clasică se recunoştea rolul lor, fără să fie denumite astfel (vezi şi Iluţ, 1995 pp. 101-102), doar studiile etnometodologice-calitativiste mai recente subliniază importanţa *resurselor interpretative locale* (Holstein şi Gubrium, 1994), ceea ce vrea să spună că există în orice comunitate un rezervor de cunoştinţe şi interpretări deja constituite, pe care, în funcţie de condiţiile concrete, actorii umani le utilizează mai mult sau mai puţin inteligent. Vom vedea că aceste structuri preexistente nu au funcţia coercitivă a „faptelor sociale” indicată de E. Durkheim sau pe cea de excesivă marcare, subliniată de poststructuralişti, dar ele nu sunt nici pur facultative în procesele de interpretare individuală.

• *Reprezentările colective*, concept lansat în opera durkheimiană, sunt idei şi aprecieri comun împărtăşite de membrii unei colectivităţi cu privire la diferite aspecte generale sau particulare ale lumii în care ei trăiesc. Funcţionează un set de reprezentări tipice despre ceea ce Durkheim numeşte forme sociale: comunitate, familie, politică, religie, artă, ştiinţă. Respectivele idei standardizate fac posibilă ordinea socială. La clasicul sociolog francez, determinismul social era destul de mecanic şi simplist, şi anume de la faptele sociale (inclusiv reprezentările colective), la transpunerea lor în acţiuni individuale. El nu a acordat suficientă atenţie proceselor vii, interacţioniste, de nivel micro şi mezosocial, în care lucrează ideile (reprezentările) generale.

Reprezentările colective intră cu statut de concept operaţional în analiza concretului cotidian prin „*schemele interpretativiste*” ale lui A. Schutz (1970), ce desemnează cadre mentale achiziţionate prin experienţa de înţelegere şi organizare a vieţii de zi cu zi. Un alt termen, „*repertorii interpretativiste*”, acoperă aproximativ aceeaşi realitate, el venind din aria aşa numitelor „studii culturale” şi „comunicaţionale”, interesate, printre altele, de procesele şi mecanismele prin care mesajele din mass-media sunt interpretate şi însuşite de audienţă.

Repertoriile interpretative au rolul decisiv pentru indivizi în conturarea sensului preliminar al mesajelor (Jensen, 1991). Reprezentările colective, schemele şi repertoriile interpretative, înţelese nu ca fiind ceva foarte abstract şi general, ci ca resurse locale interpretative, constituie o cale fertilă de conexare operaţională a micro – macro-lui social. (O foarte subtilă analiză a reprezentărilor sociale realizează psihosociologul francez S. Moscovici, mare parte din ideile lui fiind prezentate şi în româneşte, 1997.)

- Asumându-şi concepte şi postulate ale structuralismului şi poststructuralismului şi semioticii, abordarea calitativistă vizează şi dimensiuni mai complexe ale realului cotidian decât cele ale reprezentărilor, focalizându-se asupra temelor pe care le conţin *discursurile* actorilor cotidieni, asupra modului lor de organizare internă şi, desigur, a contextului social în care s-au produs şi utilizat.
- Prin ceea ce îşi prezintă unul altuia în procesul de comunicare cotidiană (naraţiuni, reproduceri de scene, descrieri de sine, solicitări de servicii etc.), oamenii încearcă să fie persuasivi, să se convingă reciproc. În discursurile lor, ei recurg la diferite strategii în modul de a povesti şi argumenta (metafora şi alte figuri stilistice, o anumită ordine şi dozare a argumentelor, invocarea de nume cu autoritate), combinate, în interacţiunile nemijlocite, cu procedee paralingvistice (ritmarea pauzelor, ton, gesturi etc.). Altfel spus, discursurile lor sunt retorice, *retoricile cotidiene* specifice diferitelor contexte de viaţă (familie, muncă şi profesie, şcoală, localuri publice şi altele) constituind elemente relevante ale socioumanului particular.
- Mai mult, studiile calitative au ca obiectiv aspectul dinamic, interactiv al relaţionărilor din cotidian, cu alte cuvinte *convorbirile*. Devenită deja de uz comun, analiza convorbirilor ca metodă calitativă a primit relativ recent infuzii teoretice prin luarea în serios a influenţelor parametrilor ce ţin de structuri instituţional-organizaţionale în cele mai cotidiene, personale şi aparent neînsemnate discuţii. Practicile interpretative, discursurile şi convorbirile sunt *circumscrise*, încrustate (*embedded*) *organizaţional*, afirmă J. Holstein şi

J. Gubrium (1994), subliniind că termenul „organizaţional” trebuie luat într-un sens foarte larg, şi nicidecum numai în cel de organizaţie instituţională formală.

• Ele însele conţinând interpretări, naraţiunile, discursurile şi convorbirile cotidiene se impune a fi analizate şi interpretate de cercetător, aşa cum se întâmplă cu textele literare. Viaţa socială poate fi privită şi interpretată ca o compunere şi suprapunere de *„texte sociale”*, de *con-texte*. Prin urmare, pentru calitativişti, textualizarea – tratarea prin analogie cu textele literare scrise – se referă nu doar la cotidian şi social, în general, ci şi la propria activitate de cercetare şi cu atât mai mult la textele (de obicei, scrise) produse.

• Recunoscând semnificaţia structurilor formale şi informale în modurile de gândire şi exprimare mundană, admiţând că există resurse interpretative cu caracter public, asumţia lor fundamentală este că acestea sunt *circumscrise local*. G. Geertz (1983) afirma în acest sens : „... cunoştinţele şi cunoaşterea sunt întotdeauna inevitabil locale” (p. 4). Corpusul de cunoştinţe locale face parte dintr-un set de modalităţi, mai mult sau mai puţin regularizate, de atribuire de înţelesuri şi de raportare la lucruri, ceea ce s-ar putea numi *cultură locală* (Gubrium, 1989).

• În concepţia unor calitativişti, investigarea detaliată a contextelor locale nu trebuie să ridice problema generalizării concluziilor la alte contexte, fiindcă ei postulează unicitatea fiecăruia. Mulţi teoreticieni şi practicieni ai abordării calitative susţin însă că întrebarea : Ce grad de generalitate au constatările făcute prin studierea cazurilor particulare – măcar pentru contexte de acelaşi tip ? – rămâne una esenţială. Astfel că se ridică *problema eşantionării* şi în cercetările calitative. De altfel, chestiunea eşantionării şi, în general, a selecţiei unităţilor şi persoanelor nemijlocit studiate este implicit prezentă şi la adepţii unicităţii, fiindcă, în mod practic, chiar descrierea specificului local presupune a observa şi intervieva mai intens anumiţi subiecţi.

• Voi reveni mai pe larg asupra principalelor aspecte legate de selecţie şi de eşantionare în cercetările calitative în subcapitolul dedicat studiului de caz (2.5.), aici arătând doar că propriu acestor cercetări este *eşantionul teoretic*. Faţă de eşantionarea clasică (probabilistică, dar nu numai), eşantionarea teoretică se deosebeşte prin două principale trăsături :

1. Cazurile şi subiecţii sunt aleşi din considerente teoretice, în vederea comparării unor date şi a verificării unor ipoteze ce s-au măsurat pe parcursul cercetării. Se urmăreşte, aşadar, cât de reprezentative ar fi unităţile de cercetat (subiecţii umani) pentru dezvoltarea şi consolidarea sugestiilor teoretice apărute în procesul concret investigaţional, şi nu atât caracteristicile lor (sociale) vizavi de populaţia generală ;

2. În consecinţă, deciziile privind selecţia se fac „din mers”, în timpul cercetării efective, eşantionarea devenind o operaţiune deschisă şi flexibilă.

Pot fi decelate, totuşi, şi în abordările calitative, anumite forme de eşantioane, care, deşi se subordonează interesului de a descrie, explica şi, eventual, teoretiza un tip de relaţie interumană, de microprocese sociale, de trăire a unor experienţe, selectează dinainte subiecţii de investigat (Morse, 1994). Se aleg, astfel, *cazuri extreme sau critice* (pentru studierea experienţei durerii fizice, de pildă, se recurge nu numai, sau nu atât, la persoane ce suferă cronic, ci mai degrabă la acelea care au avut o experienţă episodică extremă, cum ar fi tortura) sau *eşantioane intensive*, ce cuprind participanţi cu o mare experienţă în domeniul unei probleme. (Bunăoară, persoane cu lungi şi frecvente stagii de spitalizare, ca informatori cheie în relaţia pacient – cadru medical.)

- Există reprezentanţi ai orientării calitativiste care susţin nu doar că numai o descriere bogată şi densă (*thick description* a lui C. Geertz) este posibilă în investigarea fenomenelor socioumane de fineţe, dar că respectiva *descriere* este şi *suficientă*, operaţii ulterioare nefăcând altceva decât să trădeze, prin simplificare, natura autentică a realităţii abordate. Majoritatea cercetătorilor calitativişti recunosc însă că cel puţin *o ordonare* logică a materialului cules este indispensabilă. Se foloseşte deci *codarea* în funcţie de anumite *categorii* şi se ajunge astfel la taxonomii şi *tipologie*, la ceea ce într-un limbaj mai tehnic (cantitativist) se numesc *scale nominale*.

Diferenţa faţă de procedeele cantitativiste este că grila de categorii şi criteriile de clasificare nu sunt stabilite apriori, ci în timpul culegerii datelor pe teren. (Diferenţa nu este atât de netă cum pretind, de obicei, calitativiştii, deoarece şi multe cercetări ce se consideră cantitativiste – şi sunt etichetate ca atare –, procedează similar. Deosebirea e mai mult de accent.)

- Ambiţia unor calitativişti este de a nu rămâne la simple descrieri şi clasificări, tinzând înspre teoretizări şi teorii articulate. Se vorbeşte, în acest sens, de procedeul *inducţiei analitice*, care înseamnă o examinare exhaustivă de cazuri în vederea desprinderii unor trăsături sau legităţi generale ale fenomenului studiat.

H. Jankowski şi F. Wester (1991) consideră că paşii de bază ai procedurii inducţiei analitice ar fi: se începe cu o descriere generală a fenomenului investigat; caracteristicile pe care cercetătorul le socoteşte cele mai importante sunt elaborate şi specificate; ele sunt aplicate, apoi, la un caz particular ce se află în sfera iniţială a fenomenului vizat; când caracteristicile selectate nu se potrivesc cazului, atunci fie că descrierea iniţială este astfel modificată încât să excludă explicit acest caz, fie că sistemul de caracteristici şi ipotezele aferente lui se schimbă astfel încât cazul să devină parte sigură a fenomenului

aflat în studiu. Procedura este repetată până când nu mai există cazuri ce nu au fost categorizate sau până când nu mai apare nici un caz ce nu se potriveşte parametrilor ce descriu fenomenul.

Din perspectiva teoriilor „tari”, inducţiei analitice i se aduce critica ce se potriveşte oricărei inducţii empirice – şi anume că din faptul că n cazuri au proprietatea x, nu rezultă cu necesitate logică că şi n+1 o va avea –, iar din punct de vedere practic, că procedura este prea costisitoare (în primul rând, ca timp) în raport cu sporul de cunoaştere obţinut.

- O mai pronunţată carieră conceptuală în comunitatea calitativistă a făcut-o un termen apropiat de cel mai sus expus, şi anume cel de *grounded theory*. Mărturisesc că mi-a fost greu să găsesc în româneşte un echivalent lingvistic simplu, dar adecvat. Posibil ar fi acela de „teorie fondată (fundamentată)” sau „teorie întemeiată”, dar numai aceştia nu sunt potriviţi nici ca sugestie, fiindcă orice teorie, cât de cât serioasă, e fondată (întemeiată). Chiar dacă adăugăm, în continuare „fundamentată (întemeiată) pe cercetarea empirică de teren”, încă nu este suficient, deoarece majoritatea teoriilor cantitativiste din câmpul disciplinelor socioumane au pretenţia că satisfac şi ele această condiţie.

Esenţa „teoriei fundamentate (fondate)” – voi folosi totuşi această expresie sau echivalentul ei „teorie întemeiată”- este că e generată în timpul cercetării efective, printr-o continuă şi strânsă interacţiune între culegerea datelor şi analiza lor. Sublinierea „în timpul cercetării” e foarte importantă, întrucât pe termen lung şi teoriile cantitativiste pot fi construcţii bazate pe dialogul dintre noi date reieşite din investigaţii concrete. În paradigma cantitativistă e vorba însă de cercetări distincte, efectuate, eventual, şi de alţi cercetători decât autorii teoriei, şi în momente diferite. E adevărat că B. Glaser şi H. Strauss, cei ce au lansat conceptul şi au expus principiile metodologice ale acestui tip de teorie în 1967 în lucrarea *The discovery of grounded theory : Strategies for qualitative research,* şi unii dintre adepţii lor vorbesc, mai târziu, şi de un alt aspect al teoriei : acela de *a elabora* (mai în detaliu) sau modifica, printr-o confruntare minuţioasă cu date empirice, „teorii fondate” existente deja. Se vede din nou că accentuarea contrastului dintre calitativ şi cantitativ comportă şi o notă de artificialitate.

Oricum, specific metodologiei teoriei „fundamentate”, „întemeiate” este că angajează explicit concomitenţa generării teoriei şi efectuarea de cercetări concrete ca părţi ale aceluiaşi proces. Procedura generării teoriei, asemănătoare inducţiei analitice, ar putea fi sintetizată în patru mari faze (Jankowski şi Wester, 1991) :

1. Faza iniţială sau *exploratorie*, în care se extrag concepte preliminare din materialul colectat ;

2. Faza *definirii conceptelor*, în care cercetătorul încearcă să ataşeze variabile conceptelor ;
3. În faza *reducerii* şi condensării, scopul este de a formula *nucleul teoriei* ;
4. În faza finală, a *integrării*, conceptele şi variabilele sunt *relaţionate*, iar aceste relaţii *testate* pe datele empirice.

Ciclul reflecţie, observaţie şi analiză este repetat în procesul de cercetare în fiecare din cele patru faze până când formulările teoretice epuizează, în comparaţie (confruntare) cu ele, toate datele accesibile.

În ciuda faptului că şi în cazul „teoriei întemeiate" dezideratele şi promisiunile întrec realizările efective – deşi există numeroase investigaţii de teren valoroase concepute în spiritul ei –, ea este des citată în literatura de specialitate ca un cadru de referinţă al corelării mai strânse dintre metoda comparaţiei, generarea de concepte, eşantionul teoretic, procedurile de codare sistematică şi tipologizare, de o descriere, dar şi conceptualizare densă (*thick)*, de integrare conceptuală şi testate a legăturilor dintre ele (a ipotezelor), deci de cuplare a calitativului cu pozitiv-cantitativul.

Iar prin unele rezultate şi dezvoltări mai recente ale ei, de integrare a micro cu macrosocialul, de trecere de la teorii substantivale locale (ce se referă la domenii şi instituţii specifice, cum ar fi şcoala şi educaţia, delincvenţa juvenilă, spitalul şi practica medicală), la teorii de ordin mai general şi mai înalt formalizate (*formal theory*), se confirmă valabilitatea îndemnurilor lui B. Glaser şi H. Strauss (1967) referitor la strategia elaborării teoriei formale întemeiate : „Noi credem că deşi teoria formală poate fi generată direct din date, este mult mai de dorit, şi, de regulă, necesar, a porni teoria formală din una substantivală. Ultima nu numai că serveşte drept stimul înspre o «idee bună», dar ea oferă, de asemenea, şi o direcţie iniţială în dezvoltarea categoriilor şi proprietăţilor relevante şi în alegerea posibilelor modalităţi de integrare (conceptuală, n.n.)" (p. 79).

• O analiză – şi cantitativă – a textelor calitativiste ar arăta că termenul „reflexivitate", cu subordonatele lui directe „reflecţie" şi „reflexiv", întrecut sigur de „analiză", „interpretare", „context" şi „înţeles", se situează clar în *top-ten* ca frecvenţă de apariţie. Termenul a fost şi este, în general, folosit în disciplinele socioumane, dar predilecţia abordării calitativiste pentru el este lesne de înţeles, având în vedere centrarea ei pe subiectivitatea umană. El e solicitat în următoarele direcţii :

a. Se prezumă că este important în a descrie, explica şi interpreta realitatea cotidiană, întrucât, în primul rând, indivizii obişnuiţi reflectează asupra lumii înconjurătoare, asupra acţiunilor lor şi consecinţelor lor. Iar aceste

reflecţii nu sunt doar exerciţii mediative, ci reflectivitatea cotidiană este, cu deosebire pentru etnometodologie, un element esenţial al scenariului comportamental din practica de zi cu zi. În al doilea rând, şi nu independent de primul, reflecţia este intim asociată eului (sinelui). „Imaginea de sine", „conştiinţa de sine" sunt rezultatul meditaţiei asupra propriei persoane. Celebra distincţie a lui H. Mead dintre „I" şi „Me" se bazează şi pe nota de autoreflecţie pe care o deţine varianta „I" a sinelui ;

b. În strategia calitativistă de cunoaştere, nonexperimentală, şi doar palid în cea pozitivist-cantitativistă, se mizează mult pe analiza reflexivă a materialului empiric şi a mijloacelor prin care el a fost colectat. În *Handbook of Qualitative Research* (ed. N. Denzin şi Y.S. Lincoln, 1994), la indexul tematic figurează, în afara substantivelor „reflecţie" şi „reflexivitate", expresii formate din „reflectiv" şi „reflexiv", printre care „etnografie reflexivă", „textualitate reflexivă", „practică reflexivă".

c. Cu deosebire în ultimele două decenii, conceptul de reflexivitate a fost puternic angajat de către calitativişti în discutarea condiţiei epistemologice, dar şi general umane, a celor ce fac ştiinţă, şi îndeosebi a relaţiei subiect – obiect în cercetare. Şi accentul este pus pe auto-reflexivitate, problemă care, având o semnificaţie aparte şi nefiind atinsă până acum, o voi expune, pe scurt, în următoarele două puncte, urmând consideraţiile lui G. Marcus (1994).

• Este cu totul semnificativă disocierea operată de G. Watson (1987) între *reflexivitatea esenţială* şi cea *derivată*. Prima, care ar mai putea fi, cred eu, numită şi structurală, este intrinsecă oricărui discurs, reprezentând dimensiunea lui integrativă : în sensul de esenţialitate, adică, nu poţi alege să fii reflexiv sau nu, ci eşti cu necesitate, prin folosirea limbii. (Punctele **a.** şi **b.** de mai sus vizează acest tip de reflexivitate.) Reflexivitatea derivată înseamnă atitudinea teoretică şi intelectuală faţă de actul (esenţial) al reflexivităţii în sine, adică ce loc şi ce semnificaţie îi acordăm. De aceea, G. Marcus (1994) înlocuieşte atributul de „derivat" cu cel de „ideologic".

El afirmă, pe bună dreptate, că polemicile pe această temă, supralicitarea importanţei actului reflexiv sau ignorarea ei au serioase consecinţe practice asupra proiectelor de dizertaţie în departamentele universitare, candidaţii la acreditare întrebându-se cât de multă şi ce formă de reflexivitate apreciază comisiile de specialitate că trebuie să cuprindă textele oferite de ei.

• Considerând discuţia despre reflexivitate un element central al postmodernismului, G. Marcus (1994) evaluează că pot fi distinse – cel puţin în etnografie – patru stiluri de reflexivitate ideologică :

1. Cea care ca autoreflexie acordă rolul primordial subiectivităţii cercetătorului în actul cunoaşterii (capacităţilor lui intuitiv-empatice, experienţei

personale şi introspecţiei). În formele ei mai pronunţate, reflexivitatea *subiectivistă* nu numai că neagă imposibilitatea principiului obiectivităţii în ştiinţele socioumane, al neutralismului axiologic, dar susţine că nici nu este de dorit. Se şterge astfel graniţa dintre subiectul epistemic şi obiectul de cercetat, dintre realitatea obiectivă şi subiectivitatea cercetătorului. Această poziţie a determinat reacţii vehemente din partea pozitiviştilor, care criticându-i pe calitativiştii de asemenea factură că practică narcisismul şi solipsismul, neagă în principiu semnificaţia discuţiilor despre reflexivitate în domeniul metodologic.

2. Există însă reprezentanţi ai disciplinelor socioumane care, fără să nege importanţa reflecţiei asupra condiţiei cercetătorului şi a mijloacelor utilizate de el în cunoaştere, detestă transformarea reflexivităţii în subiectivitate epistemică (dizolvarea distanţei subiect-obiect, negarea obiectivităţii lumii exterioare). Dimpotrivă, reflexivitatea trebuie să fie suport pentru *promovarea obiectivităţii*. Des citat în această direcţie este P. Bourdieu (1990), care, declarând că se situează fără echivoc de partea obiectivismului ştiinţific, deci a recunoaşterii distanţei observator-observat, afirmă că rolul reflexivităţii (al „înţelegerii") este de a arăta „... obiectivitatea distanţei şi a condiţiilor sociale care o fac posibilă, cum ar fi externalitatea observatorului şi obiectivitatea tehnicilor pe care le utilizează etc." (p. 14, apud Marcus, 1994).

3. O formă marcantă de reflexivitate auto-critică în antropologie este cea de tip *intertextual*. Aceasta înseamnă că în zilele noastre o bună parte din proiectele de cercetare etnografică nu mai vizează descoperirea şi descrierea unor comunităţi mai mult sau mai puţin exotice, cum se întâmplă în cea clasică, ci analiza critică a reprezentărilor (consemnate în texte etnografice) care există deja despre ele. Analiza critică presupune o sensibilitate reflexivă la condiţiile istorico-sociale în care cercetările şi textele etnografice (clasice) au fost produse.

Reflexivitatea este intertextuală în sensul că etnografia contemporană dublează analiza critică a produselor etnografice de până acum cu identificarea (localizarea) propriului obiect şi definirea vocii proprii.

4. Versiunea feministă a reflectivităţii în antropologie (etnografie) combină cumva, în proporţii şi reliefări diferite, valorificarea experienţei subiective a cercetătorului cu politica de localizare, rezultând de aici, ca un concept cheie al ei, acela de *poziţionare*.

Poziţionarea reclamă, în principal, că orice pretenţie de cunoaştere obiectivă este neîntemeiată, că textele de specialitate sunt puncte de vedere ale autorului, determinate de caracteristici ale sale ca sexul, rasa, educaţia, etic fiind să

recunoaştem că investigaţia şi prezentarea ei publică depind de poziţia în care s-a găsit cel ce le-a efectuat. De aici, legitimitatea şi chiar necesitatea versiunilor textuale de pe alte poziţii. Reflexivitatea are funcţia de a dezvălui identitatea poziţională a autorului, de a deconstrui discursul lui din această perspectivă şi de a vedea condiţiile sociopolitice de ansamblu în care el a fost elaborat.

1.4.4 Constructivismul radical

Cu problematica reflexivităţii şi a iradierilor ei în alte subiecte, am ajuns la discutarea a ceea ce s-ar putea numi *constructivism-interpretativismul radical*, practicat de o subramură a orientării calitativiste şi sub impactul poststructuralismului şi postmodernismului. De notat că epitetul „radical" este atribuit din chiar interiorul orientării, şi nu numai de către cantitativişti (pozitivişti). Iar foarte condensata caracterizare ce o oferim în continuare se bazează, de asemenea, pe afirmaţii şi aprecieri ale calitativiştilor. Postulatele principale ale acestei forme extreme de calitativism ar putea fi structurate cu folos, în opinia mea, pe cinci mari planuri : a. ontologic ; b. epistemologic ; c. metodologic ; d. al conţinutului textelor produse şi e. al formei de exprimare şi prezentare.

a. Pornind de la, sau ajungând la, idealismul filosofic clasic, sunt voci care neagă existenţa realităţii obiective în general, pe plan ontologic, deci. În acest sens, von Glasersfeld (1991) – deşi declară că el „construieşte" un constructism (social) radical fără metafizică – scrie : „Eu pretind că noi nu putem nici să ne imaginăm ce ar putea să însemne lumea «de existat» într-un context ontologic, pentru că noi nu putem concepe (noi nu ne putem raporta la, n.n.) «fiinţa» fără noţiunile de spaţiu şi timp, iar aceste două noţiuni sunt printre primele constructe conceptuale ale noastre" (p. 17). Dacă e posibil şi mai mult decât poziţia mai sus exprimată, aş spune că radicalismul constructivist este şi mai puternic când e vorba de realitatea socială. Nu avem, aşadar, *referenţial ontic*.

b. Indiferent însă de supoziţiile ontologice propriu-zise, masiv prezentă este atitudinea *constructivismului (radical) epistemologic*, prin care se afirmă nu numai că lumea socială este în fond o construcţie mentală a actorilor săi, că este o realitate convenţională obţinută prin interacţiune, conflicte, retorici, negocieri, dar şi că însăşi cunoaşterea ei este rezultatul interacţiunii dintre cel ce pretinde că o cunoaşte şi subiectivitatea „obiectului" de cercetat.

Ceea ce se prezintă ca imagine (realizată ştiinţific) a realităţii este de fapt finalul unei construcţii pe baza interacţiunii entităţilor de aceeaşi mărime : cei ce studiază şi cei ce sunt studiaţi. Nu este nici subiectivitatea cercetătorului, nici realitatea subiectivă a celor investigaţi, ci *realitatea dintre ei* (Okely şi Callaway, 1992). Dispare astfel graniţa dintre subiectul şi obiectul gnoseologic, ceea ce

conduce la *relativism radical în cunoaştere*. Postmoderniştii au ca teză fundamentală echivalenţa epistemologică (ca valoare de adevăr) a oricărui discurs.

c. Fără referenţial ontic şi cu indistincţia subiect – obiect cade *problema validităţii* – în sensul consacrat de ştiinţă – cunoştinţelor noastre. Validitatea de tip pozitivist (cantitativist) e privită de unii calitativişti doar ca un mijloc de legitimizare a unui statut social, al puterii, în ultima analiză. Raţionamentul lor este următorul: Calitativiştii fixează ca standarde ale validităţii nişte criterii care le convin lor şi pe această bază înlătură orice posibilă concurenţă, deţinând monopol, putere şi avantaje sociale.

Validitatea este exterioară cercetării propriu-zise şi nu reprezintă, în fond, altceva decât un mijloc de impunere a autorităţii textuale, prin care producătorii de imagini despre lume vor să convingă cititorul (actualul sau potenţialul beneficiar şi cumpărător) de valoarea lor. Ea este subsumabilă astfel unor concepte cu o sferă mai largă, cum sunt cele de *verosimilitate, autenticitate, credibilitate*, care se şi propun de anumiţi calitativişti ca substitute mai adecvate epistemic şi mai oneste moral celui de validitate.

d. La întrebarea: Ce trebuie să conţină textele produse de cercetător?, calitativiştii sunt aproape unanim de acord în a răspunde: „o descriere, interpretare şi – dacă e posibil – o conceptualizare pertinentă şi densă”. Întrucât este clar că textul reprezintă o producţie personală a celui ce l-a scris, o dispută serioasă între ei intervine relativ la ponderea ce trebuie să aibă în el *vocea şi caracteristicile autorului*.

Cu deosebire curentul feminist din etnografie (antropologie) susţine că se impune a fi date foarte multe *detalii autobiografice*, cuprinzând poziţionarea identitară (sex, vârstă, opţiuni politice, caracteristici fizico-constituţionale şi de sănătate, habitusuri comportamentale, precum şi descrieri ale evenimentelor, ale situaţiilor şi trăirilor personale din timpul cercetării de teren şi al elaborării textului). O atare opţiune, ce conduce la narcisism şi egolatrie, este sever amendată de însăşi comunitatea calitativiştilor.

Pentru a rămâne cât mai aproape de autenticul studiat, mulţi propun ca, dimpotrivă, în textele prezentate să apară cât mai mult vocile, punctele de vedere ale subiecţilor vizaţi. Vocea autorului este doar una din *vocile multiple* ale polifoniei textului.

e. În ce priveşte *forma prezentării*, ca o prelungire firească a relativismului epistemologic, a topirii frontierelor dintre subiectul şi obiectul gnoseologic, a ignorării mijloacelor cât de cât standardizate de culegere de date sistematice, şi de înlocuire a principiului validităţii cu cel al autenticităţii şi sincerităţii autorului, *orice gen de exprimare* este permis: de la eseul de tip tradiţional

(care, după postmodernişti, nu are savoare, totuşi), până la texte de factură artistică (schiţe, nuvele, romane, filme, piese de teatru).

Se înţelege, deci, că e încurajată folosirea unor mijloace stilistice, cu deosebire *metafora*, în orice discurs calitativist. Ea este benefică deopotrivă în descrierea unor situaţii şi fenomene foarte concrete ca şi în considerente epistemico-metodologice abstracte. În vederea măririi potenţialului creator în elaborarea textelor se recomandă participarea de către etnografi şi alţi specialişti la cercuri de creaţie literară, grupuri de suport al creativităţii, convorbiri cu scriitori şi alte experimente de acest gen ; îndemn ce nu mi se pare a fi extravagant. Problema se schimbă însă atunci când calitativiştii postmodernişti pretind că trebuie ştearsă orice graniţă dintre ştiinţă şi artă în procesul cunoaşterii propriu-zise şi al exprimării rezultatelor obţinute.

Încercând o caracterizare sintetică a abordării calitativiste şi apreciind că respectiva caracterizare câştigă în profunzime prin compararea cu cea cantitativistă, am întocmit tabelul nr. 2, urmând anumite sugestii din literatura domeniului (Bryman, 1992 ; Silverman, 1993 ; Guba şi Lincoln, 1994), colectând şi integrând consideraţii din subcapitolul ce tocmai se termină. În tabel nu sunt incluse însă trăsături definitorii ale calitativismului extrem (constructivism-interpretativismul radical), tratat în secvenţa anterioară a lucrării. De asemenea, e lesne de observat că dintre cele trei accepţiuni ale calitativismului (vezi 1.4.1) – de transparadigmatic (ce cuprinde şi pozitivismul), de paradigmă majoră, şi de strategie metodologică aparadigmatică – tabelul vizează accepţiunea mediană, de „paradigmă majoră”.

1.4.5 Limite şi valenţe ale orientării calitativiste

Pe parcursul lucrării sunt emise unele judecăţi critice la adresa calitativismului, evidenţiindu-se aportul lui privind aspecte particulare. În subcapitolul de faţă am încercat o caracterizare generală din perspectiva limitelor şi valenţelor pe care el le presupune.

În formula hiperextremistă a relativismului epistemologic total, orientarea calitativistă se autodemolează, deci, paradoxal, putem afirma că nici nu există, fiindcă dacă totul este relativ atunci şi propoziţia „totul este relativ” e relativă şi deci nu e sigur că există relativism. Tot aşa se întâmplă cu „surorile” mai mici ale afirmaţiei de mai sus, ce cuprind termeni cheie ai calitativismului : Dacă totul este interpretabil şi chestiune de pură reprezentare şi dacă totul este construcţie subiectivă, atunci şi propoziţiile „totul este interpretabil şi chestiune de pură reprezentare” şi „totul este construcţie subiectivă” sunt doar chestiuni de interpretare şi de construcţie subiectivă.

Tabelul 2

Diferenţe majore între abordarea cantitativă şi cea calitativă

Dimensiuni	Cercetări de tip :	
	CANTITATIV	CALITATIV
1. Orientare generală epistemologică	pozitivist-explicativistă, nomotetică	fenomenologico-comprehensivă, idiografică
2. Nivelul realităţii vizat	preponderent macrosocial, global, formal	microsocial, local, contextual, „concret-natural”
3. Natura realităţii vizate	statică şi exterioară actorului social	procesuală şi construită social de actor
4. Relevanţa punctului de vedere în explicarea şi înţelegerea realităţii	al cercetătorului (abordarea etică)	al subiecţilor, lumea înţelesurilor şi interpretărilor cotidiene (abordarea emică)
5. Relaţia dintre cercetător şi subiect	distantă (poziţie „din exterior”)	apropiată (poziţie „din interior”)
6. Relaţia dintre teorie (concepte, ipoteze) şi cercetarea empirică	de verificare a teoriei prin cercetarea empirică	de emergenţă a teoriei pe parcursul cercetării
7. Selecţia unităţilor de cercetat efectiv din populaţia vizată	preponderent prin eşantionare statistică	întreaga populaţie sau eşantionare teoretică
8. Timpul afectat culegerii datelor	perioadă scurtă, episodică	perioadă lungă şi continuă
9. Metode principale	experimentul, ancheta cu chestionar standardizat, analiza cantitativă a documentelor, observaţia sistematică din exterior	observaţia participativă, interviul intensiv, (auto)biografiile, analiza calitativă a documentelor
10. Natura datelor obţinute	„tari”, valide (de mare fidelitate)	complexe, bogate, de adâncime
11. Stilul raportului de cercetare (al textului elaborat)	cifre, tabele, grafice, comentarii în limbaj natural	limbaj natural, metaforic, cu puţine date statistice şi reprezentări grafice
12. Preponderenţa disciplinelor socioumane (în sens restrâns)	sociologie (demografie), psihologie socială	antropologie culturală (etnografie), istorie

A practica cel mai total relativism – ceea ce nu are, desigur, nimic de-a face cu teoria relativităţii a lui Einstein – presupune şi admite o minimă certitudine (absolută): că propoziţia „totul este relativ” nu este relativă. Admiterea unui minim de certitudine, şi anume existenţa gândului propriu, nu ne duce însă prea departe: se ajunge la solipsism şi narcisism. Construcţiile şi interpretările arbitrare, după principiul *anything goes* („totul merge”, „totul e posibil”) sunt condamnate, dar de multe ori doar pe planul teoretic, de însăşi marea majoritate a calitativiştilor. C. Geertz, considerat unul dintre părinţii turnurii interpretativiste, avertiza încă de la început în cartea sa *The Interpretations of Cultures* (1973) că „… nimic n-ar discredita mai mult o asemenea abordare (interpretativistă, n.n.) decât o combinare de intuiţionism şi alchimie, indiferent cât de elegant sunt exprimate intuiţiile sau cât de modernă este făcută să arate alchimia” (p. 3).

Principiul relativismului epistemologic extrem, şi de aici al expresiei „merge orice şi oricum” este absurd şi nu merită luat în serios în comunitatea ştiinţifică. Fără *admiterea existenţei unui referenţial ontic*, exterior, dincolo de propria subiectivitate, e imposibilă comunicarea şi viaţa socială. M-am oprit succint asupra acestuia din motivul că sub impactul postmodernismului, cu unele conotaţii pozitive ale lui, sunt tineri în formare în domeniul disciplinelor socioumane, care, mai mult sau mai puţin voalat, îl iau în serios. O experienţă proaspătă de acest fel am avut-o la susţinerea unei lucrări de diplomă, când, în desfăşurarea discuţiilor, am făcut observaţia: „Deci dumneata consideri că nu există intenţie umană, că nu e adevărat că cel puţin o parte din comportamentele noastre au caracter intenţional”. A confirmat că aşa este. Mai puţin ferm şi convingător a putut răspunde la întrebarea cum a ajuns în sală la susţinerea lucrării (fiindcă nu a fost forţat!).

Dar chiar într-o formulă mai puţin radicală, concepţia calitativistă îşi dezvăluie limitele şi inconsecvenţele sale, cu deosebire în confruntarea cu opţiunea cantitativistă (pozitivistă) de ştiinţă. Redau în continuare principalele idei ale replicii oferite de J. Huber şi J. Mirowski lui N. Denzin, pe marginea recenziei acestuia la cartea lui J. Huber *Institutional Perspectives on Sociology* (1995), dezbatere consemnată în numărul 5 din „American Journal of Sociology” (1997):

1. La insinuarea lui N. Denzin că practicarea metodelor cantitative ar fi un exerciţiu imoral de represiune a gândirii libere sub masca imparţialităţii ştiinţifice şi că aceia ce resping autodisciplina intelectuală, adică nevoia de măsurare, modelare matematică, metode de validare şi rigoarea logică trebuie consideraţi eroi morali, autorii întreabă: Unde este imoralitate în a cere ca, indiferent cât de vagi, contradictorii şi absurde ar fi ideile unora

(ale calitativiştilor), ele să fie considerate valide şi valoroase? Cine beneficiază dintr-o asemenea definiţie a moralităţii? Răspunsul este: ideologii, şarlatanii şi cei difuzi mental. „Beneficiază toţi cei care pică atunci când ideile lor sunt supuse testării” (p. 1424).

2. N. Denzin sugerează că metodologia cantitativistă este un corp de principii şi metode nu îndeajuns de fundamentate, ce sunt transmise necritic de la o generaţie la alta. I se răspunde că, deşi nu au tradiţia de secole a ştiinţelor „tari”, metodele calitative în ştiinţele sociale sunt produsul experimentărilor şi al reflecţiei critice a mii de cercetători, în spaţii şi în momente diferite, având ca principiu central validitatea (şi replicabilitatea). Cine se angajează oare în mai multă critică metodologică, cel ce spune „Aici este ce am făcut eu; se poate verifica” sau cel care afirmă „Cazul meu e special, viziunea mea e unică”? (p. 1424). N. Denzin şi alţi calitativişti, sub pretextul evaluării complexe a operelor interpretativiste, prin prisma credibilităţii, a autenticităţii, a adevărului narat şi a verosimilitudinii emoţionale, tratează ficţiunea artistică ca şi cum ar fi adevărată.

3. N. Denzin susţine că ştiinţa socială cu pretenţia ei de obiectivitate şi nonpartizanat este nedemocratică şi antidemocratică. Oamenii au dreptul să creadă şi să facă orice doresc ei, şi nu să urmeze canoanele impuse de o atare ştiinţă. E adevărat, i se replică, numai că tocmai pentru a formula judecăţi apreciative fondate şi pentru a acţiona eficient, ei au nevoie să ştie. Anchetele sociologice şi demografice, sondajele de opinie, şi alte metode hulite de calitativişti oferă publicului larg – şi acesta o cere – informaţii corecte (statistice) despre micro sau macromediul în care trăiesc. Între democraţie şi cercetările sociale sistematice (de tip cantitativ) există o potenţare reciprocă. Nici argumentul că cercetările bazate pe anchetă subminează interesul grupurilor minoritare nu rezistă. Dimpotrivă, amplitudinea sărăciei, a abuzurilor, a condiţiei marginalizaţilor sunt dezvăluibile prin date statistico-demografice.

Ca în aproape orice polemică, portretul calitativist este mult simplificat, dar cred că, în esenţă, comentariile de mai sus sunt pertinente.

În plus, aş adăuga o altă observaţie importantă: Mulţi calitativişti recurg la stratagema de a dilata atât de mult sfera de cuprindere a cercetărilor calitativiste (inclusiv N. Denzin afirma că ele cuprind şi pozitivismul şi că sunt interdisciplinare) încât *se substituie în deziderate contemporane ale disciplinelor socioumane în general*. Nu cred că există sociolog, psiholog social sau alt specialist care să nu fie de acord cu studierea minuţioasă, cu multitudinea, flexibilitatea metodelor, cu sprijinirea teoriei cât mai mult pe fapte, cercetarea în condiţii naturale a comportamentelor şi interacţiunilor

oamenilor şi cu aplecarea sistematică asupra subiectivităţii umane. (Oare sondajele nu fac aceasta prin excelenţă ?) Probă în acest sens sunt manualele standard de specialitate, care, în ciuda inevitabilei simplificări, omologhează, oricum, stadiul de dezvoltare şi spiritul unei discipline, şi unde respectivele principii sunt limpede expuse.

Iată, aşadar, că orientarea calitativistă se găseşte în următoarea situaţie : Prin ceea ce vrea să frapeze, detaşându-se net de cantitativişti (ştergerea graniţei subiect-obiect epistemic, fanteziile personale ca adevăr, legitimitatea oricărui gen de text, dispariţia deosebirilor dintre ştiinţă şi artă, şi altele) se dovedeşte neviabilă la o elementară analiză (logică) critică, iar prin ceea ce e aici acceptabil, această orientare nu aduce, ca idei forţă, nimic nou.

Se poate vorbi atunci de *contribuţii* ale ei în cunoaştere ? Care ar fi acestea ? Părerea mea este că, în afara unor idei metodologice propriu-zise, cum sunt eşantionul teoretic şi „teoria întemeiată”, meritele mişcării calitativiste ca orientare generală constau în faptul că *accentuează* anumite necesităţi, resimţite, de altfel, de mulţi teoreticieni, metodologi sau practicanţi din disciplinele socioumane, fără să se autointituleze cantitativişti sau calitativişti :

- Aplicarea şi în alte discipline decât în antropologia culturală în mai mare măsură a cercetărilor de tip etnografic : observaţia participativă de lungă durată, interviul intensiv, descrierea minuţioasă a vieţii cotidiene ca procesualitate în contexte naturale.

- Renunţarea la supremaţia şi superioritatea absolută a pozitivismului rigid, cu pretenţia algoritmului neclintit de concepte, teorii (ipoteze) dinainte stabilite, investigaţiile de teren constituind o verificare a acestora. Cercetările calitative nu sunt o simplă anexă a celor cantitative, în sensul de explorare prealabilă a populaţiei supusă studiului în vederea precizării conceptelor şi ipotezelor şi a elaborării instrumentelor de lucru standardizate. Cercetarea minuţioasă de teren (calitativă) poate naşte ea însăşi teorii consistente (bine întemeiate faptic) prin metoda inducţiei analitice, a comparaţiei permanente pe eşantioane teoretice.

- Pe aceeaşi linie, a deconstrucţiei rigidităţii unui pozitivism îngust, ceea ce s-ar putea numi „sfânta treime metodologică”, adică validitate, fidelitate şi generalizabilitate, trebuie demitizată. Atât din perspectiva conţinutului specific al fiecărui termen şi al metodelor de acreditare a lui, cât şi ca importanţă în economia generală a demersurilor de cunoaştere din aria socioumanului. Demitizare, dar nu înlăturate. Depăşirea supunerii fără rezerve şi în orice împrejurare a canoanelor cantitativist-pozitiviste – „metodolatrie” îi spune Janesick (1994) – nu trebuie să eşueze în tribulaţii epistemologice sau tendinţe narcisiste.

Accentuarea faptului că studierea atentă a microsocialului, a localului are valoare în sine, fără gândul neapărat al generalizării, nu presupune abandonarea ideii de descriere şi explicaţie obiectivă şi chiar de descoperire a unor legi locale. Acceptarea validităţii (şi fidelităţii) apare, deci, justificată. Acest lucru este valabil nu doar pentru date exterioare ale contextului respectiv, ci şi pentru lumea interioară a subiecţilor umani vizaţi, a înţelesurilor şi reprezentărilor pe care ei le declară. Nu putem obţine oare o imagine „obiectivă" despre reprezentările populaţiei investigate, imagine care să fie replicabilă? Practica concretă de cercetare arată că da.

- Insistenţa pe ideea că textul final al unei cercetări poate lua forme diverse exprimă, în opinia mea, nu numai un deziderat, – lăsând la o parte exagerările (cu filme artistice, piese de teatru etc.) – dar şi o realitate. Cei cu o oarecare experienţă ştiu foarte bine câte variante de redactare pot fi construite pe acelaşi material empiric, în funcţie de mai mulţi factori, printre care aşteptările percepute ale destinatarului sunt unul esenţial. Iar observaţia că de multe ori aceste texte sunt jargonizate artificial cu formule, grafice etc. pentru a impresiona conţine o mare doză de adevăr. Replica mea la calitativişti este că şi ei practică din plin această tactică, numai că folosind metafore şi expresii exotice.
- Sublinierea necesităţii ca în raport cu universul investigat poziţionarea cercetătorului (caracteristicile de statut) şi relatarea felului în care s-a derulat cercetarea să fie şi ele atent consemnate şi, în anumite cazuri, redate în textul final, nu mi se pare nici ea deplasată. Pentru multe genuri de investigaţie, cum sunt sondajele, de pildă, respectiva cerinţă nu are însă semnificaţie, şi, oricum, ea nu poate constitui punctul central al unui text.
- Importanţa principiului perspectivelor pluraliste şi al metodelor multiple, promovată de calitativişti, dar şi, pe cât posibil, a integrării rezultatelor obţinute într-o imagine de ansamblu este atât de relevantă încât îi rezerv spaţiul special de mai jos.

1.4 Nevoia şi dificultăţile integralităţii

Cerinţa cuplării diverselor perspective şi metode în abordarea realului sociouman a fost implicit prezentă în discursul de până acum, iar cu privire la unele aspecte („micro – macro", „teoretic – empiric") am desfăşurat şi comentarii exprese. Într-adevăr, principiul unităţii sau complementarităţii metodologice este aproape un loc comun în disciplinele socioumane. Ca deziderat, şi mult mai puţin ca realizări efective.

Nevoia construirii unei imagini holistice, cât mai complete despre o comunitate sau colectivitate umană, despre un proces, fenomen sau eveniment

este resimţită cu acuitate, dar nu este deloc uşor de ajuns la ea. Mai mult, consider că se poate vorbi de o oarecare dilemă integral (holistic) – riguros (exact) sau, oricum, de o tensiune esenţială dintre ele, formulabilă, comprimată, astfel (Iluţ, 1985) : cu cât ne apropiem mai mult de o imagine global-integratoare şi care să redea în acelaşi timp procesualitatea şi fluiditatea socioumanului, cu atât ne depărtăm de exact (precis), şi cu cât rămânem mai mult pe terenul descrierii exacte, cu atât prindem doar fragmentarul şi staticul. O holografie exactă – de genul celei din fizică – este departe de a fi elaborată încă în disciplinele socioumane.

Integralitatea nu a rămas, totuşi, numai o tentaţie abstractă, ci, în ciuda multor dificultăţi şi replieri au fost şi încercări reuşite. Pot fi evidenţiate ca probleme importante :

1. Cercetarea de tip etnografic are prin excelenţă un caracter *multimetodic*. În orice investigaţie de acest fel, cel puţin observaţia şi convorbirile (interviurile) informale sunt prezente ca metode de culegere a datelor, dar uneori ele apar acompaniate şi de chestionare standardizate şi de analiza documentelor. Teoretizând modul în care diverse metode pot fi combinate şi încercând să dea o mai pronunţată rigoare acestui principiu, N. Denzin a lansat termenul de *triangulaţie*, dezvoltat într-o lucrare de referinţă, *The research act* (1978). Împrumutat din navigaţie şi topografie, unde termenul desemnează localizarea a ceva prin intersecţia unor linii trasate din trei puncte, în metodologia ştiinţelor umane el are, fireşte, un caracter metaforic. Nu atât pentru că nu se localizează ceva în spaţiul fizic, cât fiindcă nu e vorba, neapărat, de trei elemente (metode, perspective). V. Janesick (1994) afirmă că în concepţia lui N. Denzin „triangulaţia” se manifestă în patru ipostaze de bază (pp. 214-215) :

- **a.** triangulaţia datelor : utilizarea unei varietăţi de surse de date în studiu ;
- **b.** triangulaţia investigatorului : utilizarea mai multor cercetători sau evaluatori la aceeaşi problemă ;
- **c.** triangulaţia metodologică : utilizarea unor metode multiple pentru a studia o singură problemă ;
- **d.** triangulaţia teoretică : utilizarea mai multor perspective pentru a interpreta un singur set de date.

N. Fielding şi J. Fielding (apud Silverman, 1993) au criticat propunerea lui N. Denzin ca fiind eclectică, întrucât „… rareori inacurateţea datelor obţinută printr-o abordare este suplinită de acurateţea datelor culese printr-o altă abordare” (p. 35). Această dificultate nu poate fi depăşită prin folosirea triangulaţiei teoretice, adică interpolarea aceloraşi date de către cercetători cu diferite opţiuni teoretice, fiindcă datele, după părerea autorilor citaţi, sunt culese, explicit său implicit, dintr-o anumită perspectivă teoretică. Ei consi-

deră că e mai onest şi profitabil ca cercetătorul, pornind de la o anumită teorie (interacţionalismul simbolic, de exemplu) să aleagă metodele potrivite.

În tot cazul, dincolo de unele dificultăţi de ordin teoretico-metodologic – şi, foarte important, de cost al cercetării – ori de câte ori e posibil, este preferabilă o strategie multiperspectivală şi multimetodică. Aceasta nu doar în vederea atingerii idealului pretenţios de a obţine o imagine completă (holistică), ci şi dintr-o raţiune mai modestă şi anume că prin metode paralele aplicate aceleiaşi realităţi sporim validitatea datelor.

2. Orientarea calitativistă – inclusiv principiul triangulaţiei – nu exclude *combinarea dintre metode calitative şi cantitative* în practica curentă de cercetare. Am văzut cum multe studii etnografice utilizează alături de observaţia participativă şi chestionarul standardizat. De partea cealaltă, nici cantitativiştii nu refuză apelul la metode calitativiste, cum ar fi interviul intensiv.

Deosebirea dintre cele două orientări nu constă numai în ponderea acordată metodelor structurate (sau cantitativiste) şi nestructurate (calitative), ci şi în *rolul lor în cercetare* şi modul de cuplare : pentru cantitativişti, metodele calitative (interviuri libere, observaţie din interior) au în primul rând funcţia de a oferi instrumente standardizate (chestionar şi plan observaţional). Ele fac parte, aşadar, din faza exploratorie a investigaţiei propriu-zise.

Dimpotrivă, pentru calitativişti, metodele şi datele cantitative sunt cumva auxiliare şi subordonate metodologiei calitative, fie în faza de selecţie a comunităţilor de cercetat, când, de pildă, se intenţionează studierea intensivă a relaţiilor interetnice, (atunci se evaluează structura socio-demografică a populaţiei în vederea alegerii unei comunităţi cu populaţie mixtă ce cuprinde bine reprezentate cel puţin două etnii), fie în faza de interpretare mai largă a rezultatelor cercetării, prin raportarea lor la date statistice globale (sondaje de opinie la nivel naţional, de exemplu).

Desigur, este posibilă şi folosirea în paralel atât a metodelor structurate, cât şi a celor nestructurate. Noi am arătat, bunăoară, (Rotariu şi Iluţ, 1997) cu ce funcţii poate fi folosit interviul ca metodă calitativă în preanchetă (vezi şi 2.3. în cartea de faţă).

3. Însă şi în postura de paradigme majore (deci dincolo de metodele specifice), calitativul şi cantitativul nu sunt contrastante, ci complementare, aşa cum rezultă şi din examinarea raportului dintre cele două concepte emblematice ale lor – *explicaţie şi comprehensiune*. Ca argumente principale în favoarea complementarităţii s-ar putea aduce :

- Interacţiunea cu alţii, jucarea de roluri, motivaţiile, strategiile şi consecinţele acţiunilor proprii (introspecţii), semnificaţia atribuită acestora, experienţa noastră cultural-profesională, deci o mare parte din ceea ce este subsumabil

comprehensiunii poate servi ca punct de plecare în proiectarea unor cercetări „pozitiviste” (plan experimental, chestionar, plan observaţional). Acelaşi bagaj comprehensiv este inevitabil prezent în faza de analiză şi interpretare calitativ--globalistă a unor date statistice.

• Referitor la intuiţie, atât de asiduu invocată în viziunea comprehensiunii, ea reprezintă, probabil, un plus semnificativ, neexplicat încă psiho-fiziologic, faţă de procesele de cunoaştere, clasic numite, inducţie, deducţie, asociere, imaginaţie etc. Să nu uităm însă că şi în ştiinţele „tari” se face apel la intuiţie (vezi „intuiţionismul” în matematică). Din acest punct de vedere, comprehensiunea nu poate fi nicicum opusă modelului pozitivist de ştiinţă.

• Neîndoielnic, pe de altă parte, că intuiţia şi comprehensiunea au un alt statut când se referă la socioumanul. În acest caz, faptul că subiectul şi obiectul epistemic sunt entităţi de aceeaşi mărime şi natură (oameni ce gândesc şi simt) reprezintă, în contrast cu efectul de incertitudine din fizică, şi un avantaj gnoseologic. În legătură cu aceasta, A. Schutz (1967) notează că spre deosebire de lumea naturală, unde, pentru „locuitorii” ei, molecule, atomi, electroni, ea nu „înseamnă” nimic, câmpul de observaţie al omului de ştiinţă din domeniul socioumanului are o structură şi un înţeles aparte, el trăind, acţionând şi gândind în acest câmp.

În viziunea lui Schutz, felul în care savantul ca om obişnuit înţelege şi dă sens realităţii (de zi cu zi) în care trăieşte reprezintă *înţelesul de prim ordin* al termenului de comprehensiune (*Verstehen*), în timp ce construcţiile lui teoretice pe marginea vieţii cotidiene (înţeleasă ea însăşi ca o construcţie pe bază de subiectivităţi umane) reprezintă *înţelesul de ordinul secund*. Se poate afirma însă că, pe bună dreptate cred, conţinutul diferit pe care înţelegerea ca proces mental îl are în domeniul socioumanului, nu o opune, cu necesitate, abordării cantitativiste.

• Aptitudinile empatice există cu certitudine, dar, ca şi alte caracteristici psihice, ele pot fi puse în evidenţă tot prin mijloace „pozitiviste”. Un exemplu este chestionarul prin procură (apud Radu, 1994b), în care un subiect A răspunde la un chestionar aşa cum crede că ar răspunde un alt subiect B, pe care are pretenţia că îl cunoaşte bine. Prin comparaţia răspunsurilor lui A şi B ne dăm seama de calităţile empatice ale subiectului A. Cu aceasta nu doresc să spun că problema empatiei – şi cu atât mai mult cea a comprehensiunii – se reduce la respectiva situaţie. Afirm doar că prin actul de comprehensiune nu ne plasăm neapărat în afara raţionalului şi că acest act poate fi, la rândul lui, „înţeles” şi descris în termeni raţionali.

• În fine, ca un rezumat al consideraţiilor de mai sus, trebuie subliniat faptul că despre subiectivitatea, interioritatea umană avem varii şi multiple semne şi

semnale sensibile (vorbe, gesturi, manifestări, comportamente). Inferenţa de la datele exterioare (inclusiv comportamentul verbal) la cele interioare nu este simplă şi fără riscuri. Dar ea se poate realiza, şi nu neapărat numai prin interacţiuni intensive, de mare profunzime (interviuri clinice), ci şi prin chestionare standardizate, aşa cum se întâmplă îndeobşte în cazul anchetelor şi sondajelor.

• La rândul ei, concepţia cantitativist-pozitivistă potrivit căreia datele sau cifrele „vorbesc de la sine” este evident una simplistă şi eronată. Nici un fel de statistică şi nici o prelucrare cantitativă, oricât ar fi ea de avansată, nu vorbeşte de la sine despre social. (De altfel, să recunoaştem că majoritatea celor ce folosesc această expresie, o folosesc retoric.) Datele trebuie interpretate, ataşându-le o minimă semnificaţie socială, mai ales că, oricum, ele sunt interpretate şi utilizate, dacă nu de cei care le-au cules şi elaborat, de alţii.

Fără a mă situa pe poziţia că, inevitabil, producătorii de ştiinţă din zona socioumanului fac politică – chiar prin neangajarea lor expresă şi fără să-şi dea seama, cum susţin unii calitativişti – apreciez că insistenţa orientării calitativiste pe nevoia interpretării datelor şi dezvăluirea cadrelor teoretico-epistemologice ale respectivelor interpretări este benefică.

4. Ideal ar fi ca cercetările socioumane întreprinse să se constituie în unele de natură multi (pluri) disciplinară, interdisciplinară sau chiar *transdisciplinară*, adică de tip integrativ, pornind de la constatarea că grupurile sociale şi acţiunea lor sunt multicauzal determinate şi că efectele comportamentelor se regăsesc pe multiple planuri. (Ordinea „multi-”, „inter-”, „trans-” nu este întâmplătoare. Ea arată gradul de integrare a conceptelor şi punctelor de vedere din diferite discipline, prefixul „trans” indicând nevoia de a survola graniţele – în parte artificiale – ale acestor discipline. Sunt autori care, dorind să sublinieze mai cu tărie necesitatea de a depăşi închiderile şi orgoliile diverselor ştiinţe, vorbesc de cercetări „antidisciplinare”.) Cu deosebire atunci când se urmăreşte şi intervenţia practic-aplicativă, importanţa investigaţiilor de tip integrativ, multi-, inter- sau transdisciplinar este evidentă, întrucât eficienţa intervenţiilor este dependentă de luarea în considerare a tuturor factorilor majori ce determină o situaţie oarecare.

Există însă o serie de *dificultăţi* în a le face operaţionale. Una dintre ele este *de ordin teoretic*, şi anume faptul că specialiştii ce participă la o astfel de cercetare comunică ideatic destul de greu între ei, datorită conceptelor şi terminologiei specifice. E adevărat că de multe ori diferenţele terminologice sunt mai mult de cuvinte decât de conţinut de idei propriu-zis, dar aceasta nu schimbă prea mult datele problemei. Experţii dintr-un anumit domeniu ţin la terminologia lor specifică pentru că aceasta este un argument al capitalului lor cultural şi deci al importanţei activităţii ce o desfăşoară.

Sunt, apoi, dificultăţi *de ordin practic-organizaţional* al echipei de studiu (cine conduce, ce rol are fiecare specialist în derularea cercetărilor, cum se decupează aspectele ce revin fiecărui participant, cum se întocmeşte raportul de cercetare). Să observăm, de asemenea, că investigaţiile de tip integrativ, care presupun, de regulă, o echipă de cercetare sunt foarte costisitoare. O depăşire a acestor impasuri ar fi ca unul şi acelaşi individ să practice o viziune şi o intervenţie de tip transdisciplinar, integrativ. Să fie, adică, expert pe probleme : stratificare şi mobilitate, familie, relaţii interetnice, delincvenţă etc. Acest lucru se şi întâmplă în mişcarea ştiinţifică actuală. Dificultatea în acest caz este că expertul în cauză trebuie să posede cunoştinţe profunde din multe domenii, care, în mod tradiţional, s-au acumulat în discipline particulare, existând deci riscul de a fi superficial. De aceea, etnograful (calitativistul) de tip bricoleur (vezi 1.4.3) venerat de N. Denzin mi se pare mai degrabă o idealizare abstractă decât o posibilitate reală.

Un exemplu concret de ample cercetări cu tentă multidisciplinară este cel al Şcolii monografice de la Bucureşti, al cărei iniţiator şi mentor a fost D. Gusti (1880-1955).

Având drept fundal conceptual consideraţii privind interacţiunea dintre cadrele vieţii sociale (cosmologico-geografic, biologic, psihologic şi istoric) şi manifestările ei concrete (economice, spirituale, moral-juridice şi politico-administrative), echipele pluridisciplinare (geografi, economişti, medici, demografi, psihologi, istorici etc.) au cercetat intensiv zeci de comunităţi rurale din România, între cele două războaie mondiale. H.H. Stahl – cel mai avizat cunoscător şi teoretician al practicii studiilor întreprinse – spune că cercetătorii de diferite specialităţi „... trebuiau (s.n.) să formeze o singură colectivitate de muncă, atacând simultan aceeaşi problemă, controlându-şi necontenit punctele de vedere, rezultatele şi opiniile, procedând deci, încă din faza analizei conceptuale a problemei şi a uneltelor de lucru, la pregătirea sintezei finale” (apud Filipescu, 1993, p. 369).

Neîndoielnic că acel „trebuiau” din citatul de mai sus are un sens imperativ şi nu unul referenţial empiric, fără să denote că aşa s-a şi întâmplat. Citate din lucrarea lui H.H. Stahl *Teoria şi practica investigaţiei sociale* (1974-1975) susţin această apreciere.

Astfel, în partea întâi a volumului II, intitulată „Teoria cercetărilor interdisciplinare”, autorul, argumentând că pretenţia de sinteză monografică globală chiar a unei localităţi nu a putut fi satisfăcută, pledează pentru monografiile pe probleme, susţinând că „... doar în felul acesta putem scăpa de monografiile multidisciplinare, compuse din studii conexe, dar nesintetizabile şi mai ales de haosul informaţiilor inutile, în care, înecate, abia se află câteva ducătoare la

scop” (p. 35). Dar nici centrarea pe aceeaşi problemă nu a condus la sinteze multidisciplinare, în lucrările de acest gen resimţindu-se „... prezenţa unor studii fără legătură cu problema centrală, adică urme din schema care obligă la tratarea de sine stătătoare a fiecărui cadru de manifestare în parte” (p. 35).

În tot cazul, Şcoala sociologică monografică de la Bucureşti a obţinut remarcabile rezultate, unele fiind publicate şi în străinătate. Istoria sociologiei româneşti afectează, pe bună dreptate, un loc aparte, Şcolii monografice, impactului ei pe plan naţional şi ecourilor internaţionale.

Într-o viziune mai globală şi complexă a evoluţiei gândirii sociale româneşti, activitatea şcolii, şi în particular, a mentorului ei, profesorul D. Gusti, este integrată în efortul de constituire a unei „ştiinţe a naţiunii” (Zamfir, 1986 ; Bădescu, 1996).

Capitolul 2

METODE CALITATIVE

2.1 Consideraţii generale

Metodele şi raporturile dintre ele au suscitat în câmpul disciplinelor socioumane numeroase şi nu rareori aprinse discuţii. Acest lucru se datorează şi faptului că mergând pe desueta formulă a definirii fiecărei discipline prin „obiect propriu, concepte proprii, metode proprii”, reprezentanţi (naivi) ai disciplinelor respective se simţeau obligaţi să-şi aroge dreptul nu numai la teritorii de cunoaştere care nu erau ale lor, sau nu numai ale lor, ci şi la metode specifice. E cu totul incorect şi neonest să spui, de pildă, că interviul e o metodă proprie antropologiei culturale, sociologiei, psihologiei sau ştiinţelor educaţiei. O altă problemă generatoare de polemici provine din confundarea metodelor cu tehnicile şi instrumentele concrete de investigaţie. În acelaşi timp, e adevărat că o prea mare disecare semantică a termenilor cade în verbiaj gol, fiindcă în geneza şi evoluţia lor, ca şi în practica efectivă de cercetare, există o mare interferenţă sau chiar indistincţie între noţiuni ce pe plan formal-abstract se pot decela cu destulă uşurinţă.

Încercând să realizăm clarificări pe această temă, am considerat (Rotariu şi Iluţ, 1997) că disciplinele socioumane uzează în principal de cinci metode fundamentale de investigare a universului empiric : 1) experimentul ; 2) observaţia (propriu-zisă) ; 3) analiza documentelor ; 4) ancheta ; 5) interviul. La mulţi alţi autori, interviul este văzut ca o specie a anchetei, opţiunea noastră de a-l trata ca pe o metodă de sine stătătoare având în vedere tocmai deosebirea dintre cantitativ-structurat (ancheta şi chestionarul standardizat) şi calitativ-nestructurat (interviul intensiv şi deschis).

Menţiunea „observaţia propriu-zisă” e de asemenea importantă, întrucât în accepţiunea ei largă, observaţia cuprinde şi analiza documentelor, ancheta şi interviul, rămânând astfel – din cinci – doar două metode de bază, ca şi în ştiinţele naturii, anume experimentul şi observaţia. Mai mult, într-o accepţiune şi mai extinsă, ea înglobează şi experimentul, deoarece în ultima instanţă şi

acolo se „observă”. Nu întâmplător în literatura statistică se vorbeşte de „observaţia statistică” în măsură să acopere orice metodă de obţinere a datelor empirice. O atare dilatare a termenului „observaţie” este prezentă şi la unii sociologi. În *Handbook of Sociology* (1988), un foarte cunoscut metodolog american, P. Rossi, reuneşte sub cupola observaţiei toate metodele şi tehnicile, pornind de la două criterii implicate în studierea socioumanului : 1) dacă observaţia e activă sau pasivă şi 2) dacă între unitatea de observat şi cercetător există sau nu o relaţie interactivă.

Prin combinarea acestor două dimensiuni se obţin patru tipuri de procedee de culegere a datelor :

1. *Observaţie pasivă fără interacţiune socială*, unde cercetătorul nu modifică cu nimic unitatea de observat, şi nici nu există relaţie nemijlocită. Observarea comportamentelor oamenilor în locuri publice, în mulţime şi analiza unor documente sunt exemple de acest fel.
2. *Observaţie pasivă cu interacţiune socială* când se înregistrează date în condiţii naturale în care cercetătorul interacţionează cu subiecţii studiaţi, dar în principiu nu intervine – mai ales dacă nu i se cunoaşte statutul – activ în mersul lucrurilor. Observaţia participativă este un asemenea procedeu, de exemplu atunci când cercetătorul este implicat într-un episod (stă de vorbă la bar cu cineva) şi pe urmă notează şi analizează cele întâmplate sau discuţia respectivă.
3. *Observaţie activă cu interacţiune socială*, în care cercetătorul provoacă răspunsuri prin interacţiune cu subiecţii : ancheta şi interviul, experimentul, dar şi observaţia de continuă interacţiune în care subiecţii ştiu că sunt studiaţi.
4. *Observaţia activă fără interacţiune socială* presupune că cercetătorul provoacă intenţionat schimbări în condiţiile de viaţă şi muncă ale subiecţilor, fără ca aceştia să ştie, în ochii lor apărând ca „naturale”, iar el neavând contacte interactive cu subiecţii studiaţi. Un anumit gen de experimente de teren pot fi încadrate în această clasă. Un exemplu ar fi acela în care se observă comportamentul copiilor după ce li s-a interzis să vizioneze filme cu violenţă.

În jurul acestor variante, P. Rossi expune o serie de consideraţii privind avantajele şi dezavantajele fiecăreia, natura datelor şi validitatea lor. Am oferit clasificarea de mai sus şi pentru a arăta că există mai multe modalităţi de a sistematiza ideile privitoare la studiile empirice socioumane, în care însă întrebările : ce observăm şi în ce condiţii – au o semnificaţie deosebită.

Privitor la *metodele calitative*, vom spune că din cele cinci considerate de noi ca fiind fundamentale, având drept criteriu gradul de structurare (stan-

dardizare), experimentul şi ancheta sunt numai cantitative, celelalte trei fiind şi cantitative şi calitative (după gradul lor de structurare). În lucrarea de faţă vor fi tratate deci observaţia, analiza documentelor şi interviul, cu menţiunile că : în virtutea principiului unităţii cantitativului şi calitativului şi a faptului că structurat – nestructurat este un continuum, vom prezenta pe scurt şi variantele lor cantitativiste, unele incluse în secvenţa ce am numit-o „metode de intersecţie" ; dată fiind frecvenţa şi importanţa anumitor strategii sau procedee de cercetare, deşi ele nu constituie metode specifice de culegere a datelor, vor fi tratate separat (studiul de caz, biografia socială, analiza de reţea).

2.2 Observaţia

2.2.1 Taxonomie şi caracteristici ; observaţia de tip cantitativ

Fără nici un dubiu, observaţia reprezintă metoda primă şi fundamentală în cunoaşterea realităţii înconjurătoare şi, ca urmare, canavaua cognitivă a acţiunilor noastre. În activităţile practice curente, oamenii observă, fac comparaţii şi îşi organizează viaţa în funcţie de aceste informaţii. Toate ştiinţele naturii (numite „ştiinţe tari") au debutat cu observaţii riguroase de la care s-a trecut apoi la experiment, alături de care, însă, observaţia, ca metodă specifică, continuă să fie una principală.

În domeniul socioumanului, fiind actori şi constructori ai lui, prin definiţie, noi observăm tot timpul, suntem „condamnaţi" la a observa ce se întâmplă în jurul nostru. Deşi văzul este, desigur, elementul central al procesului observaţional, observaţia ca mecanism psihologic este o activitate complexă, plurisenzorială, fiind însoţită automat de procesarea informaţiilor la nivel abstract (prin raţionamente şi interpretări implicite). Putem vorbi, aşadar, apropo de clasificarea observaţiei, de o *observaţie spontană*, la nivel cotidian, fără o intenţie specifică. În acelaşi cadru al vieţii sociale practice, constatăm şi *observaţii intenţionate* nesistematizate, făcute cu scopul de a înţelege un fenomen sau o situaţie, dar fără un studiu aprofundat. Ele se mai pot numi şi *impresionistice*. Aş include aici atât pe cele ale oamenilor obişnuiţi, de genul „du-te întâi să vezi ce se întâmplă", „observă cum e acolo", cât şi ale unor profesionişti, care prin natura activităţii lor – ziarişti, reporteri etc. – recurg şi la o documentare „la faţa locului". Evident că între cele două forme de observaţie impresionistică subzistă deosebiri în ce priveşte pertinenţa constatărilor şi, mai ales, importanţa lor socială – impactul celei de-a doua prin mass-media fiind considerabil. Când observaţia este realizată cu scopul expres de-a culege date cu caracter ştiinţific, cu mijloace specifice şi de către persoane cu pregătire specială, ea se numeşte *ştiinţifică sau sistematică*. Între

observaţia spontană, impresionistică, şi cea ştiinţifică (sistematică) există diferenţe de esenţă, dar primele două nu trebuie bagatelizate cu prea mare uşurinţă, şi aceasta nu numai din motivul că ele constituie piesa de bază a deciziilor şi activităţilor în viaţa mundană, ci şi pentru că sunt un potenţial rezervor de sugestii, idei şi ipoteze ale cercetării sistematice (inclusiv ale experimentului şi anchetei). Neîndoielnic, pe de altă parte, că în cazul autenticului cercetător al socioumanului, observaţia spontană şi impresionistică are întotdeauna alte conotaţii de cunoaştere fiind oarecum automat pusă în slujba interesului ştiinţific.

În cadrul observaţiei de tip ştiinţific (sistematic) se disting două mari tipuri : *observaţia structurată* (cantitativă) şi *observaţia nestructurată* (calitativă), care îndeobşte este cea *participativă*. Prima presupune o grilă de categorii comportamentale dinainte stabilită, actul observaţional constând în clasarea în respectivele categorii a materialului empiric vizat. În formule mai pretenţioase, observaţia de tip cantitativ lucrează cu scheme (legături) de variabile, urmărind testarea acestora în condiţii de viaţă reală şi nu de laborator, ca fenomen provocat. Observaţia participativă, de tip calitativ, înseamnă studierea „din interior” a unei comunităţi, prin participarea pe o perioadă mai lungă de timp – la activităţile ei, fără a avea o schemă prestabilită de categorii sau ipoteze specifice, aceasta urmând a fi elaborată pe parcursul cercetării sau la sfârşitul acesteia, ţintind înspre descrieri şi explicaţii cât mai complexe şi integrale. Relativ la tipologizarea observaţiei, să notăm că în funcţie de alte criterii, pot fi desprinse şi alte genuri ale ei. Tipurile de observaţie expuse mai sus mi s-au părut mai importante, deşi nici o clasificare nu are caracter perfect logic şi cu atât mai puţin exhaustiv. De exemplu, în literatura de specialitate, uneori, observaţia cantitativă (structurată) este asimilată cu cea „din exterior”, iar cea calitativă (nestructurată) cu cea „din interior”. Or, după cum vom vedea, ele nu sunt superpozabile.

Oricum, în toate variantele ei, şi cu precădere în cea calitativă, observaţia are următoarele *caracteristici relevante*, care reprezintă şi avantajele ei comparativ cu alte metode :

- Prin ea se înregistrează *comportamentul efectiv* al oamenilor, ceea ce realmente ei fac, şi nu numai ce spun că fac, or, se ştie bine ce diferenţă enormă poate fi între fapte şi relatarea lor (prin chestionar sau interviu).
- Comportamentul indivizilor este studiat în *context natural*, adică : este surprinsă *multitudinea de factori* ce determină şi condiţionează acţiunile şi interacţiunile umane : e posibilă descrierea şi explicarea vieţii sociale ca *proces* viu, unde factorii şi „variabilele” – obiective-structurale şi de ordin subiectiv-simbolic – se influenţează reciproc pe axa timpului, inclusiv după

mecanisme de feed-back, de retroacţiuni şi retrocorecţii, ceea ce nu e depistabil prin celelalte metode ale investigaţiei socioumane.

• Fiind, de regulă, nonobstructivă (nu provoacă răspunsuri), şi, în general, de lungă durată, observaţia priveşte acţiunile şi interacţiunile fireşti, *comportamentul obişnuit* al subiecţilor, tipic pentru viaţa cotidiană şi nu artificializată de experiment (sau interviu şi anchetă).

• Mai cu seamă observaţia participativă angajează şi folosirea *altor metode*, în particular interviul şi analiza de documente.

Principalele probleme pe care le ridică *observaţia structurată* (de tip cantitativ) pot fi formulate astfel :

• Cu toate că sistemul de codare prealabil, ce poate cuprinde categorii propriu-zise (scale nominale), dar şi scale de evaluare comportamentale şi atitudinale (scale ordinale), reprezintă operaţionalizarea unor concepte şi ipoteze şi are – de regulă – în spate cercetări anterioare, el este pândit de pericolul ca : să fie prea detaliat, şi atunci scade mult validitatea de conţinut, fiindcă se pierde, se dizolvă esenţa conceptelor operaţionalizate ; să fie prea strâns, sumar, şi atunci poate da naştere la un mai mare arbitrar în încadrarea comportamentelor într-o clasă sau alta, micşorându-se fidelitatea.

• De altfel, deşi standardizarea în observaţia cantitativistă s-a introdus tocmai pentru a înlătura caracterul „impresionist” (subiectivist) – pe care cantitativiştii îl atribuie nu doar observaţiei cotidiene, ci şi celei calitative – operaţia de codare nu e ferită deloc de subiectivism. S-au constatat dezacorduri semnificative între observatori (ai aceleiaşi realităţi) atât în ceea ce priveşte numărul de unităţi codate, cât şi repartizările lor în categorii prestabilite. S-a remarcat, de asemenea, că natura şi calitatea (datelor de observaţie) depind de reprezentările observatorului despre grupul sau sistemul social în cauză, de pildă, dacă el trebuie schimbat sau nu (Reiss, 1971).

• Probleme suplimentare apar atunci când prin observaţia structurată se tinde la studierea unor realităţi mai complexe şi la relaţia dintre planul comportamental şi cel al subiectivităţii. Se ridică în acest fel serioase dificultăţi în stabilirea eşantionului de comportament, a categoriilor de clasificare, a codajelor şi a interpretării secvenţelor concrete de conduită. Este vorba aici de două laturi strâns legate între ele : pe de o parte, de a circumscrie unitatea comportamentală cu sens – pentru că acelaşi act de detaliu poate intra în diferite scheme integrate de conduită – şi, pe de altă parte, de a vedea semnificaţia acelei unităţi pe planul conştiinţei, al reprezentărilor şi intenţiilor, al valorilor şi atitudinilor.

O metodă eficientă de operaţionalizare a interpretării conexiunii dintre actele de conduită şi registrul atitudinal îl reprezintă *tabelele de analiză comportamentală* (apud Radu, 1974). Datele observaţiei sunt condensate într-un tabel cu două intrări, în care într-o parte se trec faptele de conduită, iar în cealaltă, semnificaţiile, atitudinile posibile dezvăluite de aceste fapte. Consemnându-se (în căsuţele de intersecţie) atitudinile exprimate de fiecare fapt de conduită, din tabel se desprind atitudinile care sunt confirmate mai des pe planul conduitei. Ataşarea unei unităţi comportamentale la o anumită atitudine se face în termeni de plauzibilitate, ceea ce poate fi menţionat în tabel prin marcaje diferite. Gradul de obiectivitate în interpretare sporeşte prin consultarea mai multor observatori sau persoane care cunosc bine subiecţii vizaţi.

- Recurgând la grile de categorii, scări de evaluare, tabele de analiză, se ajunge la gruparea şi sistematizarea datelor observaţiei. Nu de multe ori este însă posibilă depăşirea nivelului taxonomic şi calcularea unor indici şi indicatori statistici. Un contraexemplu devenit clasic este dat de M. Emerson (1966), care a realizat o cercetare observaţională de tip intensiv, cu ipoteze prealabile riguros stabilite, putând calcula, după culegerea datelor, numeroşi indici statistici de corelaţii şi semnificaţii. El a participat la escaladarea vârfului Everest împreună cu o echipă de alpinişti americani în vara anului 1963. Ipotezele, ce se refereau la relaţia factorilor succes-timp-formularea scopului (nivelul de aspiraţie) în dinamica procesului de luare de decizii în grup, au putut fi precis testate deoarece era în cauză o situaţie naturală limită, bine circumscrisă, aproape de experiment.
- Remarcile (critice) de mai sus la adresa observaţiei de tip cantitativ vin din interiorul paradigmei pozitivist-cantitativiste, care solicită şi din partea observaţiei o mai mare rigoare (cuantificare). Să notăm, totuşi, că în comparaţie cu observaţia calitativistă ea este mai riguroasă – se asigură validitatea şi fidelitatea – şi subiectivismul cercetătorului e mult mai bine temperat. Obiecţia de fond care se aduce însă observaţiei cantitativiste de către calitativişti este că ea „înghesuie” şi fragmentează realitatea socială atât de policromă, în categorii prestabilite, lăsând pe dinafară dimensiuni şi aspecte importante şi neputând reda complexitatea şi fluiditatea interacţiunilor umane.

2.2.2 Observaţia de tip calitativ (participativă)

Diferenţa majoră a observaţiei de tip calitativ, specifică cercetărilor etnografice, faţă de cea cantitativistă, nu consistă, aşadar, atât în aceea că prima este „impresionistică”, adică nu sistematizează materialul observat, şi a doua e „ştiinţifică”, cât în faptul că sistematizarea şi codificarea lui se face pe

parcursul cercetării, alegându-se ceea ce este relevant pentru viaţa de ansamblu a colectivităţii sau pentru conturul fenomenului cercetat. Observatorii calitativişti „... caută tendinţe majore, pattern-uri şi stiluri de comportament” şi se deosebesc deci de cei cantitativişti nu numai prin modul în care observă „... dar şi prin tipul de întrebări pe care le pun” (Adler şi Adler, 1994, p. 378).

Grila de categorii şi ipotezele generate au un caracter flexibil, fiind reluate şi modificate în timpul derulării cercetării prin confruntarea cu noi date. Există, după cum am văzut în primul capitol, şi un gen de etnografie (şi observaţie participativă) total narativă şi literară, dar ea nu este luată aici în discuţie. Oricum, în observaţia participativă, cercetătorul nu este un observator rece, din exterior, ci este implicat în activităţile studiate.

Gradul de implicare al cercetătorului şi raportul observaţie – participare pot lua diverse forme, dintre care patru sunt mai importante : *participant complet*, *participant ca observator*, *observator ca participant* şi *observator complet* (Gold, 1958). După cum e uşor de dedus, ultima ipostază nu este observaţia participativă, ci este observaţia, de tip etnografic sau naturalistic, „din exterior”, practicată şi de Şcoala de la Chicago, prin luarea de notiţe despre „tot ce se întâmplă”, care ia astăzi şi în sociologie forma de înregistrări audio şi video, fotografii, uneori combinându-se cu alte metode şi constituie pilonul „sociologiei vizuale”, în care unii investesc o foarte mare încredere.

În ultimele decenii, şi datorită faptului că studiile etnografice nu presupun neapărat numai culturi exotice, accentul s-a deplasat înspre o mai mare implicare a cercetătorului în viaţa colectivităţii, astfel încât se vorbeşte de trei *tipuri* majore de roluri ale lui : de *cercetător ca membru complet*, *cercetător ca membru activ* şi *cercetător ca membru periferic* (Adler şi Adler, 1994).

În toate cele trei situaţii, el poate observa (investiga) fie deschis, pe faţă (subiecţii ştiu că sunt studiaţi), fie „acoperit”, „incognito”, subiecţii necunoscând identitatea lui de cercetător (în engleză *uncovert,* respectiv *covert*). Atât statutul de *identitate deschisă,* cât şi cel de *identitate ascunsă* comportă şi avantaje şi dezavantaje. În primul rând, există posibilitatea ca subiecţii să îşi modifice comportamentul lor obişnuit, dată fiind prezenţa unui „străin” şi deci contextul nu va mai fi atât de natural, iar în al doilea rând, se ridică problema etică (vezi partea finală a acestei secţiuni).

În funcţie de ceea ce îşi propune să studieze, cercetătorul va trebui să observe în *locuri publice* (stradă, restaurante, gări etc.) sau în *locuri private* (familia şi gospodăria, organizaţii intime, cluburi selecte, bande). În locuri publice, accesul este automat, iar rolul de cercetător nu trebuie declarat. Cât priveşte locurile private, în unele se poate intra foarte greu fără declararea identităţii (în familie, de pildă), în altele e posibil acest lucru, dar se ridică

în această situaţie nu doar probleme etice, ci şi de risc fizic (a intra, de exemplu, într-o bandă de răufăcători).

Astfel încât participarea şi observaţia ca membru complet, membru activ sau membru periferic depind de caracteristicile socio-demografice ale colectivităţilor şi grupurilor investigate şi de condiţiile concrete în care ea se desfăşoară.

Rolul de *membru periferic* este asumat atunci când cercetătorul consideră că este indispensabil în a accede la o perspectivă „din interior" a vieţii grupului, deci e nevoie să interacţioneze strâns cu membrii grupului. El participă la unele activităţi ale acestuia, dar nu la cele esenţiale, care îl definesc ca grup. Soţii Patricia Adler şi Peter Adler au efectuat cercetări ca membri periferici într-o reţea a traficanţilor de droguri, devenind persoane de încredere, dar care nu au făcut, se înţelege, trafic efectiv. Într-o altă cercetare, vizând comportamentul şi atitudinile elevilor de şcoală elementară, observatorii s-au deghizat în părinţi, şoferi de autobuz sau în alte posturi. Rolul de cercetător ca membru periferic este luat, de regulă, atunci când grupul este închis sau deosebit total din punct de vedere demografic (cultural) de el, impunându-se pătrunderea „incognito" (Adler şi Adler, 1994, p. 380).

Statutul de *membru activ* presupune o angajare fermă în activităţile principale ale grupului, o introducere în centrul lui, fără însă a se identifica complet cu scopurile, valorile şi condiţiile membrilor autentici. Bunăoară, cel ce vrea să cunoască mai îndeaproape viaţa şi preocupările sportivilor studenţi se poate angaja ca antrenor secund, care în această calitate oferă şi sfaturi de viaţă membrilor echipei şi le devine prieten, putându-şi dezvălui pe parcurs şi identitatea de cercetător (Adler şi Adler, 1994).

În rolul de *membru complet* al unui grup se află acei cercetători care ori că îşi propun să studieze atent grupul din care fac parte, ori că se convertesc ca membru deplin al respectivului grup în timpul investigaţiei. Şi aici se practică deopotrivă atât identitatea deschisă, cât şi cea ascunsă. Ca membru deplin, observaţia înseamnă şi *auto-observaţie*, unii specialişti numind-o chiar auto--etnografie (Hayno, 1979), aşa cum s-a întâmplat la C. Ellis (1991), care descrie experienţele emoţionale şi interpersonale, de negocieri şi renegocieri de înţelesuri şi identităţi cu sine şi cu ceilalţi, acumulate într-o perioadă de opt ani de grea suferinţă cauzată de emfizem pulmonar (şi alte complicaţii). Ea susţine că reflecţia asupra unei atare experienţe se constituie într-o adevărată „introspecţie sociologică".

Condiţia de cercetător ca membru complet al unui grup şi consumator direct de experienţe şi episoade ale acestuia trebuie să încorporeze şi detaşarea de realitatea trăită şi posibilitatea de a o analiza „la rece", prin prisma

abilităţilor sale de specialist. D.J. Douglas (1976), citat des ca expert în metodele calitative, numeşte această cerinţă „postură teoretică”, indicând imperativul raportării şi la propria viaţă în calitate de om de ştiinţă. Ceea ce nu e, bineînţeles, deloc uşor de realizat.

Principalele *etape* ale *observaţiei calitative* pot fi descrise astfel :

1. *Etapa iniţială* a observaţiei, care, se înţelege, e precedată de alegerea locului (*settlement*) cercetării (şcoală, localitate mică etc.) şi acceptarea de către locuitori a cercetătorului, presupune mai întâi o „inspecţie generală” a contextului de cercetat. Ideea este că cercetătorul trebuie să apară *fresh*, fără scheme categoriale şi ipoteze prealabile. (E interesant de notat că, spre deosebire de confraţii lor pozitivişti-cantitativişti, calitativiştii nu vorbesc despre o fază prealabilă de *documentare* în legătură cu locul şi populaţia selectată.) Deschiderea epistemică maximă în etapa de început nu înseamnă că lipseşte orice fel de ghidaj teoretic al observaţiei. Niciodată faptele nu vorbesc de la sine, iar cercetătorul nu poate fi niciodată total naiv. El îşi pune anumite întrebări generale, cum ar fi : „Ce se petrece, de fapt, aici ? ”, „Ce îi face pe oameni să se comporte astfel ? ”, „Pe ce principii implicite este organizat microuniversul lor social ? ”. De la observaţia de ansamblu se ajunge astfel la o *observaţie focalizată* pe anumite aspecte şi dimensiuni ale practicilor şi interacţiunilor umane şi, eventual, pe o anumită categorie de subiecţi.

2. Odată fixat mai clar obiectivul investigaţiei, urmează *observarea şi consemnarea minuţioasă,* care să cuprindă referiri la trăsăturile indivizilor, acţiunile şi interacţiunile lor, aspectele de rutină şi ritual, elemente tradiţionale şi caracteristici instituţional-organizatorice ale locului studiat (Denzin, 1989). Deci, chiar dacă se folosesc mijloace audio-vizuale de înregistrare, sunt indispensabile notiţele, *consemnările de teren scrise*. Aici se impun două cerinţe :

a. A nota minuţios nu trebuie confundat cu a înregistra *totul sau orice*, deoarece asemenea material ar fi greu, dacă nu imposibil de prelucrat şi analizat. H. Wolcott (1990) remarcă în acest sens : „Sarcina critică în cercetările calitative nu este de a strânge toate datele pe care le poţi strânge, ci de a putea citi cât mai mult din ce ai strâns. Aceasta pretinde un examen constant de selectare a lor” (p. 35) ;

b. Inclusiv calitativiştii recunosc că în consemnările făcute trebuie să primeze *descrierile şi nu impresiile*, sau, oricum, cele două paliere să apară distincte.

3. În etapa de observaţie focalizată minuţioasă, se conturează un sistem de codare şi unele ipoteze. *Precizarea şi consolidarea categoriilor şi ipotezelor* generative ar constitui cea de a treia fază. D. Silverman (1993) o numeşte

chiar „testarea ipotezelor”. Dar aici, „testare” semnifică un proces flexibil de tatonări, completări, reveniri (vezi şi „inducţie analitică” în 1.4.3).

4. Se ajunge astfel la genul de observaţie ce urmăreşte „saturarea teoretică a datelor” (Glaser şi Strauss, 1967), adică la *construcţia teoriilor întemeiate* (*grounded theory*), ce leagă conceptele şi teoriile într-un întreg (vezi, pe larg 1.4.3.).

Relativ la etapele observaţiei calitative, e de subliniat că, pe de o parte, ele se suprapun considerabil, pe de altă parte, că, deşi observaţia este „artileria grea” a investigaţiei de teren, aceasta din urmă înglobează, pe lângă fazele observaţiei, şi alte aspecte şi etape – în special cea de elaborare a raportului de cercetare.

Problemele şi dificultăţile – şi încercările de soluţionare – ce se ridică în legătură cu observaţia calitativă ar putea fi grupate în trei mari clase :

1. Cele de ordin *epistemologic şi metodologic* se referă, în primul rând, la validarea şi fidelitatea datelor culese. Am văzut că şi în cazul observaţiei structurate, unde se lucrează cu instrumente standardizate, nu întotdeauna se obţine o mare constanţă a rezultatelor, şi cercetătorii îşi fac griji vizavi de acurateţea datelor. Problema are desigur o acuitate mult sporită pentru observaţia calitativă. Unii dintre calitativişti, adoptând poziţia constructivismului extrem – rezultatele sunt aglutinarea reprezentărilor şi interpretărilor proprii cu cele ale subiecţilor investigaţi – nici nu răspund la întrebarea ce validitate au acestea. Totuşi, majoritatea calitativiştilor nu sunt insensibili – din motive foarte practice, de altfel, – la atitudinea comunităţii ştiinţifice de a nu tolera fanteziile necontrolate. Astfel încât şi din perspectiva calitativistă se încearcă unele soluţii în a oferi credibilitate datelor observaţionale, printre care (Adler şi Adler, 1994) : folosirea de observatori multipli (preferabil de sexe şi vârste diferite) şi a observaţiilor repetate pe aceeaşi realitate ; testarea şi modificarea grilelor categoriale în cadrul inducţiei analitice şi generării teoriei întemeiate ; folosirea în descrierile prezentate a unui asemenea stil încât să transpună cititorul în universul sociouman cercetat, să creeze senzaţia de verosimil şi autentic. Asupra acestor chestiuni vom reveni în capitolul 4.

În al doilea rând, şi nu fără legătură cu cele de mai sus, conceptul observaţiei calitative mizează pe caracterul natural, firesc, al comportamentului obişnuit al oamenilor. Or, prezenţa cercetătorului poate afecta acest natural, inducând efecte în observaţie, în două direcţii majore : ştiindu-se observaţi, subiecţii, conştient sau nu, îşi denaturează comportamentul ; în cazul grupurilor mici, adăugarea a încă unei persoane (a cercetătorului) face ca situaţia şi interacţiunile să nu mai fie aceleaşi pe care le presupunea iniţial observaţia.

Efectele acestea însă nu trebuie supradimensionate. Chiar în împrejurarea că subiectul (sau grupul) este conştient că i se urmăresc actele de conduită, observaţia – dacă este de lungă durată – prezintă un caracter mai „obiectiv” decât tehnicile bazate pe autodescriere, deoarece cu cât repertoriul de manifestări este mai întins şi timpul de expunere mai mare, cu atât se reduc posibilităţile de simulare şi creşte transparenţa autenticului. Într-un studiu ce avea ca obiectiv observarea şi înregistrarea conduitei poliţiştilor faţă de cetăţeni în SUA (Reiss, 1971), observatorii au fost rugaţi, la sfârşitul unei zile, să aprecieze dacă ofiţerii de poliţie s-au comportat natural sau nu în timpul slujbei, ştiind că sunt observaţi. Răspunsul tipic a fost că ei au fost „nenaturali” doar în primele ore ale serviciului. Iată ce declară unul dintre participanţii la cercetare: „Limbajul ofiţerilor era prea curat şi prea corect în primele două ore. La sfârşitul serii ei vorbeau însă în obişnuitul lor limbaj poliţienesc”. Explicaţia revenirii la normal este dată aici şi de împrejurarea că observatorii au fost la început suspectaţi de a fi altceva decât erau în realitate, dar foarte probabil că a funcţionat, în acelaşi timp, şi mecanismul schiţat de noi mai sus.

În al treilea rând, cu toate că observaţia calitativă este mult mai îndreptăţită decât cea cantitativă să surprindă legătura dintre fapte şi mobilul lor subiectiv-interpretativist, problema *inferenţei planului conştiinţei* din cel al activităţilor şi conduitelor concrete, rămâne. Cred că într-o formă adaptată, folosirea tabelului de analiză (elaborat în procesul investigaţional) a comportamentului cu inter-observatori (vezi 2.2.1.) ar constitui o soluţie de creştere a pertinenţei respectivei inferenţe.

2. Observaţiei calitative (participative) i se reproşează că este mult prea *costisitoare* (ca timp, personal calificat, financiar, până la urmă) în raport cu importanţa socială a rezultatelor obţinute. Şi fără îndoială că oricât entuziasm ar avea sociologii şi antropologii, ei au nevoie şi de susţinere materială. Calitativiştii sunt foarte preocupaţi, de aceea, şi de *politica* investigaţiilor, atât în sensul *cât* şi *cum* cercetătorii îşi transpun crezurile în demersul lor ştiinţific, cât şi de o politică ce priveşte relaţii cu instituţii ce alocă fonduri şi burse pentru cercetări.

3. Mai mult decât alte metode, observaţia, în particular cea calitativă, angajează probleme *etice*. Mai ales atunci când subiecţii nu ştiu că sunt studiaţi. Iar cercetătorii recurg la a-şi ascunde identitatea de cercetători tocmai pentru a contracara „efectele de observaţie”. Chiar dacă e greu de închipuit că oamenii nu îşi dau seama că sunt intervievaţi sau experimentaţi, în actul observaţional acest lucru se poate întâmpla şi s-a întâmplat.

Printre primele cazuri de cercetare participativă în care din întregul grup numai cercetătorul ştia că are acest statut, o semnalăm pe cea efectuată în

cadrul forţelor aeriene ale SUA. Epuizarea tuturor celorlalte metode clasice (chestionar, interviuri, experimente, observaţia din exterior) a făcut să rămână nedescifrate anumite atitudini şi comportamente ale celor ce se pregăteau să devină membri ai personalului militar. S-a hotărât atunci ca ofiţeri-cercetători să se „înroleze”, să se înscrie la programul de pregătire şi să-l urmeze ca oricare altul, fără ca măcar comandantul să cunoască adevărata lor identitate (Mortimer şi alţii, 1958). Răspunsul la întrebarea dacă cercetătorii au dreptul moral să culeagă şi să publice informaţii despre oameni şi activităţile lor, fără ca aceştia să ştie şi să fie de acord, nu este simplu. S-au formulat atât argumente în favoarea unor atari cercetări, cât şi de interzicere a lor.

Concepţia interdicţională are ca argument principal dreptul oamenilor la viaţă privată şi intimitate. La aceasta se adaugă împrejurarea că, de obicei, observaţia deghizată se face în locuri şi pentru activităţi indezirabile social, ba chiar condamnabile. Există, în acest fel, riscul ca prin cercetări şi prin publicarea rezultatelor, ele să focalizeze atenţia publicului larg, şi, mai grav, a instituţiilor punitive (poliţia, judecătoria).

Unul dintre argumentele pro, puţin cam cinic, dar nu fără temei, este acela că, în comparaţie cu riscurile de transparenţă, de „spionare” cotidiană la care suntem expuşi frecvent, studierea noastră de către persoane avizate, care acordă o mare atenţie păstrării anonimatului şi secretului profesional, ofensele şi răul produs sunt insignifiante. Complementar este argumentul că în condiţiile în care e asigurată protecţia identităţii indivizilor, ceea ce nu se întâmplă întotdeauna în cazul poliţiei şi al mass-media, cercetările de acest fel fac lumină asupra unor „teritorii ignorate şi întunecate” ale realităţii socioumane. În spiritul acestui argument, o carte devenită clasică în domeniu, cu titlul *The Room Trade : Impersonal Sex in Public Places* (1975) scrisă de J. Humphreys a fost onorată de către Societatea de studii a problemelor sociale din SUA cu premiul „C.W. Mills”, ca recunoaştere a meritului de a fi abordat temeinic şi minuţios chestiuni sociale critice (apud Adler şi Adler, 1994).

În concluzie, putem spune că decizia de a întreprinde sau nu cercetări de acest gen e bine să fie luată pe baza cântăririi atente a raportului dintre beneficiile ştiinţifice şi eventualele costuri pentru cei investigaţi. Iar dacă decizia luată e în favoarea efectuării cercetării, se impun a fi respectate o serie de restricţii – consemnate în coduri deontologice ale asociaţiilor profesionale din domeniul socioumanului. Aceste restricţii pot fi specifice sau generale, dintre ele cu totul importantă fiind aceea că informaţiile obţinute nu trebuie folosite în nici un fel împotriva celor de la care au fost obţinute şi/sau la care ele se referă. Ea se aplică, evident, şi la interviu, cu care, de altfel, aşa cum am mai spus-o, observaţia participativă este intim asociată.

2.3 Interviul

2.3.1 Tipuri de interviu ; interviul structurat

S-ar putea afirma că, dacă observaţia este anatomia, scheletul cognitiv al conştiinţei cotidiene, discuţiile şi convorbirile reprezintă fiziologia ei, sângele şi hormonii. Nu trebuie să ne surprindă, prin urmare, de ce abordarea calitativist-fenomenologică are în analiza dialogurilor cotidiene un obiect preferat de studiu.

Sunt detectabile, ca şi la observaţie, trei tipuri majore ale interviului, în funcţie de scopul şi gradul lor de elaborare : interviurile *spontane*, prezente în derularea vieţii de zi cu zi, neorganizate şi fără intenţia de a obţine informaţii speciale ; interviurile *deliberate, semiorganizate*, dar fără scop ştiinţific, şi interviul ca metodă în disciplinele socioumane, organizat şi efectuat după anumite rigori, cu scopul de a obţine informaţii cât mai autentice, destinate cunoaşterii sistematice, deci *interviul ştiinţific (sistematic*). Categoria de mijloc este foarte diversificată, începând de la practica cotidiană, unde se spune : „voi avea o discuţie cu el (sau ea) pe această temă”, sau „îl voi întreba în legătură cu acest lucru”, trecând prin interviurile organizate pentru ocuparea unui post sau câştigarea unui concurs, şi până la interviurile publice – reportericeşti – efectuate de mass-media.

Un gen aparte de interviuri îl constituie cele *clinice*, de mare profunzime, utilizate în psihodiagnostic şi psihoterapie, care pretind, din partea celui care le realizează, un înalt grad de pregătire teoretico-metodologică şi o experienţă bogată în domeniu. Interviurile de mare intensitate, profunzime şi durată – deşi numite *clinice* – s-au extins şi în afara practicii medicale şi a psihologiei aplicate, fiind utilizate şi în cercetări fundamentale.

Interviul (sistematic) a fost asumat de disciplinele socioumane ca metodă principală, din două motive esenţiale : prin el se accede direct şi interactiv la subiectivitatea umană, ceea ce nici una dintre celelalte metode – cu deosebire când e vorba de un aspect cu totul relevant al acestei subiectivităţi, şi anume *intenţiile* de viitor – nu o fac ; interviul, şi chestionarul standardizat, desigur, permit strângerea de informaţii despre conduitele umane foarte greu şi costisitor de obţinut altfel (să ne gândim numai la consumul alimentar sau comportamentul sexual).

Clasificarea interviurilor se face potrivit mai multor criterii, obţinându-se mai multe tipuri, aşa cum se poate vedea pe larg în lucrarea lui S. Chelcea (1996), dintre care mai importante sunt următoarele : interviurile faţă în faţă (după genul convorbirii) ; interviuri structurate, semistructurate şi nestructurate (după gradul de libertate în formularea întrebărilor de către cercetător

în cursul convorbirii) ; individual şi de grup (după numărul de participanţi). Combinând cele trei criterii de mai sus, se pot obţine teoretic mai multe tipuri mixte de interviu, nu toate având însă o viabilitate practică.

Interviul structurat sau de tip cantitativ înseamnă că întrebările şi ordinea lor sunt dinainte stabilite, de obicei sunt date şi alternativele de răspunsuri, subiectul având sarcina de a alege varianta sau variantele de răspuns ce i se par potrivite. Într-o formulă drastică, în anumite anchete şi sondaje, pretenţia este ca nu doar protocolul de interviu să fie total standardizat, ci şi comportamentul celui ce adresează întrebările să fie la fel ; să nu pună întrebări suplimentare, să nu răspundă la întrebările subiecţilor, să păstreze acelaşi ton etc. De notat însă că, din perspectiva calitativiştilor, şi interviurile pe bază de chestionar cu întrebări deschise (dar dinainte formulate) sunt un interviu de tip cantitativ. Se mai cuvine o menţiune, relativ la raportul interviu – anchetă ; orice interviu total structurat (standardizat) este, în fond, aplicarea – prin convorbiri faţă în faţă sau telefoane – a chestionarului standardizat şi este deci o formă de anchetă. Dar, pe de altă parte, aplicarea chestionarului se poate realiza şi prin alte modalităţi (poştă, înmânarea textului scris direct respondentului etc.), iar, pe de altă parte, interviul nonstructurat este altceva decât ancheta, constituindu-se în metodă calitativă, cu alte funcţii şi caracteristici.

Dacă în cazul interviului structurat, al anchetei orale, întrebările şi ordinea lor sunt dinainte stabilite, în *interviul semistructurat* prestabilite sunt doar temele în jurul cărora se va purta discuţia. Aşa se face că operatorul va pleca pe teren cu un *ghid de interviu* şi nu cu un instrument elaborat în detaliu (chestionar). Aceasta nu înseamnă, desigur, că sarcina intervievatorului va fi mai uşoară decât cea a operatorului de anchetă, ci, dimpotrivă, nu este deloc simplu să obţii răspunsuri consistente la întrebările deschise şi, cu atât mai mult, doar la punerea unor teme în discuţie. E nevoie de multă iscusinţă (inteligenţă, abilităţi empatice, experienţă) din partea celui ce conduce un interviu pentru a ajunge la date relevante. Ghidurile de interviu cunosc o mare varietate de forme, începând de la unele ce cuprind doar câteva teme mai generale, până la altele cu o listă lungă de subiecte şi întrebări specifice. Forma ghidului depinde şi de cât de familiară îi este cercetătorului problema şi populaţia de investigat ; dacă ele sunt mai puţin cunoscute, se porneşte cu un ghid mai sumar ; mai sumar, dar nu superficial. Fiindcă, indiferent dacă interviul semistructurat se utilizează în studiul pilot, paralel cu ancheta sau postancheta, ghidul de interviu trebuie şi el pregătit.

Interviul semistructurat – depinde şi cât de „semi” este şi în ce direcţie – se utilizează atât de cantitativişti, cât şi de calitativişti. Unii dintre aceştia din urmă propun chiar ca interviul de tip calitativ să fie precedat de observaţie

participativă, numai astfel putându-se degaja problemele majore de discuţie şi formularea lor conceptuală şi lingvistică adecvată perspectivei subiecţilor (Glassner şi Loughlin, 1987).

Din cauză că interviurile structurate sunt integral construite de la început, elaborarea chestionarului este o muncă foarte pretenţioasă, contând conţinutul întrebărilor, forma lor de expresie, ordinea, cum sunt aranjate în pagină şi multe alte elemente. În însăşi construcţia chestionarului zac latente surse de distorsiune a răspunsurilor, care se pot manifesta şi implementa în procesul interacţiunii instrument (chestionar) – operator – respondent. În toate lucrările despre anchete şi sondaje, figurează un spaţiu destinat *erorilor* ce pot surveni, erori tratate în funcţie de cele trei entităţi (chestionar, operator, subiect), dar care, reiterăm, se nasc la intersecţia lor (vezi Rotariu şi Iluţ, 1997).

În contextul de faţă, important de reţinut este faptul că pentru mulţi calitativişti problema erorilor de care sunt îngrijoraţi cantitativiştii nici nu se pune, întrucât ea se referă la corespondenţa dintre faptele existente real şi ceea ce declară oamenii despre aceste fapte. (Faptele, în accepţiunea largă de aici, înseamnă şi faptele de conştiinţă, motivaţii, trăiri, percepţii etc.) Or, pentru ei, realitatea relevată prin interviu este una construită prin interacţiunea intervievator – intervievat. În viziunea lor, marea eroare a cantitativiştilor este aceea de a obliga mintea subiecţilor să răspundă la întrebări prestabilite, prin variante fixe şi, pe deasupra, de a mai şi acuza, uneori exclusiv sau preponderent, tot bieţii subiecţi că nu răspund sau că răspund incorect.

2.3.2 Interviul calitativ (nestructurat)

2.3.2.1 Consideraţii generale : două tipuri de adevăr

Aşa cum se sugerează în consideraţiile finale ale secvenţei de mai sus, pentru anumiţi calitativişti, conţinutul celor spuse de subiecţi în cadrul interviului nu trebuie raportat la un referenţial ontic, adică să ne punem problema dacă ele sunt adevărate sau false în raport cu anumite date ale realului, ci trebuie considerate în sine, ca expresii ale unor reprezentări şi practici simbolico-culturale ale subiecţilor. Un exemplu concret oferit de D. Silverman (1993, pp. 105-106) ilustrează această diferenţă. Când sunt intervievaţi părinţii copiilor handicapaţi, foarte adesea ei aduc în prim plan (povestesc) „atrocităţile" săvârşite de personalul medical faţă de copiii lor prin tratamente neadecvate sau prea târziu descoperite. Am fi tentaţi să comparăm spusele lor cu ceea ce s-a întâmplat în realitate şi cu versiunea medicilor. O asemenea comparaţie are ca asumpţie poziţia pozitiviştilor (cantitativiştilor) că e indispensabil de ştiut ce grad de acurateţe au relatările subiecţilor. Invers, din perspectiva calitativistă,

ne interesează de ce părinţii povestesc prioritar despre atari „atrocităţi”, ce forţe şi imbolduri sufleteşti le produc. Dincolo de câtă acurateţe deţin, adică dacă sunt bune sau rele, distorsionate sau nu, relatările părinţilor exprimă o anume concepţie şi atitudine cultural-morală a responsabilităţilor şi îngrijorării faţă de propriii copii.

Fără îndoială că o atare interpretare a răspunsurilor este realizabilă şi e întemeiată ştiinţific, fiind dezirabilă din punct de vedere general uman. Nu văd însă din ce motiv cele două posibile demersuri (cantitativist şi calitativist) sunt în raport de exclusivitate şi nu complementare. Apropo de exemplul citat, eu cred că analiza mecanismelor socio-morale ce stau în spatele acestor răspunsuri câştigă în pertinenţă dacă se bazează pe evaluări ale acurateţei lor în raport cu faptele, aşa cum s-au petrecut ele.

Mulţi cercetători adoptă în această privinţă punctul de vedere al complementarităţii dintre cantitativ (raportarea răspunsurilor la referenţialul exterior) şi calitativ (analiza internă a structurii răspunsurilor şi a semnificaţiei lor culturale). În faimoasa lor carte *Drugs in Adolescent Worlds*, ce sintetizează rezultatele cercetărilor întreprinse de ei cu privire la felul în care adolescenţii americani percep şi utilizează drogurile, B. Glassner şi J. Loughlin (1987) consacră un capitol special respectivei probleme, intitulat : „Putem noi crede copiii ? ”. Ei arată cum răspunsurile obţinute prin interviuri pot fi tratate atât în termeni de afirmaţii corecte sau nu, cât şi ca expresii culturale. De pildă, când unul dintre adolescenţi declară că a consumat marijuana fiindcă aşa fac şi prietenii săi, această afirmaţie s-a vădit a exprima două constatări : 1) Cum se raportează adolescenţii cultural în modul de a înţelege şi discuta despre respectivul subiect ; 2) Indică faptul – constatat prin observaţie şi alte metode – că în lumea adolescenţilor se consumă marijuana (p. 35). În jargonul calitativist, prima ipostază a afirmaţiei se mai numeşte şi *adevăr narativ*, iar cea de-a doua *adevărul factual*.

D. Silverman (1993) apreciază că cercetătorii de factură interacţionalist-simbolică – cum sunt şi B. Glassner şi J. Loughlin – îşi pun mai serios problema tensiunii şi, eventual, a complementarităţii dintre cele două tipuri de adevăr conţinute în relatările indivizilor pe bază de interviu nestructurat. Etnometodologii – susţine el – sunt mult mai radicali, considerând aşa cum anticipam, că produsul final al interviului este o „sincronizare de înţelesuri” (Cicourel, 1964) din timpul interacţiunii intervievator – intervievat. Condensat, raţionamentul etnometodologic e următorul : interviul este o conversaţie, practica conversaţiei este una cotidiană atât pentru subiect, cât şi pentru savant (intervievator). Interviul trebuie văzut, aşadar, ca o activitate normală de interacţiune în care amândouă părţile îşi angajează cunoştinţele cotidiene

despre organizarea, structura şi dinamica vieţii sociale. Sarcina cercetătorului este de a analiza proprietăţile interacţiunii intervievator – intervievat, ca interacţiune socială practică şi concretă.

Diferenţele de concepţie privind rosturile interviului între cele trei abordări (pozitivist-cantitativistă, interacţionalist-simbolică şi etnometodologică), ar putea fi redate sintetic – pornind de la sugestia lui D. Silverman (1993) – astfel :

Tabelul 3

Diferenţe de concepţii privind interviul

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

2.3.2.2 Interviul individual

Interviul individual calitativ (nestructurat) presupune că cercetătorul poartă discuţii total libere cu anumiţi membri ai comunităţii (populaţiei) vizate, pe una sau mai multe probleme. Uneori nici problemele nu sunt date prealabil, urmând ca ele să fie descoperite şi definite prin intermediul unor astfel de discuţii. Interviurile nestructurate (nondirecte sau de profunzime, cum se mai numesc) se desfăşoară, de obicei, în mai multe întâlniri, iar o întâlnire poate dura mai multe ore.

Conţinutul şi forma interviului individual diferă în funcţie de problemele discutate, de caracteristicile socio-demografice ale populaţiei (intervievarea copiilor, de exemplu, reclamă anumite procedee şi comportamente ale intervievatorului), de locurile în care se desfăşoară (locuinţă, şcoală, birou etc.). La încrucişarea diverselor criterii se pot desprinde multe tipuri de interviuri individuale. Prin generalitatea şi importanţa lor, următoarele modalităţi sunt de menţionat (apud Fontana şi Frey, 1994) :

• Interviul *calitativ de tip clasic* utilizat în cercetările etnografice (din antropologia culturală, dar şi din sociologie), unde el este *consubstanţial observaţiei participative*, şi unde cercetătorii, luând parte la viaţa şi activităţile unei culturi, realizează automat şi convorbiri informale, spontane, dar, de cele mai multe ori, ei şi provoacă discuţii cu un caracter mai organizat, centrate pe anumite subiecte. Plasat în cadrul mai larg al cercetării etnografice, el ridică aproximativ aceleaşi probleme metodologice şi etice, ce au fost tratate în secţiunile anterioare (vezi 1.4.3 şi 2.2.2).

• Studiile de *istorie orală* au ca suport metodologic tot interviul nestructurat, diferenţa faţă de utilizarea lui curentă fiind aceea că se urmăreşte în mod expres reconstituirea, pe cale orală, din relatările participanţilor, a unor evenimente, episoade sau profiluri de personalităţi istorice. De remarcat însă că „istoria orală" înseamnă şi surprinderea autobiografiilor profesionale şi maritale sau ale altor aspecte din viaţa de zi cu zi a oamenilor obişnuiţi, aspecte relatate în conexiune cu date istorice.

La modul mai difuz, „istoria orală" s-a practicat de multă vreme, ca o alternativă sau completare la studiul documentelor scrise, dar organizarea cercetărilor sistematice cu această tehnică a început, în 1948, cu „Proiectul de istorie orală de la Universitatea Columbia", datorat lui Allan Nevins. Preocupările din domeniu au avansat continuu, vizând şi grupuri marginalizate sau uitate (cow-boy, mineri, prostituate etc.). Mai recent, cu deosebire în SUA, mişcarea feministă îşi asumă şi ea metoda istoriei orale, aducând ca argument suplimentar faptul că istoria scrisă a fost redactată precumpănitor de bărbaţi.

• J. Douglas (1985), dorind să sublinieze caracterul deschis al interviului nestructurat, necesitatea adaptării lui la situaţii şi persoane diverse, propune expresia de *interviu creativ*. Se recomandă ca deopotrivă intervievatorul şi intervievatul să renunţe la orice regulă de gândire şi conduită formală, să uite toate convenienţele, să se exprime cât mai liber şi creativ. Depăşind ca extensiune interviul nestructurat obişnuit, interviul creativ se apropie de metoda istorisirii vieţii personale (*life history)*.

• Preocupările *postmoderniste* în legătură cu interviul merg pe linia de a prezenta cât mai „crud", autentic, fără intervenţia deformatoare a cercetătorului, relatările şi interpretările subiecţilor investigaţi. Astfel, prin interviul *polifonic* se urmăreşte ca spusele fiecărui subiect să fie înregistrate cât mai fidel şi perspectivele distincte ale oricărui intervievat să se regăsească în raportul final de cercetare. Acest raport n-ar trebui să fie, aşadar, o glossă, o prelucrare sintetică a cercetătorului, în care s-au pierdut pe drum vocile subiecţilor.

Tot în cadrul mişcării postmoderniste se susţine că prin interviul *interpretativ*, alături de caracterul creator şi polifonic, trebuie să se insiste pe

momentele considerate de subiecţi ca fiind cruciale în traiectoria lor de viaţă. Epifaniile – cum se numesc astfel de momente, cu o expresie împrumutată de la James Joyce (în româneşte s-ar numi „boboteze") – destructurează şi restructurează experienţele de viaţă trecute ale oamenilor şi le determină pe cele de viitor. De aceea, e necesar ca ele să fie exploatate la maxim în convorbirile cu subiecţii.

O remarcă finală privitoare la interviul individual nestructurat ar fi că, aşa cum se poate constata cu uşurinţă şi din expunerile de mai sus, în nici o ocazie nu se vorbeşte despre fazele şi regulile de desfăşurare, ci doar se enunţă unele principii generale. În viziunea calitativistă, interviul nici măcar nu trebuie să urmeze reguli fixe, ci trebuie doar să fie flexibil şi inteligent condus în acord cu împrejurările şi persoanele concrete. Aşa încât, dacă interviul în general este o artă, cel calitativ (nestructurat) este astfel prin excelenţă. Acesta însă incumbă o întinsă şi variată experienţă.

2.3.2.3 Interviul de grup şi focus group

Prin interviul de grup se înlătură ceea ce în literatura metodologică se numeşte greşeală atomistică (*atomistic fallacy*), adică de deducere a stării de spirit colective din agregarea statistică – oricât de rafinată ar fi ea – a opiniilor individuale. Este clară diferenţa dintre interacţiunea statistico-matematică a opiniilor şi interacţiunea reală a acestora în procesul viu al discuţiilor în dinamica de grup, unde intervin ample fenomene de controversă, de persuasiune, de autoritate etc.

Ca şi interviul individual, interviul de grup se poate realiza în cele trei forme : structurat, semistructurat şi nestructurat. Dar dacă în cazul celui individual, structurat înseamnă, cum am spus-o, aplicarea chestionarului standardizat, situându-ne deci în perimetrul anchetei ca metodă cantitativă, *interviul de grup, chiar în versiunea lui structurată*, cu întrebări specifice dinainte formulate, *este o metodă calitativă*, pentru că presupune interacţiunea participanţilor, schimbul de replici, de opinii şi idei, pe marginea acestor întrebări, întrebări care sunt, evident, deschise, altfel n-ar mai avea sens o discuţie de grup. Interviul, în general, şi cel de grup în mod deosebit, reprezintă o metodă calitativă şi pentru faptul că aici nu ne interesează, în primul rând, *câţi spun* un lucru sau altul, ci, *ce* anume *spun* oamenii, *cum o spun*, cum se modifică pe parcurs cele spuse etc.

În altă ordine de idei, să menţionăm că, întrucât *interviul de grup nestructurat* implică cele mai multe şi mai complicate probleme de organizare şi conducere, incluzând şi principiile altor forme de interviuri grupale, ne vom opri în mod special asupra acestuia, mai exact, la situaţia când grupul este

unul natural. De altfel, R. Mucchielli (1968) consideră că la intersecţia a patru condiţii – (1) *a fi grup natural*; (2) *a discuta liber* (fără întrebări prestabilite); (3) *o problemă din viaţa grupului*; (4) *sub conducerea unei persoane competente* (cercetător, animator etc.) – rezidă specificitatea interviului de grup faţă de alte genuri de convorbiri de grup. (Pentru autorul menţionat acesta este autenticul interviu de grup. Noi îl vom numi în continuare şi interviu clasic de grup.)

În discutarea colectivă de către membrii unui grup natural a unei probleme din viaţa grupului respectiv, sarcina intervievatorului este deosebit de complexă şi delicată, deşi intervenţiile sale trebuie reduse la minimum, adică să nu depăşească 20% din totalul schimburilor verbale. Intervenţiile se referă la sublinierea şi reformularea unor opinii, precum şi la sinteze progresive, cel ce conduce interviul trebuind să realizeze ceea ce se numeşte „*nedirijare asupra fondului şi dirijarea formei*". Adică, să-şi trădeze cât mai puţin propria părere faţă de tema discutată, dar să ştie să stăpânească grupul, să depăşească momentele dificile, cum ar fi cele create de participanţii care monopolizează schimbul de replici, să ştie să-i încurajeze pe cei timizi şi să fie capabil să aplaneze tensiunile ce se pot ivi.

S-ar putea crede că situaţia de grup ar inhiba exprimarea unor opinii şi atitudini de mare profunzime. Afirmaţia conţine o cotă de adevăr. Punerea faţă în faţă a membrilor unui grup are însă şi efecte de facilitare a emiterii opiniilor. Aceasta deoarece participanţii la interviu, cunoscându-se bine între ei, se simt oarecum obligaţi să-şi formuleze părerile. Mai mult, schimbul de opinii şi părerea celorlalţi într-un cadru special organizat îi ajută pe oameni la *traducerea trăitului în reflectat*, la conştientizarea atitudinilor şi a valorilor personale şi de grup.

Pentru o cât mai bună reuşită a interviului de grup, sunt necesare câteva *condiţii* importante, dintre care nu sunt de neglijat cele *materiale*, exterioare, dar cu implicaţii psihologice deosebite: la ce oră se realizează (este contraindicată reunirea membrilor grupului după orele de muncă sau de clasă şi deci înaintea mesei); locul unde se desfăşoară şi numărul de participanţi (schimbul optim de replici se poate asigura cu un număr de 10-15 persoane); calitatea participanţilor (nu e bine să fie prezente persoane cu un înalt statut socio-profesional, deoarece au un efect inhibant).

Rezultatele interviului de grup depind şi de felul în care s-a asigurat *pregătirea lui psihologică*, ceea ce înseamnă cu precădere realizarea acceptării intervievatorului de către grup şi „convorbirile preparatorii" ale acestuia cu participanţii. *Acceptarea* reprezintă stabilirea sentimentului de încredere faţă de cel ce va conduce interviul, considerarea lui ca o persoană căreia i se poate

spune tot ceea ce e autentic trăit şi care este capabilă să înţeleagă şi să fie obiectivă. Acceptarea este uşor de observat după reacţiile grupului, dar e necesar să fim conştienţi că nu întotdeauna simpatia acordată intervievatorului este un simptom al încrederii efective, ci ea poate rezulta şi din împrejurarea că realizarea interviului apare pentru grup doar ca un mijloc în vederea atingerii unor avantaje.

O modalitate eficientă de a se face acceptat este apropierea *indirectă* a intervievatorului de grup, prin intermediul membrilor influenţi ai colectivităţii. În acest caz, trebuie reperaţi mai întâi aceşti membri, cărora li se prezintă scopul cercetării ; la rândul lor, ei vorbesc cu ceilalţi despre obiectivele şi condiţiile interviului, creând un climat prielnic desfăşurării acestuia. Urmează, apoi, ca acela care conduce interviul să fie prezentat grupului de către unii din membrii cu prestigiu ridicat.

Conversaţiile preparatorii constau în întrevederile particulare ale intervievatorului cu viitorii participanţi, în timpul cărora li se anunţă tema interviului, durata (cea optimă fiind de 1,5-2 ore), precum şi faptul că este indispensabilă exprimarea opiniei personale a fiecăruia. Este indicat să se realizeze convorbiri libere (nedirijate) asupra subiectului ce se va discuta. Scopul acestor convorbiri este triplu : de a induce o relaţie personală de încredere şi stimă reciprocă ; de a „debloca” persoana intervievată şi de a facilita exprimarea opiniilor sale în cursul reuniunii ce va avea loc, deoarece ea se va afla atât într-o situaţie de siguranţă (a formulat deja opiniile sale), cât şi de oarecare stres (prezenţa celui care a ascultat-o o dată o „obligă” oarecum să-şi repete părerile) ; în intervalul convorbirii individuale-reuniune, participantul reflectează asupra temei şi îşi clarifică mai bine punctele de vedere. Experienţa arată că acest gen de convorbiri nu afectează spontaneitatea, supleţea şi bogăţia discuţiilor în grup, dinamica proprie reuniunilor implicând o situaţie inedită, cu efecte sinergice animatoare.

Interviurile de grup clasice se utilizează atât în traducerea trăitului în reflectat, în clarificarea valorilor şi atitudinilor grupale şi individuale, în rezolvarea eventualelor tensiuni şi ajungerea la soluţii, cât şi în faza de preanchetă, pentru construirea unor chestionare standardizate.

Interviuri total nestructurate pot fi considerate şi reuniunile de *brainstorming*, care au ca scop producerea de idei şi soluţii pe marginea unei probleme. Într-un fel, întâlnirile şi discuţiile în grup, utilizate ca *tehnică terapeutică*, pot fi clasate tot ca interviuri de grup nestructurate. În respectivele tipuri de discuţie însă, ca şi în altele, participanţii pot să nu facă parte dintr-un grup natural, faptul acesta constituind uneori chiar o condiţie pentru reuşita interviurilor.

Interviul de grup structurat s-a concretizat în ceea ce de multă vreme se practică în SUA – şi, mai recent, şi la noi – sub denumirea de *focus group* (interviu de grup focalizat). El a fost şi este asiduu folosit, mai ales în studiile de marketing, în implementarea şi evaluarea unor programe sociale şi în proiectarea sau completarea unor cercetări sociologice. În acest din urmă scop, el a fost utilizat de R.K. Merton şi colaboratorii săi (1956), care i-au conferit şi numele, în lucrarea *The Focused Interview*.

Organizarea şi conducerea *focus group*-ului presupun în general aceleaşi principii şi probleme ca şi interviul de tip clasic. Diferenţa majoră este, desigur, aceea că, în cazul primului, există întrebări dinainte formulate, ceea ce angajează unele cerinţe în plus faţă de interviul de grup nestructurat. Dintre acestea, experţii în focus group (vezi şi Krauger, 1988) recomandă ca foarte importante:

1. Întrebările să fie relativ puţine (7-10), altfel durata discuţiei – în condiţiile în care fiecărui participant i se alocă în jur de două minute pentru a răspunde la fiecare întrebare sau a face eventuale comentarii pe marginea ei – ar fi nepermis de mare, ceea ce înseamnă, până la urmă, eşecul interviului. Cercetătorii începători în astfel de interviuri au tendinţa de a veni în faţa participanţilor cu un număr mare de întrebări. De pildă, am avut ocazia să vedem un asemenea „ghid de interviu focalizat”, propus într-o cercetare de la noi din ţară, ce cuprindea nu mai puţin de 23 de întrebări. Dacă numărul participanţilor ar fi fost numai de 10, durata interviului ar fi trebuit să fie de peste 7 ore ($23 \times 10 \times 2 = 460$ minute).

2. Cu atât mai mult cu cât (comparativ cu interviul individual) întrebările trebuie să fie reduse ca număr, ele necesită să fie foarte bine alese şi formulate. Acoperirea cât mai deplină a unei teme cu întrebări cât mai puţine, dar clare, este o sarcină greu de realizat doar prin reflecţia unei singure persoane (fie chiar un specialist cu experienţă) şi cu atât mai mult printr-o formulare în grabă a ghidului de interviu de către cei mai puţin iniţiaţi. De aceea, este aproape o necesitate consultarea cu alţii, preferabil cu experţi în anchete şi interviuri, sau, şi mai profitabil, organizarea unor discuţii de grup pentru elaborarea ghidului. Altfel spus, un interviu de grup nestructurat în vederea realizării optime a unuia structurat.

3. Oricât de bine ar fi proiectat ghidul de interviu, în desfăşurarea discuţiei propriu-zise, din dinamica proprie grupului, cercetătorul-moderator va ajunge să constate că se impun ca importante anumite întrebări ce nu au fost dinainte stabilite. Este unul dintre punctele în care el trebuie să dea dovadă de ingeniozitate şi flexibilitate, fiindcă aceste noi întrebări, neprevăzute din start, pot bulversa mersul interviului, în special datorită mărimii duratei lui.

Se recomandă ca întrebărilor neprevăzute în ghid să li se rezerve 10-15 minute la sfârşitul interviului.

Faţă de interviul de grup clasic, mai intervine o deosebire esenţială: participanţii, nefăcând parte din acelaşi grup natural, nu se cunosc între ei. Particularitatea temei puse în discuţie determină compoziţia celor ce iau parte la interviu (care, ca număr, e indicat să fie în jur de 10), dar principiul este ca, în interiorul unei categorii de public, cei convocaţi să fie cât mai diferiţi ca status şi rol. De pildă, dacă *focus group*-ul urmăreşte să evidenţieze cum este perceput un nou produs, eveniment sau program, vor fi intervievate grupal numai persoane expuse direct la impactul acestora. Se constituie astfel un public a cărui singură caracteristică regăsită la toate persoanele ce formează grupul este aceea că ele sunt afectate de o aceeaşi problemă, şi atunci, pentru a asigura o oarecare reprezentativitate, este de dorit ca invitaţii la discuţii să fie diferiţi sub aspectul altor caracteristici. Bunăoară, dacă interesează percepţia şi reacţia locuitorilor unui cartier faţă de construcţia unui aşezământ cultural, participanţii vor fi locuitori ai cartierului (trăsătura comună), din diferite puncte ale acestuia, de diferite profesii şi vârste etc. (caracteristici de diferenţiere).

Interviuri de grup structurate se pot realiza şi cu *experţi*, acest tip de interviu fiind cunoscut în literatura americană ca tehnica *Delphy* şi a grupurilor nominale. Spre deosebire de *focus group* şi de alte forme de interviuri de grup, aici scopul este de a se ajunge la o *soluţie* a unei probleme. În consecinţă, se urmăreşte ajustarea opiniilor individuale şi realizarea unui consens. Moderatorul trebuie să aibă deci şi calităţi de negociator, fiind vorba, într-un fel, de luarea unei decizii în grup.

În practica obişnuită de cercetare şi intervenţie şi în desfăşurarea lor concretă, cele mai multe interviuri de grup se înscriu undeva între polii total structurat şi total nestructurat, fiind, astfel spus, de tip *semistructurat*, în sensul că discuţiile se poartă în jurul câtorva idei sau teme prestabilite, dar acestea au doar rolul de ghidaj. Un exemplu de acest fel este şi tipul de cercetare numit în literatura de specialitate *clarificarea valorilor* (Simon, 1972). Procedeele de clarificare, de conştientizare vizează discutarea de către elevi, studenţi sau alte categorii de tineri, împreună cu psihologul şcolar sau altă persoană competentă, a rezultatelor obţinute de ei şi de colegii lor la o suită de probe de examinare a valorilor, cum ar fi testul: „Cine eşti?", „Ce lucruri îţi place să faci mai mult?", „Drumuri de viaţă", completarea de fraze. Important este că participanţilor li se cere să evalueze şi consecinţele, avantajele şi dezavantajele unei alegeri: costul şi beneficiul financiar, aprobarea sau dezaprobarea societăţii etc.

Clasificarea interviurilor de grup în structurate, semistructurate şi nestructurate priveşte criteriul poate cel mai important, fiind vorba de fixarea sau nu a cadrului de conţinut al discuţiei. Totuşi, pot fi identificate şi *alte tipologii de interviuri grupale*, în funcţie de criterii suplimentare. Astfel, pe lângă interviurile de grup *special organizate* de către cercetător, acesta se poate implica în discuţii cu persoane ce formează grupuri *spontane şi informale*, întâlnite în munca sa de teren. Esenţial este aici că sociologul nu doar observă ceea ce se întâmplă în timpul unor discuţii, ci se angajează efectiv în ele, dirijându-le, eventual, spre subiectele care-l interesează. Apoi, aşa cum am sugerat până acum, interviurile de grup diferă după *scopul* lor : explorator-metodologic (în cadrul unor preanchete), în studii de marketing, de rezolvare a unor tensiuni şi conflicte, de găsire a unor soluţii, sau cele „fenomenologice”, cum le numesc A. Fontana şi J. Frey (1994). Acestea din urmă sunt de genul interviului de grup clasic, prezentat de noi mai sus, în care se urmăreşte traducerea trăitului în reflectat, cunoaşterea lumii subiectiv--simbolice a colectivităţilor respective.

Interviul de grup are o serie de *avantaje*, mai importante fiind cele ce decurg din dinamica opinională şi decizională proprie grupului ca entitate. De asemenea, comparativ cu ancheta, trebuie menţionat costul mult mai redus. *Dezavantajele* provin din faptul că cel ce conduce un astfel de interviu trebuie să fie o persoană cu multe abilităţi de intervievator, dar şi de moderator şi chiar de negociator, calităţi ce nu e uşor să fie întrunite de o aceeaşi persoană. Pe de altă parte, oricât de calificată ar fi această persoană, e posibil să apară fenomene distorsionate precum dominarea discuţiei de către unul-doi subiecţi sau fenomenul de gândire de grup, *groupthink*, adică o consensualitate necritică în emiterea de idei şi soluţii, participanţii cedând, mai mult sau mai puţin voluntar, presiunii unor condiţii cum ar fi timpul limitat, autoritatea unei persoane, teama de consecinţe ulterioare (vezi „Studiul de caz”, 2.5).

Interviul nestructurat, atât cel de grup, cât şi cel individual, pe lângă valoarea lui intrinsecă, ca metodă calitativ independentă, potenţează şi valoarea altor metode. În raport cu observaţia, prin interviu se accede la motivaţia, definiţia şi semnificaţia pe care actorii sociali o acordă acţiunilor lor şi, eventual, la frecvenţa unor tipuri de comportamente. Interviul are, apoi, importante funcţii legate de anchete şi sondaje. Ele ar putea fi grupate în trei categorii, după modul cum interviul se plasează, logic şi temporal, faţă de anchetă : preanchetă, co-anchetă şi postanchetă.

În *preanchetă*, prin interviu se pot rezolva, în principal, următoarele aspecte : alegerea întrebărilor şi ameliorarea formulării lor (ce întrebări sau propoziţii sunt mai relevante relativ la o temă şi o populaţie, ce limbaj trebuie

folosit etc.) ; testarea chestionarului elaborat (în ce puncte se poate întâmpina o rezistenţă, cât durează aplicarea lui, cum pot fi găsiţi uşor respondenţii etc.).

În calitate de *co-anchetă*, interviul se utilizează în obţinerea de date empirice referitoare la tema cercetată, paralel cu desfăşurarea anchetei propriu-zise. Aceasta se înscrie în cerinţa metodologică de a culege acelaşi gen de date cu metode diferite, în vederea sporirii validităţii.

În fine, în varianta de *postanchetă*, interviul se foloseşte în două modalităţi :

a. Ca discuţie cu unele persoane din populaţia anchetată (inclusiv informatori--cheie), în vederea lămuririi, adâncirii şi completării unor informaţii rezultate din ancheta bazată pe chestionar, fiind deci un fel de prelungire a acesteia ;

b. Ca discuţie cu experţii, pentru a interpreta datele condensate în procente, tabele, grafice etc. În cazul unor probleme sociale mai complexe – care nu sunt deloc puţine – ideal ar fi ca asemenea interviuri să fie interdisciplinare. Rezultatele unei anchete cu privire la condiţia şi perspectivele copiilor abandonaţi familial s-ar preta, de exemplu, la un astfel de interviu, cu participarea alături de sociologi şi asistenţi sociali şi a altor specialişti (jurişti, medici ş.a.).

2.4 Metoda biografică

În prezent, în literatura de specialitate se conturează *două accepţiuni* ale termenului de „metodă biografică" : 1) înţelesul clasic, de biografie socială, adică de analiză a biografiilor individuale sau de grup, ca metodă de a descrie şi explica realităţi şi fenomene socioumane ; 2) activităţile şi procedeele prin care se construiesc, se compun de către autori, nu neapărat literaţi, biografiile unor oameni obişnuiţi sau a unor personalităţi. Conţinutul accepţiunii din urmă face şi el obiectul disciplinelor socioumane şi este explorat cu asiduitate de calitativişti, stabilindu-se profunde analogii între cercetarea etnografică de teren şi cercetarea (documentarea) în vederea publicării unor biografii. Documentele prezentate de cercetător ca biografii cunosc o intervenţie a biografului : de la simple autobiografii sau scrisori ale subiecţilor, până la biografii intelectuale ce înglobează multă muncă creativă a autorilor lor. Asupra acestor chestiuni voi reveni, reţinând deocamdată că în orice prezentare de biografii sociale este implicată selectivitatea cercetătorului.

O precizare se impune şi în legătură cu termenul *autobiografie*. El se utilizează în metodologia socioumană : 1) ca desemnând relatările subiecţilor despre ei înşişi, pe care cercetătorul le analizează şi interpretează, exploatându-le dintr-o anumită postură teoretico-metodologică, dar şi 2) în sensul de

reflecţie a cercetătorului despre propria viaţă şi activitate de studiu şi investigaţie. Calitativiştii sunt foarte preocupaţi, după cum s-a văzut şi în subcapitolul „Limite şi valenţe ale orientării calitativiste”, de efectele, mai mult sau mai puţin insidioase, ale datelor autobiografice asupra configuraţiei şi conţinutului rezultatelor în sine ale investigaţiilor.

Considerată în primul ei înţeles, cel consacrat, metoda biografică se utilizează în disciplinele socioumane, mizându-se pe următoarele *caracteristici* (atuuri) ale ei:

- În biografii se relevă cum se împleteşte strâns traiectoria de *viaţă personală cu micromediul* social şi cu dimensiunile *macromediului* (instituţii sociale, schimbări politico-sociale).
- În plus, din biografii se pot desprinde strategiile şi consecinţele *activismului* actorului individual sau grupal asupra socialului (*agency* – vezi subcapitolul „Natura socialului şi a cunoaşterii sale”, în special 1.3.2).
- Specific metodei biografice este că interacţiunile individ-grup-societate sunt redate ca *procese temporale* „à la long”, desfăşurate, de obicei, pe câteva decenii.
- Prin urmare, mai ales dacă sunt proiectate pe un fundal socio-istoric prins şi prin date statistice, biografiile individuale se pot constitui în *cazuri tipice* pentru ciclul vieţii sociale şi familiale, precum şi pentru *problema generaţiilor*.
- În calitate de cazuri tipice, biografiile au mare valoare, cu deosebire în înţelegerea „din interior” a unor *fenomene sociale majore*, cum sunt migraţia, urbanizarea, sau cum a fost la noi colectivizarea forţată.
- Biografiile sunt relevante în cazul societăţilor simple, cu grad mare de uniformizare, în descrierea raportului *personalitate* (sine social)-*cultură*, iar în cele complexe, a proceselor de constituire a *identităţii* personale şi sociale.
- Dar chiar dintr-un punct de vedere mai specific – cel psihologic – biografiile individuale, convertite în studii de caz, au fost explorate şi exploatate în vederea descifrării evoluţiei proceselor cognitive şi afective, a judecăţilor şi comportamentului moral şi psihosocial în general, de savanţi precum J. Piaget, G.W. Allport, E. Erickson, B. Skinner.

Tipurile mai semnificative de biografii sociale sunt (Chelcea, 1993): a) *provocate*, când persoanele sunt rugate să-şi relateze viaţa şi b) *neprovocate*, când nu la cererea cercetătorului, ci din alte raţiuni oamenii îşi povestesc sau consemnează drumul vieţii lor; la rândul lor, cele provocate sunt *nedirijate* (spontane) – subiectul spune tot ce crede de cuviinţă, şi *dirijate* – când acestuia i se oferă un ghid, un punctaj după care să se facă relatarea; după forma lor, biografiile sociale sunt *vorbite* (înregistrare prin mijloace audio-

vizuale) şi *scrise*. Ca şi în cazul altor tipologii, criteriile se pot combina. În cercetarea socială, ponderea mai mare ca surse biografice o constituie documentele scrise neprovocate (scrisori, jurnale etc.) şi relatările vorbite provocate ale subiecţilor (prin interviuri dirijate).

Urmându-l, în mare, pe L. Smith (1994), unul dintre cei mai avizaţi specialişti nord-americani în metoda biografică, să vedem în continuare cum a fost utilizată aceasta în câmpurile majore de cunoaştere socioumană.

Biografiile literare au nu numai o valoare estetico-intelectuală, pentru mulţi indivizi, mai ales la o numită vârstă, constituind lectura preferată, dar, în conjuncţie cu remarcile criticii literare pe marginea lor, constituie, pe de o parte, un document social pentru starea de spirit şi mentalităţile unor momente şi perioade istorice, iar, pe de altă parte, un model de analiză subtilă (uneori hermeneutică) pentru cercetările de tip calitativ, care s-au cristalizat şi consolidat, de altfel, la intersecţia ştiinţelor sociale cu disciplinele umanistice (filosofia, critica literară etc.).

În *istorie*, documentele biografice, vieţile personalităţilor istorice au o relevanţă deosebită. L. Stone (1981, apud Smith, 1994), preia ideea mai veche a *biografiilor de grup* şi o conceptualizează în expresia „prosopografie". Construirea, în istoriografie, de biografii ale vieţii de grup colective, are în concepţia lui L. Stone importanţă pe cel puţin două dimensiuni :

1. Acţiunile politice îşi au rădăcina în motivele, valorile şi trăsăturile de personalitate şi caracter ale personajelor-cheie în viaţa socială de la un moment dat. Evenimentele private, ceea ce se întâmplă în spatele cortinei, pe coridoare şi în budoare arată o altă faţetă a politicii decât cea citită în discursurile şi evenimentele publice. Nu doar figurile-cheie, marii bărbaţi şi femeile celebre sunt importante în derularea informală a vieţii politice, ci şi alte persoane apropiate, a căror influenţă poate fi uneori cu totul decisivă. Biografiile trebuie compuse în această perspectivă, a relaţiilor interpersonale şi de grup, adică prin realizarea unei prosopografii, susţine L. Stone.

2. Studierea biografiilor de grup face lumină asupra proceselor vii de interacţiune a intereselor personale şi de familie, asupra structurii şi reţelelor sociale concrete, dând, altfel spus, o descriere vie a realităţii sociale dintr-o anumită perioadă istorică.

În *antropologie*, inclusiv sub rubricile „istoriile de viaţă" (*life histories*) şi „personalitate şi cultură", biografiile au constituit o metodă de bază, în special în prezentarea pentru publicul larg a unor contexte sau fenomene socioculturale la care acesta nu avea acces direct.

Exemplară în acest sens este întreprinderea lui Oscar Lewis de a descrie, prin relatarea destinelor câtorva personaje, condiţia dramatică a unei părţi din

populaţia rurală mexicană, ajunsă în aglomeraţia urbană din Mexico City. În *Cinci familii* (1959) şi *Copiii lui Sanchez* (1961), O. Lewis, pe baza unei cercetări etnografice de lungă durată, prezintă, cu foarte mici ajustări de text, viaţa – povestită de ei înşişi – a mai multor indivizi (bărbaţi şi femei, tineri şi vârstnici) ce au trăit experienţa de migranţi rurali marginalizaţi în marea metropolă. Ar trebui remarcat însă că neutralitatea autorului în redarea vieţii şi problemelor cu care s-au confruntat ei este doar aparentă. Minim două idei de bază sunt implicate în cărţile amintite : cea a „autobiografiilor multiple”, prin care se demonstrează cum aceeaşi realitate este trăită, percepută şi interpretată diferit de diferite personaje ; acea realitate este cea a „culturii sărăciei” (mizeriei), care marchează fundamental cele mai intime gânduri şi practici ale oamenilor.

Mai recent, G. Geertz, în *Works and Lives : The Anthropologist and Author* (1988) dezbate pe larg problema relaţiei dintre etnograful-cercetător şi populaţia pe care o studiază, evidenţiind inclusiv aspecte de ordin etic. Pe lângă raportul cercetător-subiecţi, o mare parte a lucrării este dedicată raportului autor-text-public. Mai precis, felului în care autorul reuşeşte să îl convingă pe cititor de autenticitatea şi valoarea rezultatelor sale. El accentuează că potenţa persuasivă a textului nu constă atât în ponderea factuală şi teoretică a lui, cât în caracterul narativ, susţinut de procedee retorice. Pe această linie, G. Geertz analizează, chiar dacă nu sub forma consacrată a unor biografiilor, viaţa intelectuală şi profesională a unor mari antropologi : Lévi-Strauss, E. Evans-Pritchard, B. Malinowski şi R. Benedict.

Din domeniul *psihologiei,* mă voi referi doar la G. Allport, cunoscutul personolog american, care a acordat atenţie biografiei ca metodă ştiinţifică, atât pe plan teoretic – în lucrările *Personalitatea* (1937) şi *Utilizarea documentelor în ştiinţa psihologică* (1942) – cât şi într-o remarcabilă lucrare aplicativă, *Scrisori de la Jenny* (1965). În comentarea scrisorilor pe care o femeie cu acest nume le-a trimis fiului şi nurorii sale, Allport pune în paralel concepţiile existenţialistă, freudiană şi structural-dinamică (a cărui reprezentant de frunte este), pentru a concluziona asupra sănătăţii mintale a lui Jenny.

În *sociologie*, când e vorba de istoricul apelului la documente personale şi biografii, se dă mereu exemplul celebrei lucrări a lui W. Thomas şi F. Znaniecki, *Ţăranul polonez în Europa şi America*, publicată în 4 volume, între anii 1918 şi 1920, în care cei doi renumiţi autori extrag din documente neprovocate, în speţă scrisori, concluzii şi interpretări cu privire la procesele de adaptare socio-culturală, a emergenţei modificărilor în comportamentul şi mentalitatea familială, considerând documentele personale ca „sociologice prin excelenţă”. O contribuţie remarcabilă la consolidarea studiilor bazate pe

istorisiri de viaţă a adus-o Şcoala de la Chicago, în special prin C. Shaw (1930), strălucit continuată apoi de H. Becker (1961).

În România, T. Herseni (1967) a condus un colectiv de cercetare în realizarea unor studii biografice extinse (pe 550 de lucrători industriali) şi intensive (pe două grupe de 9 şi 10 persoane), ajungând la pertinente concluzii de ordin teoretic şi metodologic cu privire la profilul psihosocial al evoluţiei omului contemporan în procesele de şcolarizare, muncă, familie (apud Chelcea, 1993).

Mai aproape de prezent, şi în actualitate, metoda biografică în sociologie este influenţată de interpretativism, autori ca N. Denzin (1989) încercând să detalieze conceptual ideea de „biografie interpretativă”, militând şi în acest domeniu pentru un gen de triangulaţie (vezi 1.5.). Accentul calitativiştilor pus pe experienţa trăită şi interpretarea ei, scrierea şi prezentarea biografiilor, fie în forma lor „crudă”, de autobiografii, fie într-una artistică, le aduce din partea cantitaviştilor acuza de „jurnalism”.

Revenind acum la cel de-al doilea înţeles al termenului de metodă biografică – cel de *elaborare a biografiilor* –, cu referinţă la scrierea de biografii ale personalităţilor intelectuale, L. Smith (1994) dezvoltă pe pagini întregi ideea complexităţii unei atari munci, a faptului că ea este un act artistic, de măiestrie. Ce aspecte din viaţa autorului vizat va urmări, cât din materialul nepublicat trebuie valorificat, ce pondere să se acorde contextului socio-politic general, cum vor combina diferite date şi multe alte întrebări preocupă mintea biografului. O semnificaţie aparte o are chestiunea vizând forma finală în care biografia va fi elaborată şi prezentată public.

L. Clifford (1970, apud Smith, 1994) afirmă că se pot desprinde cinci genuri de biografii :

1. Biografia *obiectivă* este practic imposibilă, dar sunt autori care preferă o apropiere cât mai mare de această formulă, prin colaje de materiale şi date, cu o minimă interpretare din partea biografului. De observat că, aparent, ea ar avea avantajul „obiectivităţii”, al neinfluenţării cititorului, dar este subminată, în fapt, cred eu, de un grav pericol : ea doar dă impresia că e neutră, în spatele selectării şi aranjării în text a datelor şi episoadelor aflându-se concepţia autorului, aşa cum s-a arătat în legătură cu O. Lewis. E mai onest ca aserţiunile teoretice ale biografului să fie făcute explicite.

2. Biografia de tip *erudit-istoric* este forma în care greutatea descrierii factuale contează, cu respectarea ordinii cronologice, însă se acordă o mare importanţă fundalului istoric şi social şi legăturii dintre profilul personalităţii analizate şi acest fundal. Prezenţa autorului biografiei începe să se facă ferm simţită în text. Majoritatea biografiilor academice sunt de acest fel.

3. Biografia de tip *erudit-artistic* implică, de asemenea, o bogată prezentare de date empirice despre personalităţile vizate şi contextul general în care şi-au desfăşurat activitatea, dar viaţa şi relaţiile lor cu ceilalţi sunt descrise într-o manieră literară, cu detalii cât mai interesante şi plastic prezentate.

4. Biografia *narativă* avansează şi mai mult în direcţia literar-artistică, documentele şi baza factuală utilizate fiind transformate în scene şi conversaţii. Biografia narativă este, simultan, factuală şi imaginată.

5. Biografia *ficţională* acordă o importanţă minimă surselor concret-factuale de la care a pornit, ea fiind aproape un roman istoric. Dar, desigur, nici personajul, nici imaginile nu sunt fictive. Romanele biografice ale lui Irving Stone pot fi încadrate aici. J. Smith face în studiul citat mai sus (1994) largi referiri la raportul dintre autobiografia lui Ch. Darwin, biografia Norei Barlow – care a analizat textul autobiografic al savantului englez – şi romanul lui Irving Stone despre Ch. Darwin, intitulat *Originea*. Comentariile lui J. Smith, ca profesor ce predă metoda biografiei, sunt instructive şi din motivul că inserează programatic şi strategic-retoric multe date autobiografice referitoare la felul în care el însuşi scrie biografia Norei Barlow.

Din cele expuse până acum reiese deja că metoda biografică comportă şi unele *dificultăţi şi dezavantaje*, mai pregnante fiind :

• În forma în care biografiile apar comunităţii ştiinţifice (şi marelui public) ele sunt afectate de *intervenţia autorilor* lor, atât la nivel de selectare a documentelor şi a combinării lor, cât şi la cel interpretativ. Faptul apare evident în cazul biografiilor complexe, ale personalităţilor, dar e nevoie să fim conştienţi că fenomenul este prezent şi în „obiectivele” biografii şi cazuri ale unor personaje obişnuite din textele psihologice, etnografice şi sociologice. Aş contrapuncta observaţia de mai sus cu aceea că nu trebuie să cădem în relativism metodologic nici de această dată. Un caz real descris minuţios şi onest este, totuşi, altceva decât ficţiune sau interpretare arbitrară, lăsând cititorului libertatea de a judeca raportul dintre fapte şi interpretarea lor de către cercetător (biograf).

• Asumpţia că în documentele personale emise de ei sau în relatările provocate (autobiografii, istoria sau povestea vieţii) indivizii reflectă aspecte obiective ale derulării vieţii sociale şi ale legăturii dintre traiectoria lor de viaţă şi contextul social-istoric, nu este fondată. Ceea ce surprindem noi din relatările scrise sau verbale ale subiecţilor sunt (eventual) *reprezentările* acestora despre propria persoană, lumea socială înconjurătoare etc. (Mă detaşez şi aici de calitativismul exacerbat în relativism, spunând că aceste reprezentări pot fi corecte sau nu.)

- Însă, discursurile despre propria viaţă – autobiografii în sens larg – nu pot fi luate ca atare, ca total adevărate nici în calitatea lor de *relatări despre reprezentările şi trăirile proprii*. Aceasta din mai multe motive : subiectul minte deliberat ; deformează realitatea (inclusiv cea subiectivă) sub efectul dezirabilităţii sociale ; cercetări mai noi confirmă faptul că subiecţii au tendinţa – cel puţin în cultura euro-americană – de a-şi percepe şi evalua trecutul mult mai coerent decât a fost în realitate.
- *Caracterul distorsionant* al comportamentelor, percepţiilor şi trăirilor subiective este mai accentuat în documentele despre care autorul lor ştie că pot deveni publice. Nici cele intime, despre care există convingerea (celui ce le-a scris) că nimeni nu le va citi, sau doar persoane de mare empatie, nu sunt însă ferite de efectele distorsionante ale mecanismelor de apărare a eului. Revederea trecutului personal şi formularea lui implică un *permanent dialog şi negociere* cu „celălalt” imaginar şi cu eul propriu.
- Pentru cercetător, o problemă o constituie şi *accesul* la documentele personale. Şi cu cât acestea au un caracter mai intim, cu atât sunt mai greu de găsit şi, probabil, mai costisitoare financiar.

În legătură cu documentele scrise se ridică nu numai problema *autenticităţii lor psihologice* – cât de nedistorsionant relatează persoana în cauză – ci şi a celei *formale*, adică dacă el este autorul veridic al lor.

- Mă raliez punctului de vedere conform căruia fără conectarea biografiilor cu date statistice, cantitative, cel puţin din punct de vedere socio-antropologic, valoarea lor epistemică este discutabilă. Mai mult, acurateţea celor relatate poate fi evaluată prin compararea mai multor (auto)biografii şi calcularea unor indicatori de consens sau disens. Altfel spus, se recomandă cuplarea pe axa temporalităţii a fenomenelor sociale, a calitativului (biografii şi cazuri personale) cu cantitativul – metodă consacrată, mai ales prin J. Coleman (1981) ca *analiză longitudinală* a datelor.
- Ultima remarcă se referă la un aspect mai puţin substanţial, dar important şi el în discuţiile metodologice : metoda biografică nu este o metodă propriu-zisă de culegere sau prelucrare a datelor, ca şi apropiatul ei conceptual, studiul de caz, ea reunind metoda interviului nestructurat şi a analizei documentelor.

2.5 Studiul de caz

Studiul de caz este prin excelenţă o metodă calitativă. Metodă în înţelesul mai larg al cuvântului, fiindcă nu este o modalitate efectivă de culegere a materialului empiric, aşa cum se întâmplă cu observaţia, interviul etc.

El se instituie într-o procedură de integrare a respectivelor modalităţi, prin abordarea unei entităţi sociale, de la indivizi până la comunităţi sau organizaţii, cu scopul de a ajunge la o imagine cât mai completă (holistică) posibil despre acea entitate. Reiese că metoda biografică (vezi secvenţa anterioară) constituie o specie a studiului de caz, un „caz” particular, să spunem aşa, al acestuia. Este aşa pentru că prin studiul de caz nu se abordează numai persoane, şi, mai ales, nu se studiază realitatea (psiho)socială numai din perspectiva acestor persoane, prin prisma biografiei lor, ci se cercetează un fragment de realitate din exterior, utilizând şi metoda observaţiei.

Nu atât de frecvent şi intrinsec utilizat ca observaţia şi convorbirile, „*studiul de caz*” funcţionează şi la *nivelul cunoaşterii comune*, într-o formulă, desigur, neelaborată, ci cu totul *difuză şi spontană*. Oamenii învaţă din cazurile (şi necazurile) altora. În discuţiile cotidiene se întâlnesc expresii cu trimitere la aceasta : „Nu te lua după cazul lui...”, „Multe cazuri de felul ăsta am mai văzut” etc. Nu întâmplător, mulţi analişti şi interpreţi ai vieţii sociale afirmă că esenţa strategiei cunoaşterii şi evaluării umane este comparaţia, ceea ce, după cum vom vedea, reprezintă principiul fundamental şi în abordarea ştiinţifică a problematicii cazurilor.

Pe un plan mai avansat de sistematicitate în studierea cazurilor se află *cazurile profesionale, pe domenii* : instrumentarea cazurilor în juridic, cazurile de asistenţă socială şi medicală şi din mai multe sectoare de viaţă şi activitate umană. Aici preocuparea spre cunoaştere este maximă, dar din perspectiva subordonării unui scop practic, aplicativ, în general acesta fiind „soluţionarea cazului”.

Când examinarea unui caz ia forma riguroasă de descriere, explicaţie şi interpretare a lui globală, şi, de regulă, a comparaţiei explicite cu alte cazuri, ne situăm pe planul *cunoaşterii ştiinţifice*. Bineînţeles că frontierele dintre cele trei genuri de raportare cognitivă la cazuri, şi cu deosebire dintre ultimele două nu sunt rigide. Cazurile din practica juridică, medicală, economică, servesc ca bază empirică pentru elaborarea sau ilustrarea unor teorii, iar multe din studiile de caz elaborate de experţi socioumani au ca scop expres unul aplicativ.

Departajarea calitativ – cantitativ în studiul de caz este mai greu de operat. Putem vorbi mai degrabă de studii de caz cu *tentă pozitivist-cantitativistă*, în care există un set de ipoteze şi categorii (semi)structurate. Voi oferi un exemplu

(apud Radu, 1994), nu întâmplător inserat într-un manual de psihologie socială, disciplină cu mult mai centrată pe cantitativ decât celelalte discipline de factură socioumană. (Cercetările experimentale pe cazuri sunt proprii psihologiei şi fiziologiei şi despre ele va fi vorba, pe scurt, într-un paragraf ulterior.)

J. Janis (1977) a descris efectul de *groupthink* (gândire de grup) pe baza studierii retrospective, prin apelul la documentele publicate, la stenogramele audierilor şi dezbaterilor din congresul american, la interviuri şi alte surse, a unor „cazuri", episoade din istoria contemporană a SUA. Dintre acestea, cităm : dezastrul de la Pearl Harbour, planul Marshall, participarea la războiul din Coreea, criza rachetelor sovietice instalate în Cuba. S-au pus în paralel decizii finalizate pozitiv (planul Marshall, de pildă) şi decizii cu efecte negative (participarea la războiul din Coreea sau Vietnam). Analiza lui Janis arată că toate deciziile soldate negativ sunt marcate de fenomenul *groupthink*, caracterizat printr-o secvenţă tipică a faptelor, secvenţă rezumabilă în trei categorii de factori, situaţi astfel după temporalitatea lor :

a. Antecedente, dintre care semnificative apar : coeziunea ridicată a grupului de decizie, un lider autoritar, presiunea timpului şi a importanţei deciziei ;
b. Procesualitatea şi simptomele ei : raţionalizări colective, autocenzurarea opiniilor neconsensuale, presiuni directe asupra dizidenţilor ;
c. Consecinţe : căutarea precară de informaţii şi procesarea lor distorsionată, inventarul incomplet al alternativelor şi neevaluarea lor corectă.

J. Janis a identificat în procesul de luare a deciziilor un pattern colectiv de evitare defensivă, de apărare a eului. Alte cercetări întreprinse pe cazuri asemănătoare de către alţi autori au regăsit o schemă de desfăşurare a *groupthink*-ului surprinzător de asemănătoare celei descoperite de Janis, deşi studii mai recente de metaanaliză (Aldag şi Fuller, 1993), comparând mai multe rezultate şi condiţii socioculturale ale producerii lor, califică procesul de *groupthink* ca unul particular, ce nu decurge cu necesitate din factorii explicativi propuşi de J. Janis.

I. Radu (1994a), expunând exemplul de mai sus şi urmându-l pe R. Yin (1989), face în prealabil următorul comentariu pentru ce înseamnă un studiu de caz : „De regulă, studiul de caz porneşte – ca orice investigaţie – de la un cadru teoretic, care este esenţial în culegerea de date. Fără o ipoteză sau idee directoare, recolta de informaţie este minoră. Urmează selectarea cazurilor şi precizarea unităţilor de analiză (individ, situaţie etc.) o dată cu schiţarea protocolului de colectare a datelor. În continuare, se trece la studiul fiecărui caz în parte prin interviu, observaţie, test… în final, se extrag datele relevante în lumina ideii de start, se modifică teoria iniţială şi se dezvoltă toate implicaţiile. Validitatea pe care o oferă studiul de caz este parţială…" (p. 343).

„Cazul” efectului de *groupthink* descris de J. Janis, alături de citatul de mai sus, ilustrează bine, după părerea mea, faptul că studiul de caz poate fi şi el conceput într-o manieră cvasi-cantitativistă, anulând încă o dată disjuncţia cantitativ-calitativ.

Se întâlneşte şi o tratare din plin cantitativistă a studiului de caz, sub forma *design-ului experimental cu un singur subiect* (*single-case research*), utilizat mai cu seamă în psihologie (şi fiziologie). Studii mai vechi ale lui Freud, H. Ebbinghauss, R. Fisher, Pavlov şi mai târziu ale lui Piaget şi Luria s-au bazat pe observaţii minuţioase în condiţii experimentale sau cvasi-experimentale. Metoda a devenit însă consacrată prin B.F. Skinner, care prin cercetările sale din anii ’30 insistă asupra importanţei analizei experimentale a comportamentului. Extinzându-se de la problema condiţionării la procese psihice „de interior” (cogniţie, motivaţie etc.), studierea intensă a unui singur subiect nu mai este privită ca mai puţin ştiinţifică faţă de investigarea experimentală bazată pe eşantioane şi inferenţe statistice. Dimpotrivă, se consideră că în comparaţie cu designul fundat pe agregarea rezultatelor obţinute de la mai mulţi subiecţi expuşi pe o perioadă de timp scurtă la aceeaşi variabilă independentă (cercetările clasice pe eşantioane), experimentarea de lungă durată pe un singur subiect are unele avantaje : ea reduce eroarea datorată insuficienţei controlului diferenţelor individuale, prezentă în strategiile eşantionale ; fiind un singur subiect, se pot controla mai riguros variabilele implicate.

Replicabilitatea (şi de aici generalizabilitatea) în experimentele pe cazuri singulare se asigură fie la nivel *intrasubiect* (compararea în timp a performanţelor aceluiaşi individ prin prezenţa sau absenţa variabilelor independente), fie *intersubiecţi*. Aceasta din urmă presupune includerea în cercetare a mai multor subiecţi, fiecare subiect fiind supus, separat, aceluiaşi experiment. În contrast cu designul grupal, datele sunt prezentate independent pentru fiecare subiect, şi nu sub forma unor medii ale mai multor subiecţi. Este vorba deci de o confruntare intercazuri a rezultatelor aceluiaşi experiment. E adevărat că în dezvoltările ulterioare, cercetările de tipul „caz singur” cunosc variante prin care se combină cu strategiile eşantionale. Astfel, K. Ericsson şi P. Polson (apud Ray, 1993) au studiat în condiţii de strâns control al variabilelor, procesele şi comportamentele de memorare – de înaltă performanţă – ale unui chelner cu îndelungată experienţă şi le-au comparat cu rezultatele agregate ale unui grup format din chelneri începători.

După cum va reieşi din pasajele ce urmează, strategia calitativistă a studiului de caz are şi ea ca principiu compararea sistematică intercazuri. Comparaţia nu se realizează însă pe date experimentale, nu comportă standardizarea (şi precizia), dar este mai complexă şi sensibilă (cu multiple

criterii) şi se referă mai direct la cazuri în contexte naturale. Ceea ce nu exclude posibilitatea de a generaliza, de a atinge nomoteticul. Deosebirea fundamentală este că în viziunea calitativistă, prealabilul teoretic este minim, iar eventualul model teoretic de descriere şi explicaţie se obţine prin inducţie comparativă. E pertinentă, sub acest aspect, clasificarea studiilor de caz în trei mari categorii (Stake, 1994) : intrinseci, instrumentale şi colective.

Prin *studiul de caz intrinsec* se urmăreşte investigarea cât mai minuţioasă a unui caz particular ca interes în sine, fără scopul de a desprinde trăsături generale sau de a „testa" o ipoteză ori o idee. Studiile monografice constituie un exemplu de acest gen. Mă poate interesa, bunăoară, să fac un portret cât mai fidel al unei localităţi rurale, descrisă din cât mai multe puncte de vedere. Desigur că, orice studiu de acest gen (intrinsec) nu poate omite o cât de sumară încadrare într-un context exterior cât mai larg (zonă geografico-economică, regim politic, familie – când e vorba de un copil etc.). De asemenea, în descrierea şi explicarea acelui caz se operează implicit cu idei teoretice. Nota diferenţiatoare este însă dată de faptul că investigarea nu se pune în slujba unei teorii iniţiale.

În *studiul de caz instrumental*, un caz particular este cercetat, la fel, foarte detaliat, dar cu scopul de a lămuri o problemă (sau teorie) mai generală. Alegerea cazului se face în lumina respectivului interes şi nu pentru a-l studia în sine. Cazul este un „instrument" al unei strategii de cunoaştere mai largi de la care se aşteaptă răspunsuri consistente în legătură cu anumite chestiuni.

Dacă, spre pildă, vrem să răspundem la întrebarea cum se constituie asociaţiile de producţie agricolă de la noi în perioada actuală, n-ar trebui să ne mulţumim cu o simplă anchetă pe această temă. Studii de cazuri intensive (prin observaţie, interviuri de adâncime, identificarea reţelelor de comunicare şi alte elemente) ar avea şansa să descopere mecanismele mai de detaliu, dar decisive ale respectivului fenomen. În aceste situaţii deci se mizează pe caracterul tipic, reprezentativ al cazului. S-ar putea crede că suntem astfel în paradigma cantitativistă. Nu se porneşte însă nici în cazul instrumentalist cu ipoteze specifice şi cu grilă de categorii.

Studiul de cazuri multiple (colective) îşi pune cu şi mai mare acuitate ideea generalizării, a notelor şi mecanismelor comune. Nu e totuşi, în joc, ideea de a eşantiona cazuri dintr-o populaţie (în sens statistic) mai mult sau mai puţin omogenă, pe care să se studieze anumite caracteristici, ci de a cerceta intensiv mai multe cazuri, ce pot fi similare sau contrastante, variate sau redundante, şi de a vedea pe urmă dacă au sau nu anumite trăsături comune, şi în ce configuraţie. Cazurile sunt alese nu atât pe baza unor criterii specifice de ordin teoretico-metodologic (concepte, ipoteze, eşantionare), ci a ideii că studierea mai multor cazuri face mai multă lumină în înţelegerea unui fenomen social.

Faptul că alegerea dinainte a cazurilor nu este determinată de considerente teoretice bine definite nu înseamnă că pe parcursul investigaţiei efective nu se introduc asemenea considerente. În elaborarea teoriei întemeiate (*grounded theory*), se recurge la eşantionarea teoretică. Sunt însă şi modele de cercetări calitative în care se încearcă o combinare a alegerii de cazuri în funcţie de criterii dinainte stabilite, cu exploatarea intensivă a caracteristicilor fiecărui caz în parte, combinare fructificată interpretativ în raportul final de cercetare. R. Burgess şi colaboratorii (1994) au întreprins o cercetare cu privire la modalităţile de evaluare a cunoştinţelor şi deprinderilor la elevii din şcolile secundare din Anglia, selectând patru şcoli, unde s-a studiat, sub multiple aspecte şi perspective (elevi, părinţi, profesori), problema respectivă. Fără să fie probablistic reprezentative după anumite caracteristici, cele patru şcoli au fost selecţionate astfel încât să se poată face comparaţia rural – urban ; localitate mică – localitate mare ; compoziţia etnică. Vrând să pună în termeni retorici tensiunea dintre prealabil şi emergent, uniform şi divers, interes tematic comun şi interes particular, autorii formulează că demersul lor reprezintă „patru studii în unul şi unul în patru studii" (*Four studies from one or one study from four* – este intitulat articolul).

Cu toate că nu poate fi considerată ca studiu de caz cu scop ştiinţific, metoda studiului de caz este utilizată cu succes în procesul educativ, atât în cel clasic, cât mai ales în formele de perfecţionare continuă, cu secvenţe de cursuri şi seminarii intensive. Ca *procedeu pedagogic,* studiul de caz s-a consacrat la Universitatea din Harvard, prin Law School şi School of Business, fiind astăzi din ce în ce mai mult practicat în întreaga lume, datorită virtuţilor sale de a exersa în analiza unui caz concret (real sau ipotetic) şi de a găsi soluţii la problemele ridicate. Activitatea managerială, cea de judecător, procuror şi avocat, cu deosebire, implică prin ele însele o continuă rezolvare de cazuri. Prin învăţarea pe cazuri se are în vedere, pe de o parte, că viitorul specialist se va confrunta permanent cu rezolvarea de cazuri şi, prin urmare, ceea ce s-a însuşit în şcoală poate fi aplicat în practică, iar, pe de altă parte, de a dezvolta creativitatea, fiindcă fiecare caz în parte are coeficientul lui de impredictibilitate. Între raportul tipic (reprezentativ)-unic din abordarea practico-decizională a cazurilor şi cea de cercetare se pot stabili multe puncte comune, cercetarea presupunând şi ea o serie de aspecte pragmatice legate de timp, bani, relaţia cu subiecţii şi cu unele instituţii implicate, iar strategia investigaţională angajează din plin creativitatea, în a găsi cele mai eficiente soluţii metodologice. De altfel, R. Mucchielli, în cea de-a şaptea ediţie a lucrării *Metoda cazului* (1987), arată că metoda are semnificaţie majoră în :

– Formarea profesională propriu-zisă, a achiziţionării de cunoştinţe şi deprinderi de specialitate ;

– Formarea socială în sens larg, a cooperării, comunicării şi a disponibilităţii şi sensibilităţii faţă de celălalt (a şti să asculţi, să înţelegi şi să discuţi în maniera constructivă) ;
– Formarea personală, creşterea potenţialului intelectual, a abilităţilor de reflecţie şi evaluare asupra problemelor ce se ivesc pe parcursul derulării vieţii.

Forţând probabil puţin terminologia şi inserând în contextul de faţă o temă pe care alţi autori o tratează ca un capitol de sine stătător, şi anume experienţa personală a cercetătorului, voi spune că se poate vorbi şi despre *auto-caz*. Acesta incumbă o ascuţită autoreflecţie cu privire la dimensiunile muncii de cercetare, a impactului ei personal şi social. J. Clandinin şi M. Conelly (1994), ambiţionându-se în limbajul textualist, afirmă că autoanaliza (critică) trebuie să privească atât textul muncii de teren – cum s-a făcut acceptat de subiecţi, ce dificultăţi de organizare a întâmpinat, ce surse concrete de culegere a datelor a folosit (interviuri, scrisori, relatări de viaţă), cum le-a combinat ş.a.m.d., cât şi construcţia textului propriu-zis, rezultatul final al cercetării. Aici, alături de ce raport e bine să fie între datele statistice (şi statice) şi naraţiune, între descrierea nudă a faptelor şi interpretarea lor, o importanţă majoră revine şi gradului de prezenţă a vocii autorului, amprenta personalităţii sale, *semnătura* – cum o numeşte C. Geertz (1988). Antropologul american insistă că o semnătură prea apăsată obturează datele factuale şi alte puncte de vedere teoretice sau interpretative, iar una subţire sau total diluată în text lasă să vorbească prea mult faptele (vocile subiecţilor) şi/sau alţi autori.

Aş menţiona că, în afara situaţiilor de plagiat grosier, care nu pot fi considerate texte, ci eventual pretexte pentru acreditare profesională, grija de a elabora un text total impersonal nu este pe deplin justificată şi are o uşoară notă de ipocrizie, fiindcă oricum selectarea faptelor şi a cazurilor expuse, compararea şi mixtarea punctelor de vedere teoretice este o alegere individuală, textul final reprezentând o construcţie personală. Dar exagerarea în cealaltă parte, prezenţa lui „eu cred”, „eu consider” etc. la tot pasul este, aşa cum mulţi au remarcat, un abuz de subiectivitate şi narcisism. De altfel, chestiunea „semnăturii” lui Geertz are semnificaţie veritabilă cu privire la textele ce privesc studiile de tip etnografic.

Oricum, aplecarea cercetătorului pe sine însuşi ca un caz şi raportarea la experienţa confraţilor săi sunt benefice, iar asemenea relatări de autoreflecţii ne dau indicaţii în legătură cu ce e comun şi ce e specific în confruntarea ştiinţifică cu socioumanul, degajându-se posibile cazuri tipice, dacă nu generale, cel puţin pe categorii de investigaţie. Experienţa personală ca auto-caz nu trebuie confundată cu pura introspecţie, meditaţia asupra ei desfăşurându-se

atât pe coordonata interior – (trăirile şi frământările interne) – exterior (ce s-a întâmplat în relaţiile cu ceilalţi şi cu mediul înconjurător), cât şi pe cea trecut – prezent şi proiectele de viitor (Clandinin şi Conelly, 1994).

Dar, apropo de tipic, ce se poate spune despre *etapele* unui studiu de caz? La începutul acestui subcapitol am văzut că studiul de caz cu tentă cantitativistă pretinde un material teoretico-metodologic relativ structurat. În viziunea calitativistă, indicaţia cea mai preţioasă ce poate fi dată unuia ce se lansează în cercetarea unui caz este „du-te pe teren, începe lucrul şi vei vedea”. Nu s-a desprins un algoritm anume, dar anumite principii generale, „responsabilităţi conceptuale” – cum le numeşte Stake (1994) trebuie luate în considerare. Ele sunt valabile, în mare – mai puţin primul ce va fi expus – pentru cercetarea de teren în general.

• *Selecţia şi delimitarea cazului (cazurilor*). Atunci când se studiază cazul intrinsec, problema alegerii nu se pune, întrucât cercetarea este solicitată de un beneficiar sau, oricum, ne interesează exact acel caz. Studiul de caz instrumental sau colectiv (cazuri multiple) pretinde o cumpănire foarte atentă a avantajelor şi dezavantajelor teoretice şi practice ale abordării unor cazuri şi nu ale altora.

Considerentele teoretice se referă, prioritar, la cât de reprezentativ poate fi cazul respectiv pentru tema studiată. De exemplu, dacă dorim să înţelegem comportamentul indivizilor ce iau ostateci, e raţional să presupunem că printr-un studiu de caz vom afla mai mult decât doar printr-o anchetă sociologică. Ce cazuri vom selecta e o problemă de eşantionare teoretică, de fler şi intuiţie până la urmă, dar ţine şi de bagajul nostru de cunoştinţe criminologice, şi de cele privitoare la rezolvarea de conflicte şi relaţii interumane. E nevoie de un considerabil efort de a clarifica conceptual diferite dimensiuni ale fenomenului de cercetat. Cazul selectat trebuie să corespundă cât mai bine obiectivului teoretic. Însă nici considerentele de ordin practic – accesul la caz, personalul calificat de care dispune, costul cercetării – nu sunt de neglijat.

• *Selectarea* (eşantionarea) *în interiorul cazului* ales priveşte faptul că, inevitabil, dintr-un caz ales spre studiu, ne oprim asupra unor persoane, locuri, evenimente pe care le observăm intensiv. Chiar atunci când este vorba de un singur individ, intervine eşantionarea în actele lui de comportament, fiindcă nu-l putem observa zi şi noapte. Din nou nu funcţionează selecţia probabilistică şi recurgem la evaluarea relevanţei teoretice a unităţilor concrete supuse investigaţiei profunde.

• Principiul focalizării pe caz cu metode şi din perspective diferite – *ale triangulaţiei* – este esenţial şi posibil de aplicat în studiul de caz. Mai puţin

cel al interobservatorilor, al studierii unui caz de către mai mulţi specialişti, din motive de cost al cercetării. Metoda experţilor poate fi însă utilizată în comentarea şi interpretarea cazului (vezi şi 4.2).

• În interpretarea cazului, cercetătorul are datoria de a face *comparaţii* cu alte cazuri asemănătoare concrete şi, bineînţeles, când studiul este multi-cazuistic, să examineze cazurile comparativ. Dar el trebuie să aibă în vedere că şi cititorul va întreprinde, probabil, această comparaţie. De aceea, descrierea cazului e bine să fie detaşată de interpretările propuse. Aici e momentul să subliniem că şi studiile de cazuri intrinsece se pretează la comparaţie şi la generalizări.

• Despre elaborarea *textului final*, a relaţiei dintre vocea subiecţilor şi a faptelor şi vocea autorului – o adevărată obsesie a multor calitativişti – am mai discutat în alte paragrafe ale cărţii de faţă, inclusiv în pasajele de mai sus cu privire la auto-caz. Voi adăuga aici doar că forma textului comportă, dincolo de simpatiile sau idiosincraziile autorului, şi criteriul adaptării la destinatar : comunitate ştiinţifică, beneficiar utilitarist sau marele public.

Capitolul 3

METODE DE INTERSECŢIE

3.1 Analiza reţelelor sociale

3.1.1 Caracterizare generală

Includem analiza reţelelor sociale sau analiza de reţea, după cum s-a consacrat expresia, în clasa pe care am denumit-o „de intersecţie" pentru că, deşi se pretează la formalizări şi cuantificări, acestea nu sunt de maniera celor care agreghează statistic entităţi, ci reprezintă un gen de cuantificare structurală care dă seama de relaţiile dintre diferite unităţi sociale, care identifică regularităţi de pattern-uri de interacţiune şi caracteristici ale structurilor sociale ; analiza de reţea este deci o modalitate operaţională de conciliere a perspectivei macrosocialului (structuri) cu cea a microsocialului (elemente ale structurilor), care constituie în prezent şi o preocupare importantă a calitativiştilor. După cum vom vedea, analiza de reţea, ca metodă cantitativă, permite sau chiar reclamă, într-o viziune mai largă, complementarea ei cu demersuri calitative. Vom acorda o tratare mai extinsă metodei din motivul că, după ştiinţa noastră, ea n-a mai fost prezentată în literatura de specialitate din ţara noastră decât parţial, în variantele ei de sociometrie sau reţele de comunicare (vezi, de exemplu, Radu, 1994c).

Se mai cuvine făcută precizarea că analiza de reţea nu constituie o metodă de culegere a datelor, ci analiza unui material empiric cules prin chestionar, interviu, observaţie sau documente. Analiza de reţea nu este însă o simplă tehnică de prelucrare, nu se reduce la aspectul pur cantitativ, ci angajează o concepţie cu privire la relaţia structură-individ şi a rolului structurilor în viaţa socială. Această concepţie are ca fundament următoarele propoziţii mai importante : orice actor acţionează şi participă într-un sistem social, implicând şi alţi actori, aceştia reprezentând elemente semnificative de influenţă în deciziile şi acţiunile sale ; natura relaţiilor unui actor cu ceilalţi actori din sistem îi modelează percepţiile, atitudinile, credinţele şi comportamentul ; este importantă desluşirea nivelurilor sociale ale structurii sociale, a poziţiilor

care se conturează şi a raporturilor între aceste poziţii. Acestea cuprind şi dezvăluie fenomene sociale care apar la nivelul structurii şi sunt inexistente la nivel individual (egocentric) ; diferitele substructuri afectează semnificativ structurile şi/sau suprastructurile din care fac parte ; structurile sociale, la rândul lor, sunt influenţate de factori de mediu biologic şi fizic (topografia aşezărilor, climă, vârstă etc.), dar bineînţeles şi de cei economici şi politico-ideologici.

În cadrul conceptual al analizelor reţelelor, structura este înţeleasă ca regularităţi în configuraţiile de relaţii stabilite între diferitele elemente ale unui sistem social. Analiza de reţea înlesneşte elucidarea structurilor sociale şi înţelegerea poziţiei elementelor în interiorul structurii, şi, în consecinţă, a percepţiilor, atitudinilor, comportamentului unităţilor individuale şi a sistemului ca întreg.

Caracteristicile generale ale reţelelor sociale, precum şi *conceptele* cu care operează analiza de reţea pot fi grupate în două (Boissevain, 1989) : cele ce se referă la *interacţiune* şi cele ce ţin de *structură*. În ce priveşte interacţiunile dintre unităţile reţelei, avem :

1. *Multiplicitatea* actorului, respectiv a reţelei, care se referă la proporţia în care există mai multe tipuri de relaţii între aceiaşi actori (multiplex), respectiv între toţi membrii reţelei. Nu ne referim deci la frecvenţa contactelor într-o relaţie, ci la faptul că aceleaşi persoane pot stabili mai multe tipuri de relaţii : de afectivitate, de schimb de bunuri, de rudenie etc.
2. *Conţinutul relaţional* : relaţii de tranzacţie şi negociere, comunicaţionale, de proximitate, instrumentale, afectiv-emoţionale sau sentimentale, relaţii de putere (un caz al acestora fiind relaţiile de înrudire şi descendenţă).
3. *Forma relaţională*, care se referă la *sensul* relaţiei dintre doi actori, precum şi la *intensitatea* (tăria) legăturii dintre aceştia. Multe relaţii sunt inegale ; asimetria în relaţiile tranzacţionale dintre actori constituie un indicator al diferenţelor de statut şi putere dintre ei, la nivel formal sau informal. Într-o diadă maritală, de pildă, în care unul dintre parteneri dă mai mult celuilalt şi primeşte mai puţin, sunt în joc mai mulţi factori explicativi ; cert este că la scară statistică, în societăţile moderne deschise, alături de statutul economic-social al celor doi, un rol important îl are valoarea (puterea) pe piaţa erotică şi maritală. Prietenia autentică este un exemplu elocvent de schimb echitabil de afectivitate şi preţuire ; ea are ca suport simetria în valorizarea reciprocă.

Intensitatea relaţiei poate fi operaţionalizată prin frecvenţa cu care apare o interacţiune, precum şi durata acesteia, reprezentând indicatori importanţi ai naturii şi calităţii relaţiei. (Evident, interpretarea acestora nu se va face în mod mecanic.)

Criteriile mai relevante ce ţin de structura reţelelor sunt :

1. *Dimensiunea* reţelei, înţeleasă ca totalitate a relaţiilor atât directe, cât şi indirecte (mediate şi intermediare) dintre unităţile sociale. Un exemplu tipic de acest gen din viaţa socială îl constituie fenomenul „prietenii prietenilor”, care a făcut obiectul mai multor studii de psihosociologie şi antropologie.
2. *Densitatea* reţelei este dată de gradul în care membrii unei reţele se află în relaţii directe unul cu celălalt. Densitatea reţelei poate reprezenta un indicator al intensităţii comunicării sociale şi al gradului de presiune din partea reţelei (din partea celorlalţi) asupra indivizilor ce fac parte din ea.
3. *Centralitatea* este un index care arată gradul de accesibilitate a unui membru din reţea, în raport cu ceilalţi. Poziţia acestuia poate fi mai centrală sau mai marginală.
4. *Existenţa clicilor* în configuraţia reţelei, adică a unor substructuri de coeziune extrem de ridicată care se evidenţiază în plasa de relaţii a reţelei.

În cele ce urmează vom dezvolta şi detalia cele expuse succint până aici, începând printr-o trecere în revistă a evoluţiei preocupărilor de analiză a reţelelor sociale. J. Scott (1994) identifică trei resurse intelectuale principale de dezvoltare a analizei de reţea : sociometria, cercetările anilor 1930-1940 de la Harvard, centrate pe configuraţiile de relaţii interpersonale şi formarea „clicilor”, şi cercetările din cadrul Departamentului de Antropologie de la Universitatea din Manchester. Vom prezenta pe scurt aceste rezultate, pe de-o parte pentru a urmări fluxul ideilor care au determinat constituirea analizei de reţea ca metodă fundamentală a analizei structurale, pe de altă parte pentru înlesnirea introducerii fireşti a conceptelor, elementelor şi metodelor sale.

1. Sociometria. Are ca inspiraţie tradiţia *gestalt*-istă din psihologie, care accentuează structurarea gândirii şi percepţiilor după modele (patterns) organizate, înţelese ca „întregi” sau sisteme ale căror proprietăţi sunt diferite de cele ale părţilor lor, şi care determină natura părţilor : obiectele sunt percepute într-un fel anume, datorită schemelor mentale sau conceptuale cu care operăm. În cadrul psihologiei sociale, în aceeaşi linie tradiţională de cercetare, s-a afirmat influenţa organizării grupale şi a mediului organizaţional asupra percepţiilor individuale. O contribuţie fundamentală aduce K. Lewin prin teoria sa asupra câmpului (Lewin, 1951).

J. Moreno (1934) a încercat să investigheze felul în care dispoziţia psihologică a indivizilor este influenţată de trăsăturile structurale ale „configuraţiilor sociale” din care aceştia fac parte, de tipare de alegeri sau respingeri interpersonale, relaţii de prietenie etc., şi care susţin şi reproduc „agregaţi sociali” la

nivel macro (e.g. economiile naţionale). Concentrându-se asupra importanţei alegerilor preferenţiale în geneza şi funcţionarea socialului şi acordând spontaneităţii un rol decisiv, el a încercat să obţină o măsurare a socialului, introducând, printre altele, *sociograma*, ca mod de a reprezenta proprietăţile formale ale configuraţiilor sociale : o diagramă analitică prin care indivizii sunt reprezentaţi prin puncte, iar relaţiile sociale iniţiate de ei şi către ei – prin linii orientate, desemnând atracţia sau respingerea. Sociograma permite identificarea liderilor (prin conceptul de „stea" – recipientul unor numeroase alegeri), a persoanelor marginale sau izolate, a căilor de comunicare şi fluxului informaţiilor.

Colaborarea dintre un psiholog – D. Cartwright – şi un matematician – F. Harary – a declanşat un progres în sensul introducerii grafurilor în analiza comportamentului în grup, respectiv a *realizat trecerea de la conceptul de echilibru* cognitiv *în minţile individuale la cel de echilibru* interpersonal *în grup* (Scott, 1994, p. 12). Construcţia unor grafuri orientate şi valorizate permite analiza structurii grupului şi depăşeşte perspectiva individuală (atomistă). Pentru Cartwright şi Harary (apud Scott, 1994), structurile sociale complexe sunt constituite din structuri simple, şi, în particular, din triade (decupaje conceptuale de subgrupuri de trei elemente de analiză, împreună cu legăturile stabilite între acestea) suprapuse.

Primele studii care au utilizat modelul analizei pentru sisteme sociale mari s-au datorat unor cercetători din câmpul analizei generale a sistemelor şi a ciberneticii. Temele de studiu se refereau la răspândirea bolilor prin lanţuri de contacte, urmărind să construiască modele epidemiologice, sau la felul în care se răspândesc inovaţiile.

2. Cercetările de la Harvard. Dezvoltate în anii 1930-1940, cercetările iniţiate de sociologii şi psihologii de la Harvard au căutat să desluşească structura reţelelor prin identificarea principalelor lor componente, denumite clici, cercuri sociale, *clusters* sau blocuri, investigând relaţiile informale din cadrul unor sisteme macro şi grupurile coezive determinate de acestea.

Clasic este studiul lui E. Mayo (1933) realizat la Uzinele electrice Hawthorne din Chicago. Iniţial, cercetarea urmărea să descopere în ce fel alterarea condiţiilor fizice de muncă (căldură, lumină, pauze etc.) afectează productivitatea. Faptul că aceasta a crescut, indiferent de schimbările particulare pe care le-au produs cercetătorii, în ceea ce priveşte condiţiile respective, a fost explicat prin sentimentul de implicare şi integrare a muncitorilor prin participarea în proiectul de cercetare şi prin recunoaşterea interesului directorilor pentru ei, lucruri care i-au motivat să depună eforturi mai mari în muncă. Aceste rezultate au dus la restructurări ale programelor de cercetare. S-a iniţiat un studiu antropologic – observarea comportamentului

grupului de muncă în mediul natural al unei uzine – construindu-se sociograme care să ilustreze structura relaţiilor informale în cadrul grupului de muncă (implicare în jocuri, ajutor, substituiri la serviciu, controverse privind deschiderea ferestrelor, prietenii, antagonisme). Subgrupurile identificate au fost numite „clici” şi muncitorii înşişi le recunoşteau ca elemente importante ale situaţiei de muncă.

W.L. Warner (Warner şi Lunt, 1941 şi 1942) a iniţiat o cercetare în orăşelul Newburyport din New England (*Yankee City*), concepută ca studiu antropologic al unei comunităţi urbane, moderne. El s-a concentrat asupra unor factori ca stabilitatea, coeziunea, integrarea în instituţii, reciprocitatea relaţiilor, numărul membrilor grupului. Warner a încercat să realizeze o analiză a poziţiilor structurii, identificând 6 clase sociale şi 31 de tipuri de clici.

O sinteză a acestor cercetări sociometrice şi antropologice o datorăm lui G.C. Homans (1951). El distinge un „sistem intern” şi un „sistem extern” relativ la structura unui grup, primul referindu-se la sentimentele determinate de interacţiunile din interiorul grupului, la structurarea informală a grupului, celălalt la felul în care activităţile de grup sunt legate de problema adaptării la mediu.

3. Antropologii de la Manchester. O nouă cotitură în analiza de reţea se produce o dată cu cercetările realizate în cadrul Departamentului de Antropologie Socială de la Universitatea din Manchester, figura centrală fiind cea a lui M. Gluckman. În viziunea acestuia, conflictul şi puterea erau la fel de importante ca şi coeziunea şi integrarea, pentru menţinerea şi transformarea structurilor sociale. Cercetătorii de la Manchester s-au preocupat mai puţin de valorile, normele instituţionalizate şi instituţiile unei societăţi, cât de pattern-urile de relaţii rezultate din exerciţiul puterii şi al conflictului. Structurile, în viziunea lor, erau constituite din reţele de relaţii. Ei au accentuat distincţia între forma relaţiilor şi conţinutul lor şi au definit *reţele parţiale* (reţele centrate pe ego-unitate individuală şi referindu-se la un aspect particular al activităţii sociale, de legături definite de un conţinut particular) şi *reţele totale* („mulţimea generală de legături care se ramifică şi se întrepătrund, întinsă în interiorul şi dincolo de graniţele oricărei comunităţi şi oricărei organizaţii”, Mitchell, 1969, p. 12). O serie de concepte pot fi folosite pentru a descrie şi operaţionaliza calitatea şi tipul relaţiei analizate : intensitatea unei relaţii, reciprocitatea, durabilitatea (tranzienţa). Textura reţelei poate fi operaţionalizată prin concepte ca densitatea reţelei, conectivitatea, tangibilitatea actorilor din reţea.

S.F. Nadel (1957) punea în centrul teoriei sociologice conceptul de „rol” în conexiune cu cel de reţea. El afirma că rolurile şi seturile de roluri sunt definite prin reţele de activităţi interdependente, iar structurile sociale

reprezintă în fapt structuri de roluri. Aspiraţia sa era crearea unei teorii sociologice structurale fundamentată metodologic pe analiza de reţea formală.

Însă dezvoltarea deosebită a analizei de reţea s-a datorat exploziei de studii şi cercetări începând cu anii 1960, la Harvard, studii realizate de gruparea din jurul lui H. White (1963, 1976). Aşa cum afirmă J. Scott (1994, pp. 33-34), două inovaţii matematice ce au apărut paralel cu studiile realizate la Harvard de aceşti cercetători au permis dezvoltarea analizei de reţea, consacrând-o ca metodă fundamentală a analizei structurale. Prima, dezvoltarea modelelor algebrice de grupuri utilizând teoria mulţimilor pentru modelarea relaţiilor de rudenie şi a altor tipuri de relaţii, care a dus la încercarea de a utiliza metode algebrice pentru a conceptualiza „rolul” în cadrul structurii sociale. Cea de-a doua se referă la scalarea multidimensională, o tehnică de „traducere” a relaţiilor în „distanţe” sociale şi aşezare a lor în spaţiul social.

Unul dintre studiile cele mai importante este cel al lui M. Granovetter, *Getting a Job* (1974). El începe prin a critica abordările economiste (teoria alegerii raţionale) prin care se explică felul în care oamenii îşi caută de lucru, şi în particular modurile prin care achiziţionează informaţii despre posibilităţi de angajare. Interesul său era de a identifica tipurile de legături implicate în transmiterea informaţiei („slabe” sau „tari”) şi în felul în care se menţineau în timp. Astfel, a selectat un eşantion de bărbaţi, cu profesiuni tehnice şi administrative, dintr-o suburbie a Bostonului, care şi-au schimbat slujbele în ultimii 5 ani. Canalele principale prin care aceştia aflaseră despre posibilitatea unor slujbe erau în proporţie de 56% informale, datorate unor contacte personale. Informaţiile erau dobândite accidental, atunci când persoanele care le deţineau se ofereau voluntar să o facă, şi exista prea puţină căutare „activă” a unei slujbe. Cu atât mai puţin se caută compararea, în spiritul teoriei alegerii raţionale, a recompenselor şi costurilor ataşate posibilelor surse de informare. Cele mai importante legături (persoane care le-au oferit informaţii în vederea obţinerii unui loc de muncă) au fost (ex-)colegii de servici sau persoane cu care au intrat în contact prin relaţii de servici. Foarte rar acestea au făcut parte din familie sau din cercul de prieteni ai respondenţilor, şi în general s-a observat tendinţa ca aceştia să aibă altă ocupaţie decât respondenţii.

Granovetter a dezvoltat un model al difuziunii informaţiei : persoanele care deţin informaţii despre posibilităţi de muncă avansează această informaţie unei proporţii de indivizi aflaţi în contact imediat cu ele, care la rândul lor vor proceda la fel, şi aşa mai departe. Luând în considerare caracteristici ale reţelei, care pot determina fluxul acestei informaţii, se pot face predicţii asupra numărului de persoane cărora le va parveni informaţia, şi asupra diferitelor lor locuri în reţea. Astfel, achiziţionarea informaţiei depinde de motivaţia

persoanelor de a avansa informaţia şi de situarea strategică a contactelor persoanei în fluxul general al circulaţiei informaţiei. Granovetter introduce aici argumentul „tăriei legăturilor slabe” : prin intermediul legăturilor relativ slabe ale unor contacte mai puţin frecvente şi a unor persoane care lucrează în situaţii de muncă diferite este probabil să se obţină informaţii noi şi variate. El susţine că în rândul legăturilor tari (persoane apropiate) există tendinţa ca fiecare să posede şi să acceseze acelaşi set de informaţii legat de posibilităţile de muncă (contactele acestora tind să fie identice sau să se suprapună aproape în totalitate). Astfel, informaţia nu este variată şi probabil nu este nici foarte nouă şi prin urmare nu este atât de valoroasă ca aceea obţinută prin legăturile „slabe”.

3.1.2 Datele relaţionale şi cuantificarea lor

În general, analizele empirice utilizează *date de tipul atributelor individuale* : însuşiri intrinseci ale diferitelor unităţi sociale ce reprezintă obiectul cercetării, atitudini, opinii, tipuri de comportamente ce sunt considerate ca proprietăţi, calităţi, trăsături sau caracteristici ale indivizilor, grupurilor, organizaţiilor sau altor unităţi de studiu, constituite în variabile. E adevărat că printr-o prelucrare mai avansată se permite şi investigarea acţiunii simultane a mai multor variabile, modul în care ele interacţionează, felul în care prezenţa uneia determină valoarea celorlalte. Dar oricât de rafinată ar fi această prelucrare, variabilele ţin de unitatea socială respectivă.

Pentru adâncirea înţelegerii fenomenelor sociale şi a interpretărilor lor este important să supunem atenţiei şi calităţile, relaţiile, acţiunile ce apar doar în considerarea laolaltă a cel puţin două entităţi. Acest tip de informaţie constituie *datele relaţionale* şi se referă la contacte, legături, conexiuni, ataşamente de grup sau interacţiuni care leagă (raportează) un actor de altul, şi deci care nu pot fi reduse la proprietăţi ale sistemului social, care scapă unei simple agregări a atributelor actorilor individuali. De exemplu, structura de comunicare într-o comunitate, şi îndeosebi a fluxului informaţiei de tip electoral, ne poate, uneori, sugera cu exactitate mai mare rezultatele unui tur de scrutin decât profilul socio-demografic al colectivităţii respective.

Înţelegem prin reţea un sistem de legături datorate unui tip specific de relaţii stabilite într-o mulţime dată de unităţi sociale (persoane, grupuri, evenimente etc.). Aici se cuvine să facem câteva precizări. Tipuri de relaţii diferite constituie reţele diferite, chiar şi în cazul aceleiaşi mulţimi de elemente. Elementele unei reţele se numesc actori sau noduri. Restricţii asupra actorilor admisibili în reţea, respectiv delimitarea graniţelor reţelei, sunt probleme ce depind de scopul cercetării şi de judecata şi practica cercetătorului. Definiţia ar putea sugera că doar legăturile care apar în mod real sunt obiectul unei

analize de reţea ; în fapt, sunt considerate atât relaţiile care apar efectiv, cât şi cele indirecte sau mediate, şi cele care nu există între actori şi care pot determina „goluri” structurale. Dincolo de determinarea legăturilor dintre actori şi localizarea acestora în interiorul reţelei, analiza de reţea indică şi conţinuturi comportamentale, perceptuale sau atitudinale importante, atât la nivelul unităţii individuale, cât şi la nivelul întregii reţele. De exemplu, studiul difuziei inovaţiilor găseşte deseori că persoanele cu o educaţie înaltă tind să adopte mai rapid noutăţile. Dar această relaţie poate în realitate să reflecte tendinţa respectivelor persoane de a fi proeminente, influente, în reţeaua lor, de a avea un număr important de contacte profesionale şi sociale, fapt ce le conferă un acces sporit (în cantitate, calitate şi rapiditate) la informaţie.

Prezentarea datelor de reţea, pentru reţele mici, poate lua forma unei diagrame analitice în care nodurile sunt reprezentate prin puncte, iar relaţiile prin drepte care unesc aceste puncte. În cazul în care ne interesează doar existenţa unei legături între două elemente, fără a analiza intensitatea, multiplicitatea sau iniţiatorul acestei legături, dreapta ce desemnează relaţia existentă este simplă (iar nodurile se numesc adiacente). O dreaptă orientată poate desemna o alegere, o preferinţă, o iniţiere a unei relaţii etc., iar un graf care conţine relaţii exprimate în acest fel este un graf orientat (digraf) ; bineînţeles, informaţia cuprinsă într-o astfel de reprezentare este mai rafinată şi poate da o imagine mai clară asupra fenomenului studiat. În funcţie de profilul studiului nostru, putem apela şi la drepte valorizate, pozitiv sau negativ, care să exprime, de exemplu, frecvenţa cu care o relaţie apare într-o unitate de timp convenţional stabilită de cercetător, intensitatea acestei relaţii (în termenii conţinutului său) etc.

Pentru că peste un anumit număr de unităţi figurarea unui astfel de graf şi chiar analiza sa devin extrem de greoaie, se recurge la organizarea datelor sub formă matricială. Ne vom folosi de câteva exemple pentru a ilustra felul în care se pot construi matrici care să conţină informaţia relaţională.

Exemplul 1. Relaţiile figurate prin drepte orientate reprezintă sentimentul de stimă exprimat de către un actor către alt actor.

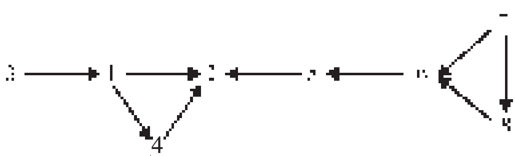

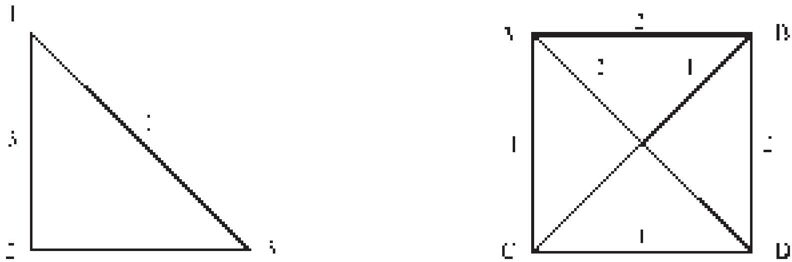
Diagrama 1

Matricea conţinând aceste informaţii – pe care o numim K, iar elementele sale le desemnăm prin z_{ijk} – va arăta în felul următor :

	1	2	3	4	5	6	7	8
1	0	1	0	1	0	0	0	0
2	0	0	0	0	0	0	0	0
3	1	0	0	0	0	0	0	0
4	0	1	0	0	0	0	0	0
5	0	1	0	0	0	0	0	0
6	0	0	0	0	1	0	0	0
7	0	0	0	0	0	1	0	1
8	0	0	0	0	0	1	0	0

Valoarea 1 în căsuţa *ij* (linia *i*, coloana *j*), sau $z_{ijk}=1$ arată existenţa unei relaţii iniţiate de actorul *i* către actorul *j*. Valoarea 0 desemnează lipsa acestei relaţii. Valorile 1 de pe linia *i* arată legăturile iniţiate de actorul *i* către toţi ceilalţi actori. Valorile 1 de pe coloana *j* arată relaţiile primite de către actorul *j* de la ceilalţi actori din sistem.

Exemplul 2, adaptat după J. Scott (1994). În acest exemplu actorii sunt de două feluri şi, în funcţie de scopul urmărit de cercetător, putem construi mai multe tipuri de matrici. Actorii pot fi companii (1, 2, 3), respectiv membrii în consiliul de administraţie (A, B, C, D). Pe de-o parte putem vorbi de relaţie între două organizaţii, dacă acestea au cel puţin un membru comun în cele două consilii de administraţie, respectiv de relaţii între actori, dacă cel puţin una dintre organizaţiile din ale căror consilii de administraţie fac parte este comună. Putem astfel construi două tipuri de matrici : matrici de adiacenţă, de felul celei prezentate în exemplul anterior, respectiv matrice de incidenţă.

Diagramele 2 şi 3

Matricea de incidenţă: pe linii sunt figurate organizaţiile, pe coloane – membrii (actori) ai consiliilor de administraţie. Valoarea 1 în căsuţa *ij* reprezintă faptul că actorul din coloana *j* este membru în consiliul de administraţie al organizaţiei *i*, iar valoarea 0 faptul că acest lucru nu se întâmplă.

	A	B	C	D
1	1	1	1	1
2	1	1	0	1
3	1	0	0	0

Putem construi şi două *matrici de adiacenţă*: una pentru membrii consiliilor de administraţie, alta pentru organizaţii. În primul caz, relaţia între doi actori este dată de apartenenţa comună la cel puţin o organizaţie, şi valoarea reprezintă numărul de organizaţii comune. În cel de-al doilea caz, relaţia între două organizaţii este dată de faptul că cel puţin o persoană este membră a ambelor consilii de administraţie, valoarea reprezentând numărul de persoane comune în cele două consilii de administraţie.

	1	2	3
1	–	3	1
2	3	–	1
3	1	1	–

	A	B	C	D
A	–	2	1	2
B	2	–	1	2
C	1	1	–	1
D	2	2	1	–

Cercetătorii trebuie să fie atenţi la natura datelor relaţionale pe care le folosesc şi trebuie să se asigure că nivelul de măsurare este, din punct de vedere sociologic, cel adecvat. În ce ne priveşte, în continuare vom folosi în general matrici de adiacenţă nevalorizate, obţinute după un graf orientat (i.e. de tipul celei construite în exemplul 1).

Din cele expuse până acum se remarcă posibilitatea de rafinare a analizei după *forma* în care utilizăm existenţa unei relaţii. Ne referim aici la intensitatea/tăria/multiplicitatea unei relaţii (aşa cum am definit-o mai sus) – relaţii valorizate – precum şi la orientarea relaţiei (care ne poate indica implicarea comună într-o activitate sau reciprocitatea unor sentimente etc.).

În funcţie de scopul cercetării, putem alege să analizăm mai mult decât un tip de reţea, în ce priveşte *conţinutul relaţional*, reţele definite pe aceeaşi populaţie. Cele mai frecvente tipuri de conţinut relaţional, aşa cum au fost inventariate de D. Knoke şi J.H. Kuklinski (1982), sunt relaţiile tranzacţionale (fie economice, fie de altă natură), cele de comunicare, de proximitate, relaţiile de autoritate/de putere, respectiv un caz particular al celor de mai sus, relaţiile de înrudire şi descendenţă. Este interesantă distincţia

formal-informal, care poate sugera analizarea similarităţii sau diferenţei dintre reţelele legăturilor formale, respectiv informale, în organizaţii şi consecinţele acestor configuraţii de relaţii.

3.1.3 Niveluri de analiză

În cadrul unei analize de reţea, cercetătorul se poate concentra asupra mai multor *niveluri de analiză*. Cel mai simplu dintre acestea este *nivelul egocentric* (individual) : *reţeaua egocentrică* (a unui nod) este alcătuită din nodul individual, din toate celelalte noduri cu care are/intră în relaţii şi relaţiile dintre acestea. Pentru un eşantion de N elemente vom avea N unităţi de analiză la nivel egocentric.

Actorii pot fi descrişi prin numărul legăturilor, intensitatea legăturilor, proporţia de legături reciproce, densitatea legăturilor dintre actorii primei zone a ego-ului. Acest tip de analiză se realizează pentru date organizate într-o matrice de adiacenţă de felul celor prezentate în exemple. Pentru o reţea K, alcătuită din elementele z_{ij}, *i*, *j* luând valori de la 1 la N, definim *gradul exterior al actorului i*, E(i) ca numărul de relaţii stabilite de actorul *i* către ceilalţi actori din reţea :

$$E(i) = \Sigma_{j=1,N}\ z_{ij}$$

Definim gradul interior al unui actor *j*, I(j) ca numărul relaţiilor primite de actorul *j* de la toţi ceilalţi actori din reţea :

$$I(j) = \Sigma_{i=1,N}\ z_{ij}$$

Dacă reţeaua egocentrică a actorului *i* conţine n_E elemente, calculăm *densitatea de reţea egocentrică a actorului, notată* D_E, ca proporţia legăturilor din mulţimea legăturilor potenţiale ale actorului *i* cu actorii din reţeaua sa egocentrică şi ale actorilor din reţeaua egocentrică între ei :

$$D_E = (\Sigma\Sigma z_{ij})/(n_E^2 - n_E)$$

De asemenea, putem defini un *indice de centralitate absolută,* C_i, care reflectă proporţia relaţiilor ce-l implică pe actorul *i* în totalul relaţiilor din reţea :

$$C_i = \Sigma_{j=1,N}\ (z_{ij} + z_{ji})/\Sigma\Sigma z_{ij}$$

Diverşii indici de centralitate în reţea provin din cercetările lui A. Bavelas (1950) şi H.J. Leavitt (1951) privind efectul structurii sociale asupra comunicării umane. Ideea avansată de ei a fost că gradul de implicare a unui actor în toate relaţiile din reţea creşte o dată cu centralitatea sa. Un indice de centralitate relativă a fost definit de I.C. Freeman (1977), folosind noţiunea de geodezică. *Geodezica* este cea mai scurtă cale care uneşte doi actori *i* şi *j*.

Presupunând că este indiferent pe care dintre geodezice o folosim pentru a conecta două puncte, probabilitatea de a folosi una anume este de $1/g_{ij}$, unde g_{ij} reprezintă numărul de geodezice ce unesc *i* cu *j*. Dintre acestea, numărul de geodezice care folosesc un actor anume, *m*, pentru a conecta actorii *i* şi *j* este g_{imj}. Freeman a arătat că valoarea maximă a gradului interior al unui punct este atinsă doar de punctul central al unei reţele în formă de stea, iar presupunând că această reţea conţine N elemente, valoarea acestuia este $(N^2\text{-}3N+2)/2$. *Indicele de centralitate relativă a punctului m, Cm*, va fi dat de :

$$C_m = 2(\Sigma_i\Sigma_j(g_{imj}/g_{ji}))/(N^2\text{-}3N+2)$$

Logica acestui indice ar fi următoarea : cu cât un nod (actor) este traversat de mai multe geodezice (este intermediar obligatoriu pentru legătura dintre doi actori), cu atât este mai „necesar” în reţea, mai „căutat”. Într-un anume fel, aceşti doi ultimi indici prezentaţi dau o măsură a prestigiului actorului în reţea.

Prestigiul unui actor se măsoară prin deferenţa care îi este arătată de către ceilalţi. Practic, într-o analiză de reţea, acest fapt se reflectă în tendinţa de a primi, mai degrabă decât a iniţia legături, i.e. *tendinţa de a fi mai degrabă căutaţi*, decât de a căuta. Cea mai simplă măsură a prestigiului unui actor este de a-i stabili domeniul de influenţă, I_i, adică numărul total de actori care direct sau indirect îi *trimit* mesaje (iniţiază mesaje către el) şi centralitatea C_i, adică distanţa medie a căilor către toţi ceilalţi actori din domeniul de influenţă. Prestigiul este calculat astfel :

$$p_i = I_i/(C_i(N\text{-}1))$$

Limitele între care ia valori acest indice sunt 0 şi 1. Pentru a obţine o imagine mai relevantă a prestigiului unui actor *i* din reţea, se poate construi un indice care să încorporeze şi valoarea prestigiului actorilor care iniţiază legături către acest actor. Aceşti indici, pentru fiecare actor din reţea, pot fi obţinuţi rezolvând sistemul de N ecuaţii cu N necunoscute :

$$p_i = \Sigma_{j=1,N}\, p_j z_{ji} \qquad i= 1,\ldots, N$$

Pentru a exersa folosirea şi interpretarea acestor indici de nivel egocentric, vom apela la exemplul 1 şi vom calcula valorile lor pentru două dintre nodurile reţelei descrise mai devreme, să zicem nodul 2 şi nodul 5. Astfel, gradele exterioare vor fi : E(2)=0, E(5)=0, gradele interioare : I(2)=3, I(5)=1. Observăm că nodul 2 este un recipient de relaţii, fără a iniţia el însuşi relaţii. Reţeaua egocentrică a lui 2 este alcătuită din nodurile 1, 4, 5, iar a lui 5 din nodurile 2 şi 6. Vom avea densităţile de reţea egocentrică pentru 2, D(2)=0,33, iar pentru 5 D(5)=0,33. În ce priveşte centralitatea absolută, C(2)=0,33, iar C(5)=0,22. Observăm că actorul 2 are în general mai multe legături cu ceilalţi membri ai reţelei decât actorul 5. Dacă decidem să folosim indicele de

centralitate relativă construit pe baza conceptului de geodezică, obţinem C(2)=0, nodul 2 nefiind traversat de nici o geodezică din reţea, şi C(5)=0,14, nodul 5 fiind traversat de 2 geodezice, toate fiind unice pentru nodurile pe care le conectează (6 cu 2, 7 cu 2, respectiv 8 cu 2). Din acest punct de vedere, actorul 5 este mai necesar, mai căutat în reţea decât actorul 2, tocmai pentru că reprezintă intermediarul necesar pentru medierea unor legături între diferiţi membri al reţelei.

Calculând prestigiul, folosind domeniul de influenţă şi centralitatea ca distanţă medie către toţi ceilalţi actori din domeniul de influenţă, obţinem pentru actorul 2, p(2)=0,53, iar pentru actorul 5, p(5)=0,25, de unde vedem că în termeni de extensie a influenţei şi a tăriei acestei influenţe, actorul 2 este mai prestigios decât actorul 5.

Următorul nivel de analiză ar fi *diada*. Întrebările principale se referă aici la existenţa sau lipsa unei legături directe între doi actori, la existenţa sau lipsa unei legături indirecte (mediate) între doi actori. Organizarea matricială a datelor facilitează analiza relaţiilor indirecte. Multiplicând matricea relaţiei binare, obţinem:

$$K^2 = K \times K$$

Elementele acestei matrici dau numărul de legături în doi paşi între fiecare 2 actori. La fel, pentru K^T, ne dau numărul de căi în T paşi între fiecare 2 actori ai reţelei K. Mai mult decât a arăta felul în care perechi anumite de actori sunt conectate indirect, aceste matrici în T paşi ne dezvăluie caracteristici ale structurii totale a reţelei, cum ar fi, de exemplu, faptul că majoritatea perechilor sunt deconectate, indiferent de numărul de intermediari posibili.

Bineînţeles, explicaţia acestei structuri aparţine cercetătorului şi poate fi găsită în atribute specifice ale unor actori anumiţi ai reţelei sau în caracteristicile mediului în care funcţionează reţeaua.

Se poate defini *matricea de tangibilitate* R^T,

$$R^T = K + K^2 + K^3 + \ldots + K^T$$

ale cărei elemente arată faptul că un actor *i* poate intra în contact cu un actor *j* prin T sau mai puţini paşi. O adaptare a acestei matrici ne poate da *matricea căilor* D^T,

$$D^T = K + K^{2'} + K^{3'} + \ldots + K^{T'}$$

unde $K^{T'}$ este matricea K^T din care toate elementele nenule au fost egalate cu T, exceptându-le pe cele care au fost înlocuite cu 0 pentru că au fost nenule în matricea K^S, $S < T$. Se elimină legăturile redundante astfel încât elementul din poziţia *ij* a matricii arată lungimea celei mai scurte căi existente între actorii *i* şi *j* (fără însă a specifica câte astfel de căi există). Aducem aici observaţia că

această matrice poate fi „normalizată”, astfel încât să obţinem o matrice a proximităţilor : dacă *i* şi *j* sunt legate direct, atunci $p_{ij}=1$; cu cât calea este alcătuită din mai mulţi paşi, cu atât p_{ij} va fi mai mic, $p_{ij}=1-(d_{ij}-1)/d_{max}$, unde d_{max} este cea mai lungă distanţă observată în reţea între cele două perechi conectate (Lincoln şi Miller, apud Knoke şi Kuklinski, 1982). Pentru doi actori neconectaţi $p_{ij}=0$. Această normalizare poate fi utilă în cazul în care se doreşte compararea unor sisteme cu un număr diferit de actori sau cu caracteristici generale diferite (cum ar fi densitatea de reţea, despre care vom vorbi imediat).

În general analiza diadică caută să explice similaritatea în relaţiile diadice ca funcţie a caracteristicilor comune perechii. Astfel, se poate căuta explicaţia faptului că doi actori au acelaşi tip de relaţii diadice în asemănarea profilului lor de atribute.

La nivel de *triadă*, care este unitatea principală în studiul structurii locale, cercetătorii s-au concentrat asupra posibilităţii de existenţă a unui „dezechilibru”. În cazul (a) din figura 1, fiecare actor are o relaţie pozitivă cu ceilalţi doi din triadă, astfel încât întreaga configuraţie este echilibrată. În cazul (b), existenţa unei relaţii negative între A şi C produce o tensiune asupra relaţiei pozitive dintre A şi B, datorită relaţiei pozitive care există între B şi C. Acest graf nu este echilibrat, iar obţinerea unui echilibru ar necesita alterarea relaţiei lui A cu unul din ceilalţi doi actori.

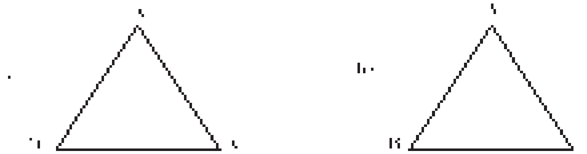

Figura 1. Exemple de triade

D. Cartwright şi F. Harary (apud Scott, 1994, p. 15) afirmă că orice structură complexă poate fi înţeleasă ca fiind alcătuită din structuri simple şi, în particular, din triade de felul celor din fig. 1, care se suprapun şi interferează una cu cealaltă. Ideea de echilibru poate fi extinsă la nivel de reţea, astfel încât se poate afirma despre orice graf echilibrat, indiferent cât este de complex sau de extins, că poate fi „desfăcut” în două subgrupuri cu următoarele proprietăţi : relaţiile în interiorul fiecăruia dintre aceste două subgrupuri sunt pozitive, în timp ce relaţiile între grupuri vor fi negative. O reţea socială echilibrată, definită, spre exemplu, de relaţiile de solidaritate între actori, va fi alcătuită din două grupuri coezive aflate în conflict.

La nivel *sociocentric*, apelăm la întreaga schemă relaţională pentru determinarea caracteristicilor generale ale reţelei, pentru identificarea poziţiilor şi

rolurilor din sistem şi pentru descrierea raporturilor dintre ele. Puterea de determinare pe care o are o reţea asupra unuia dintre membri săi nu se datorează doar legăturilor directe, ci întregii configuraţii de legături.

Definim *densitatea reţelei K, D(K)* proporţie a legăturilor stabilite între actorii din reţea şi mulţimea legăturilor posibile :

$$D(K) = (\Sigma\Sigma z_{ji})/(N^2-N) \qquad i \neq j$$

Pentru exemplul 1, D(K)=0,16 : reţeaua nu are o densitate mare, este mai degrabă „aerisită". Pentru stabilirea coeziunii unei reţele, vom lua în considerare doar legăturile *reciproce* între actori. Definim *coeziunea reţelei K, G(K)*, astfel :

$$G(K) = (\Sigma\Sigma z(i,j))/((N^2-N))/2 \qquad i \neq j$$

unde z(ij)=1 dacă $z_{ji}=1$ şi $z_{ij}=1$ respectiv z(ij)=0 în caz contrar. În cazul exemplului nostru, coeziunea reţelei este egală cu 0, neexistând nici măcar o singură legătură reciprocă.

Definind structura socială ca pattern-uri regulate de relaţii între actorii ce fac parte dintr-un sistem, primul pas în realizarea unei analize de reţea complete este cel de a identifica poziţiile ce alcătuiesc sistemul social respectiv. De asemenea, trebuie analizată abilitatea actorilor de a se asocia în grupări coezive, de a influenţa acţiunile celor cu care intră în contact şi aşa mai departe.

Primul dintre conceptele cheie într-o analiză de nivel sociocentric (nivelul întregii reţele) este cel de *echivalenţă structurală*. Aceasta se referă la tipul de relaţii sociale care sunt întreţinute de categorii particulare de agenţi. În timp ce doi actori pot avea relaţii directe cu actori complet diferiţi, configuraţia acestor relaţii poate fi similară : cele două persoane sunt „structural echivalente", ocupând aceeaşi poziţie socială. De exemplu, doi bărbaţi au soţii, părinţi, socri şi copii care sunt persoane diferite şi cu care întreţin un anumit tip de relaţii, dar este de aşteptat să se comporte similar, în anumite privinţe, faţă de aceştia. Ei ocupă aceeaşi poziţie socială (aceea de soţ-cap de familie) şi sunt interşanjabili din punctul de vedere al unei analize sociologice. „Ideea din spatele echivalenţei structurale, deci, este de a identifica acele uniformităţi de acţiune care definesc poziţiile sociale. O dată ce poziţiile au fost identificate, reţeaua de relaţii ce există între poziţii poate fi explorată" (Scott, 1994, p. 126). Relaţiile pe care le implică definirea unei poziţii implică o stabilitate şi o reproductibilitate în timp. Pare astfel că analiza poziţiilor poate fi redusă la analiza rolurilor sociale : ocupanţii unui rol cultural definit alcătuiesc o categorie de agenţi structural echivalenţi. Însă acest lucru este clar doar în cazul unor roluri complet instituţionalizate şi mai puţin evident pentru roluri cu un grad de instituţionalizare mai scăzut sau care sunt subiectul unor

schimbări şi interferenţe. În mod analog, pot exista uniformităţi relaţionale acţionale care nu sunt nici identificate nici recunoscute ca roluri definite social. Vom folosi deci conceptul de echivalenţă structurală doar pentru poziţii sociale (respectiv, după unii autori, statusuri). Astfel, J. Scott (1994, p. 127) dă următorul exemplu : o clasă socială poate fi identificată în aceşti termeni ca un grup de agenţi ocupând o poziţie echivalentă relativ la distribuţia resurselor economice şi deci având interese şi şanse de viaţă echivalente structural, în raport cu membrii altor clase. După F. Lorrain şi H.C. White (1971), structura unui sistem reiese mai clar din analiza relaţiilor dintre mulţimi de indivizi echivalenţi structural (blocuri), decât din analiza mai numeroaselor legături între agenţii individuali care compun aceste mulţimi.

În sens tare, echivalenţa structurală afirmă că membrii unui bloc sunt identici în ceea ce priveşte relaţiile lor cu ceilalţi membri ai reţelei. Cum însă în situaţii reale această formă de echivalenţă structurală este foarte rară, pentru cercetările empirice se poate aplica un criteriu mai „slab" al echivalenţei structurale, şi anume identificarea acelor actori care sunt suficient de similari pentru a fi consideraţi echivalenţi, iar ceea ce înseamnă „suficient de similar" stă la altitudinea cercetătorului.

În exemplul 3, preluat după D. Knocke şi J.H. Kuklinski (1982, p. 20), putem identifica, potrivit criteriului echivalenţei structurale, patru poziţii distincte : cea de doctor, cea de infirmieră, cea de pacient, respectiv cea de personal administrativ :

Exemplul 3. Dreptele reprezintă contacte frecvente în probleme medicale.

N_i – infirmiere
D_i – doctori
P_i – pacienţi
R_i – personal administrativ

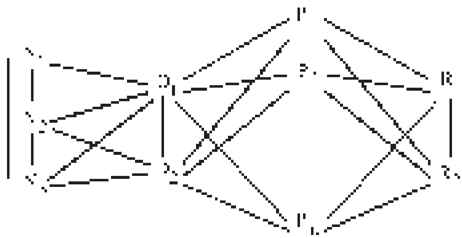

Diagrama 4

Un alt concept ce poate fi utilizat în analiza de reţea pentru identificarea structurii unui sistem este cel al *coeziunii sociale* : actorii sunt agregaţi într-o poziţie comună în măsura în care sunt conectaţi unul la celălalt prin legături coezive. Ideea ce stă la baza acestui concept este următoarea : pentru actorii care menţin legături coezive între ei există o probabilitate mare ca să se comporte similar. Poziţiile astfel identificate se numesc *clici*, dacă subgraful determinat de membrii acestei submulţimi este complet maximal (fiecare

actor este direct legat de orice alt actor al mulţimii respective), sau *cercuri sociale*, când criteriul este mai relaxat (contactul direct între membrii săi este realizat doar în proporţie de, să zicem, 80%). Putem face observaţia că, „slăbind” criteriile de coeziune socială, vom identifica poziţii multiple, cum ar fi cea de „lider”, respectiv de „executant”. Alte variante de a defini coeziunea, după criterii mai slabe decât cel al completitudinii, pot fi găsite de exemplu în J. Scott (1994, cap. 7) sau D. Knocke şi J.H. Kuklinski (1982, pp. 56-59).

După acest criteriu, pentru exemplul de mai sus, identificăm două clici distincte : una de proporţii reduse, cuprinzând cei doi membri ai personalului administrativ, şi alta mai largă, alcătuită din cele trei infirmiere şi ambii doctori.

Tehnic, există mai multe posibilităţi de a identifica poziţii după criteriul echivalenţei structurale şi relaţiile dintre acestea. Putem apela la analiza cluster realizată atât pe date relaţionale, cât şi pe date tip atribut. Cum analiza cluster pentru ultimul tip de date este expusă în diverse manuale de metode, vom insista asupra analizei cluster pentru primul tip de date. Un cluster aglomerativ va pune în aceeaşi mulţime, în prima fază, agenţi care, odată comparaţi după „similaritate”, „distanţă” unul faţă de celălalt, sunt cei mai apropiaţi. Într-o fază următoare sunt reuniţi mai mulţi clusteri, după acelaşi criteriu al apropierii în termeni de distanţă între actorii ce-i compun.

Operaţionalizarea echivalenţei structurale se poate face apelând la distanţe : distanţa între o pereche de actori este măsurabilă în termeni de nesimilaritate a pattern-ului relaţiilor cu ceilalţi. Dacă actorii ocupă aceeaşi poziţie, distanţa între ei este 0 ; cu cât pattern-urile de relaţii întreţinute de doi actori sunt mai diferite, cu atât distanţa este mai mare. Putem astfel construi o distanţă de tip euclidian :

$$d_{ij} = d_{ji} = (\Sigma_{q=1,N}[(z_{iq}-z_{jq})^2+(z_{qi}-z_{qj})^2])^{1/2}$$

Pentru definirea poziţiilor putem utiliza un criteriu de echivalenţă structurală slabă : pentru a fi plasaţi în aceeaşi poziţie, actorii trebuie să se afle la o distanţă mai mică decât un α dat, ales de cercetător.

Identificarea poziţiilor prin echivalenţă structurală se mai poate realiza utilizând metoda blocurilor introdusă de H.C. White (CONCOR). La primul pas se analizează similaritatea valorilor conţinute pe linii, prin calculul unui coeficient de corelaţie Pearson între fiecare doi actori. Două cazuri cu exact aceeaşi configuraţie de relaţii vor avea o corelaţie de 1, iar cele cu configuraţii complet diferite, o corelaţie –1. Se obţine astfel o matrice pătratică de coeficienţi de corelaţie. Al doilea pas presupune gruparea acestora în submulţimi echivalente structural ; acest lucru este uşor dacă avem doar valori de 1 şi –1. În cazul în care nu se întâmplă aşa vom corela corelaţiile fiecărui actor cu ale celorlalţi, repetând procedeul până când obţinem valori de 1

respectiv −1 peste tot, şi astfel obţinem două blocuri. Pentru fiecare din aceste blocuri, revenind la corelaţiile iniţiale, putem calcula sub-blocuri. Diviziunea poate continua atâta timp cât consideră cercetătorul că este necesar pentru scopurile cercetării. Un exemplu excelent de cercetare care utilizează analiza blocurilor (principiul echivalenţei structurale) în validarea empirică a unei construcţii de teorie socială este studiul lui H.K. Anheier, I. Gerhards şi F.P. Romo (1995). Pentru identificarea poziţiilor mai putem utiliza scalarea multidimensională şi analiza factorială pe care considerăm că nu este necesar să le prezentăm aici.

3.1.4 Delimitarea frontierelor şi eşantionarea subiecţilor unei reţele

Alte două aspecte legate de analiza de reţea care ridică probleme şi dificultăţi specifice privesc identificarea/stabilirea graniţelor reţelei, respectiv posibilitatea de eşantionare a reţelei.

Stabilirea frontierelor se referă la fixarea limitelor în colectarea de date pentru reţele sociale care în realitate nu au graniţe fixe. Pe de o parte putem adopta percepţiile subiective ale actorilor din sistem : limitele reţelei sunt definite drept limitele experimentate în mod conştient de majoritatea (sau de toţi) actorilor din sistem. De exemplu : familie, corporaţie, mişcare socială. Un mod specific poate fi şi delimitarea graniţelor prin metoda „bulgărelui de zăpadă” : se alege un eşantion iniţial de actori, cărora li se cere să indice persoanele cu care au relaţii de tipul care ne interesează. Astfel obţinem „prima zonă”. Continuăm prin intervievarea acestor actori, care vor indica alt nume fiecare, şi vom obţine astfel „a doua zonă”. Acest procedeu iterativ se încheie teoretic în momentul în care un nou pas nu va mai aduce nume noi în mulţimea de nume ale actorilor ce fac parte din reţea. Practic, o extensie de zona a 4-a sau a 5-a s-a dovedit suficientă. În orice problemă de cercetare, neatingerea graniţelor reale ale reţelei poate produce distorsiuni importante ale imaginii structurii sociale. Bineînţeles, în determinarea graniţelor reţelei printr-o astfel de procedură, intervin şi experienţa şi intuiţia cercetătorului, îndeosebi dacă mai considerăm că reţelele centrate pe indivizi tind să se extindă la infinit şi să fie superpozabile.

O altă posibilitate de specificare a graniţelor reţelei este dată de punctul de vedere nominalist : închiderea reţelei este impusă de cadrul conceptual al cercetătorului, care-i serveşte un scop analitic : de exemplu, o clasă socială cuprinde toţi indivizii aflaţi într-un acelaşi raport faţă de distribuţia resurselor economice. În general, acest tip de abordare studiază grupuri naturale sau grupuri cu limite formale, cum ar fi organizaţiile. Totuşi, adesea, această

soluţie este doar aparentă: dacă studiul nostru caută să stabilească efectul interacţiunii elevilor asupra performanţei şcolare, omiterea includerii în studiu a relaţiilor stabilite în afara cadrului formal al clasei (cum ar fi la joacă, evenimente religioase etc., care pot de asemenea influenţa performanţa şcolară), ar putea duce la tragerea unor concluzii incorecte.

În ce priveşte *eşantionarea reţelelor în populaţii mari*, fiecare din soluţiile propuse este imperfectă. Problemele care apar la eşantionarea unei reţele pot fi exprimate sub forma mai multor întrebări: În ce măsură persoanele neeşantionate repetă relaţiile direcţionate către ei de persoanele eşantionate? În ce măsură persoanele neeşantionate sunt membrii unor sub-reţele strânse de relaţii sau sunt marginale în sistem? Cum sunt interconectate între ele persoanele neeşantionate, abstracţie făcând de cele eşantionate? Conceptele şi metodele de analiză ale reţelei cer date despre relaţiile dintre toţi membrii sistemului, iar acurateţea estimării acestora cere strategii cât mai adecvate.

Un răspuns poate fi dat în felul următor: se eşantionează populaţia de actori care constituie reţeaua, şi se analizează relaţiile stabilite între actorii din eşantion. Putem calcula o serie de indicatori sociocentrici după acest eşantion, şi chiar stabili poziţii şi relaţii între poziţii. Aceste valori sunt considerate estimări ale indicatorilor pentru întreaga reţea (de exemplu, densitatea legăturilor observată pe eşantion va fi considerată o estimare corectă a densităţii legăturilor în întreaga reţea). Erickson şi colaboratorii săi (1981) au demonstrat valabilitatea unei astfel de proceduri într-o populaţie de volum mediu (un club de bridge de 400 de persoane).

Un alt răspuns referitor la problema eşantionării reţelei pleacă de la premisa că atributele personale (rasă, educaţie, vârstă etc.) surprind adecvat stratificarea socială şi pot fi utile la determinarea relaţiilor reale existente între actori. Se alege un eşantion de respondenţi, cărora li se cer informaţii referitoare la atributele persoanelor cu care întreţin relaţii de tipul care ne interesează în cercetare. Se încearcă apoi identificarea combinaţiilor de atribute (inclusiv ale respondenţilor), considerând că indivizi ce intră într-o categorie de combinaţii de atribute au relaţii similare cu ceilalţi. Practic, încercăm să stabilim relaţiile ce există între „tipuri date de combinaţii de atribute”, pe care le extindem la întreaga populaţie a reţelei (pentru care cunoaştem aceste combinaţii de atribute).

Un exemplu de cercetare care atinge problemele discutate în ultimele paragrafe este cea a lui N.H. Lee, *Search for an Abortionist* (1969). Lee a dorit să investigheze felul în care femeile obţineau informaţii legate de posibilitatea efectuării unui avort, în condiţiile în care acest lucru era ilegal. Pentru că doctorii care fac astfel de operaţii nu-şi fac reclamă, cel mai probabil

este să presupui că informaţia era obţinută de la persoane care au avut, într-un fel sau altul, vreo legătură cu o astfel de experienţă. Ca să-şi construiască eşantionul, alcătuit din femei care s-au supus recent unui avort, Lee a trebuit să urmeze aceleaşi tehnici de obţinere a informaţiei pe care subiecţii înşişi le-au folosit. După ce a investigat variatele aspecte ale vieţii şi fondului social al acestor femei, precum şi atitudinile lor privind contracepţia şi avortul, ea a încercat să refacă „traseul" căutării unui doctor care să facă avortul. Căutarea implică apoi construcţia unor presupuneri informate asupra persoanelor care ar putea fi de ajutor, fie prin numirea unui doctor, fie prin menţionarea unui contact următor care să fie de ajutor în această privinţă. Cercetătoarea a descoperit că femeile abordau în medie 5,8 persoane, numărul de contacte variind de la 1 la 31. Un număr de contacte se dovedeau a fi fără folos, lanţurile reuşite variau de la 1 la 7 paşi, cu o medie de 2,8 paşi. Contactele erau în general prietene de aceeaşi vârstă, (nu rude, nici persoane cu autoritate – şefi, profesori etc.).

3.1.5 Deschideri calitative

Recunoscând virtuţile analizei de reţea, printre care cea fundamentală de a surprinde cantitativ raportul dintre caracteristicile indivizilor (unităţilor sociale) angrenaţi în reţea şi caracteristicile reţelei ca atare, este necesar să-i evidenţiem şi limitele şi să căutăm moduri în care acestea pot fi depăşite, cel puţin în parte, prin cercetarea aspectelor calitative ale reţelelor sociale.

Oamenii trăiesc cvasi-obligatoriu în reţele sociale şi sunt marcaţi în multe privinţe de structura lor. Analiza de reţea ia în considerare şi dimensiuni ale universului subiectiv al actorilor (percepţii, atitudini, motivaţii), dar concentrarea asupra *înţelesurilor atribuite de oameni acestor reţele* ar aduce sporuri considerabile în însăşi înţelegerea funcţionării lor, şi cu atât mai mult în viaţa individuală şi socială de ansamblu. E vorba, deci, ca pe lângă variabilele de ordin subiectiv, cum ar fi preferinţa pentru o persoană şi respingerea alteia, motivele pentru contacte mai frecvente sau mai puţin frecvente, să se cerceteze felul în care indivizii definesc o anumită reţea şi importanţa pe care i-o acordă.

Structurilor (reţelelor) sociale nu trebuie să le fie *supraestimată forţa de determinare* (de constrângere) a conduitelor umane. Constatarea unor corelaţii între anumite caracteristici ale reţelei şi un anumit tip de comportament trebuie să fie dublată de interpretarea lor. Bunăoară, densitatea reţelei în sine nu conduce automat la conformarea indivizilor la un comportament anume. S-a emis, de pildă, teoria presiunii de reţea asupra rolurilor în familie, care în esenţă spune că rolurile unui cuplu care face parte dintr-o reţea, cel de soţ şi

cel de soţie, vor fi mai puternic diferenţiate şi ierarhizate cu cât reţeaua este mai densă. Predicţiile teoretice ale acestei abordări au fost confirmate pentru familiile care au migrat din mediul rural în mediul urban (în mediul urban, unde reţeaua – de rude, prieteni, vecini – este mai laxă, rolurile maritale sunt mai puţin discriminative faţă de rural, unde această reţea era foarte densă). Însă la această explicaţie există alternative (Iluţ, 1995b), dintre care una ar fi aceea ca atât densitatea reţelei, cât şi rolurile sunt determinate de un al treilea factor, şi anume faptul că femeia (soţia) este angajată într-o activitate extra-casnică plătită, situaţie valabilă predominant în urban.

Analizei (structurale) de reţea îi scapă descrierea şi explicaţia fenomenelor sociale ca *procese*, şi mai ales ca procese de lungă durată. Migraţia internă şi emigraţia, de exemplu, pot fi eficient descrise prin analiza reţelelor de comunicare şi modelul epidemiologic. Înţelegerea lor reclamă însă şi alte modele (cum e cel al factorilor de atracţie şi de respingere, *pull-push*) şi o interpretare calitativă mai largă.

Analiza de reţea consideră, de regulă, reţeaua ca un dat, ca variabilă independentă. Însă este deosebit de important să cunoaştem mai concret modul în care apar reţelele, să explicăm *geneza* lor. Pe această dimensiune, cercetările calitative sunt mult mai oportune. Aici eşantionarea probabilistică lasă locul celei teoretice şi studiului intensiv de caz. Focalizarea pe emergenţa structurilor şi a raportului dintre individul concret şi activ (*agency*) şi cultura în care el se formează şi acţionează, şi pe reţele se cuvine a fi întreprinsă deopotrivă la nivel microsocial (al fragmentelor de viaţă cotidiană), cât şi la cel macrosocial (al structurilor instituţionale). În acest spirit, într-o lucrare de referinţă, H.C. White (1992) combină abordarea cantitativă cu cea calitativă (biografii, discursuri narative), M. Emirbayer şi J. Goodwin (1994) insistând asupra necesităţii ca respectivul raport micro-macro să fie tratat din perspectiva sociologiei istorice.

Analiza reţelelor sociale a adus o contribuţie majoră la relevarea unor dimensiuni ale societăţilor moderne şi postmoderne, prin examinarea organizării în reţele (informale) a vieţii cotidiene. S-ar putea desprinde însă un cvasi-paradox în ceea ce priveşte eficienţa epistemică şi practică a analizei de reţea. Ea este cu atât mai necesară cu cât se referă la reţele mai puţin vizibile, mai puţin instituţionalizate şi recunoscute oficial. Pe măsură însă ce vizibilitatea acestora scade, creşte, în general, gradul lor de ilegitimitate socială (reţele de droguri, de prostituţie neoficială, de muncă „la negru” etc.), ceea ce face ca datele obţinute prin anchetă sau documente să fie adesea irelevante. Doar observaţia participativă – metodă emblematică a cercetării calitative, despre care am vorbit în subcapitolul 2.2. – poate face faţă dificultăţilor acestor situaţii.

3.2 Analiza documentelor

3.2.1 Tipuri de documente

Ca şi în cazul celorlalte metode, vom spune că oamenii, în viaţa de zi cu zi, nu numai că produc inevitabil documente, în sens larg, adică lasă continuu urme ale activităţii lor, dar la *modul spontan* le şi analizează şi interpretează (scriem şi citim scrisori, jurnale, facem inferenţe din felul în care sunt decorate şi aranjate locuinţele etc.). Practica socială cunoaşte, în acelaşi timp, şi modalităţi *mai sistematice* de studiu al documentelor (dosare, dări de seamă, lucrări scrise). Aproape necontenit suntem judecaţi şi apreciaţi – informal şi instituţional – prin ceea ce producem.

Istoriografia şi alte discipline şi-au construit discursurile, şi continuă să o facă, prin analiza şi interpretarea documentelor scrise şi arheologice. Studierea *ştiinţifică* a documentelor sociale, nu doar a celor oficiale, ci şi ale lumii practice obişnuite, a devenit o direcţie principală şi în discipline ca antropologia, sociologia şi psihologia socială, doar de câteva decenii încoace, cu toate că existau preocupări încă din anii '20.

Documentele pot fi clasate potrivit mai multor criterii, din punctul de vedere al analizei lor sistemice în disciplinele socioumane : după vechime, după destinatar, după accesibilitate, după gradul lor de încredere. S. Chelcea (1993) reţine patru criterii pentru clasificarea documentelor sociale : natura, conţinutul, destinatarul şi emitentul. După natura lor, ele pot fi scrise (texte propriu-zise) sau nescrise (obiecte, imagini, simboluri), după conţinutul informaţional, cifrice (în preponderenţa cifrelor, a graficelor) sau necifrice (în limbajul natural), după destinatar, personale sau publice, iar după emitent, oficiale (emise de guvern sau alte autorităţi de stat) sau neoficiale. Introducând, în cadrul celor nescrise şi criteriul vizual şi auditiv, şi pe cel al culturii materiale şi spirituale şi folosind cele patru criterii intercorelate, autorul român mai sus citat realizează o schemă logică utilă în clasarea unei diversităţi atât de pronunţate de documente – de la anuare statistice, scrisori, jurnale de însemnări intime, până la filme şi casete audio.

Vom adăuga doar că, din punct de vedere al abordării calitative, *conversaţiile* cotidiene constituie un gen de document cu totul important în înţelegerea derulării concrete a vieţii sociale. Apoi, să reiterăm că, în concepţia calitativiştilor, documentele sociale, inclusiv o mare parte a celor materiale, sunt texte sociale – există, de altfel, şi o revistă cu acest nume *The Social Text* – întrucât ele au o structură semiotică. Se mai cuvine arătat că, aşa cum vom vedea în prezentul subcapitol, documentele cantitative (cifrice, statistice), se pretează şi ele din plin la o analiză de tip calitativ în termeni de discurs, de text social.

Diversele tipuri de documente au făcut obiectul mai multor genuri de analize, din perspectiva disciplinelor socioumane importantă fiind distincţia dintre *analiza cantitativă* (cunoscută şi sub numele de analiză de conţinut) şi *analiza de tip calitativ*. Am utilizat în contextul de faţă expresia „de tip calitativ” pentru a marca faptul că e în joc o paradigmă, şi nu o simplă completare a analizei de tip cantitativ prin comentarii calitative ale datelor cifrice obţinute, sau de trimiteri generale la condiţiile în care a fost elaborat documentul. Totuşi, graniţa dintre cele două tipuri de abordări (cantitativă şi calitativă) nu este rigidă nici când e vorba de analiza documentelor.

3.2.2 Analiza de conţinut

Este o metodă ce se referă la analiza cantitativă a documentelor, urmărindu-se punerea în evidenţă de teme, tendinţe, atitudini, valori sau de pattern-uri de asociere a unor teme şi evaluări (de atitudini şi de valori). Ea a mai fost numită şi *tratarea cantitativă a unui material simbolic calitativ*. Într-adevăr, deşi poate viza şi aspecte materiale ale producţiei umane (arhitectură, vestimentaţie etc.), analiza de conţinut este proprie documentelor ce conţin informaţie complexă, celor cu valoare comunicaţională ridicată : mass-media, literatură, statistici oficiale, dări de seamă, rapoarte, legi şi decrete, corespondenţă personală, jurnale intime etc.

Având stabilită problema de studiat şi fiind alese documentele corespunzătoare, analiza de conţinut se desfăşoară în următorii paşi mai importanţi :

Din experienţa prealabilă de cercetare şi/sau printr-o parcurgere atentă a materialului supus analizei, *formulăm ipoteze* pe care le traducem în *categorii* (clase), iar acestea, la rândul lor, în *indicatori* direct numărabili în text. Transcrierea unei probleme (ipoteze) în categorii şi indicatori, cărora le atribuim coduri, înseamnă întocmirea unui „chestionar” cu care mergem în faţa documentului şi filtrăm materialul brut.

O dată ce avem grila de categorii şi sistemul de indicatori, interesează cum putem face numărarea la nivelul textului, ce *unităţi de analiză* utilizăm. Se distinge, în acest sens, între *unitatea de reperaj* – ca fiind lungimea textului în care este recunoscută tema – şi *unitatea de context*, adică lungimea minimă a textului care trebuie citit pentru a desemna dacă tema este prezentată favorabil, defavorabil sau neutru. Se înţelege că unitatea de context este mai mare sau cel puţin egală cu cea de reperaj. În practică, lucrurile sunt destul de complicate, unitatea de reperaj şi cea de context trebuind alese în funcţie de organizarea documentului în spaţiu şi timp. La cărţi, se pot lua ca unitate de reperaj paragrafe, pagini, la reviste şi ziare, numere, la emisiunile radio şi TV, ore sau zile.

În fine, prin numărarea unităţilor favorabile, neutre sau care nu se referă la tema urmărită de noi şi prin calcularea raportului dintre frecvenţele acestor unităţi se desprinde *preocuparea faţă de tema respectivă* şi aprecierea ei. Pe lângă simpla consemnare a prezenţei sau absenţei atributului, a temei ca atare, dar şi a celui de „favorabil”, „nefavorabil”, „neutru”, se poate evalua şi tăria, *gradul de intensitate* cu care se manifestă atitudinea, introducându-se şi formule statistico-matematice mai complicate. De asemenea – apelând la logica şi la calculul probabilităţilor – se permite şi evidenţierea unor *structuri asociative* (pattern-uri) semantico-apreciative în cadrul comunicării. Astăzi se pot întreprinde analize fine şi corelaţii pe texte şi inter-texte datorită utilizării calculatoarelor. De altfel, e îndreptăţit să afirmăm că există o adevărată tradiţie în analiza de conţinut computerizată, ea luând şi această formă în deceniul al şaptelea (P.J. Stone, *The General Inquierer : A Computer Approach to Content Analysis*, 1966), la mai puţin de 20 de ani de la consacrarea metodei ca atare prin A. Lasswell (*Language of Politics*, 1949), după cum remarca S. Chelcea (1994).

Analiza de conţinut are o serie de *virtuţi*, printre care foarte importante sunt :

- Ea aduce nota de rigoare în interpretarea documentelor, depăşeşte planul impresiei, al afirmaţiilor fără acoperire empirică, de genul : „Ziarul cutare se ocupă numai de lucruri de scandal” sau „Filmele americane sunt pline de scene de violenţă” sau „Ce puţină muzică uşoară se dă acum la televiziunea română ! ” etc. Plan care, din păcate, este atât de prezent nu doar în retorica cotidiană nevinovată, a relaţiilor interpersonale, ci şi în discursuri şi luări de decizii cu impact în viaţa publică.
- Tot pe această linie, analiza de conţinut are o relevanţă deosebită în analiza temeinică a producţiilor ştiinţifice, în dublu sens : în cele sociologice, mai ales, după cum observă T. Rotariu (1991), ca analiză secundară a datelor ; în cele ştiinţifice, în general, pentru a decela mai precis ce teme sunt cercetate, raportul teoretic-empiric, fundamental-aplicativ, ce caracteristici socio-demografice au producătorii de ştiinţă (vârstă, sex etc.).
- Prin analiza de conţinut se relevă nu numai tendinţe în interiorul unui document sau al mai multor documente, la un moment dat, într-o anume temporalitate, ci şi evoluţia comparativă a unor teme şi aprecieri pe secvenţe mai mari de timp. Analiza de conţinut poate lua şi forma analizei longitudinale.
- Metoda este preferată de cercetători fiindcă ea se aplică, de regulă, pe documente neprovocate direct pentru cercetare şi astfel nu intervin distorsiunile legate de raportul cercetător-subiect, aşa cum se întâmplă în cazul experimentului, al anchetei sau al unor anumite genuri de observaţie.

- Vizând o coordonată esenţială a existenţei socioumane – cea informaţional--comunicaţională – analiza de conţinut are şi avantajul epistemic că, mai ales slujindu-se de calculator, se pot realiza vaste comparaţii în timp şi spaţiu, pe perioade istorice, pe ţări, pe instituţii etc., rezultatul ei constituind un element central al multor decizii.
- Din motivele de mai sus, la care trebuie adăugat unul extrem de important, şi anume costul relativ redus al cercetării faţă de alte metode, ea a cunoscut în ultimele decenii o adevărată explozie.

Analiza de conţinut comportă însă *dificultăţi şi limite*, unele „interne”, mai specifice, altele cu un caracter mai general.

- O primă şi gravă problemă metodologică este cea a stabilirii *grilei de categorii* şi indicatori. T. Rotariu (1991) consideră că respectiva grilă şi categoriile trebuie să fie : exhaustive (să surprindă toate variantele de apariţie a caracteristicii, a temei) ; exclusive (o unitate înregistrată într-o categorie să nu mai figureze şi în alta) ; obiective (să permită o clasificare a materialului care să depindă cât mai puţin posibil de analistul ce o realizează), şi pertinente (adecvate obiectivului urmărit de cercetare şi conţinutului documentelor). În vederea conceperii unui sistem de categorii care să se suprapună cât mai exact textului examinat e nevoie de tatonări succesive şi de corecţiile corespunzătoare. Din acest punct de vedere s-a semnalat dilema : când categoriile sunt largi (flexibile), nu se atinge precizia (fidelitatea) dorită, pe când dacă ele sunt limitate (strict definite), materialul codat diferă prea puţin de cel brut şi nu am înaintat, aşadar, prea mult în cunoaşterea sistematică.
- Dintre exigenţele mai sus menţionate, pretinse sistemului de categorii şi analizei de conţinut, în general, decisivă este, desigur, „obiectivitatea”, adică validitatea şi fidelitatea procedeului. În ceea ce priveşte *validitatea* – în sensul ei tehnic –, deşi e imaginabilă şi utilizarea criteriilor predictibilităţii şi a validităţii concurenţiale, în cazul analizei de conţinut legitimă este cercetarea validităţii de construct, şi mai ales, a celei logice (de conţinut), altfel spus, a legăturii logico-semantice dintre ipoteze, categorii, indici şi caracteristicile textului (Chelcea, 1985).
- *Fidelitatea* procedeului se poate estima fie prin compararea rezultatelor la care au ajuns diferiţi analişti ce au lucrat independent pe acelaşi document şi cu aceleaşi categorii şi indicatori, fie prin compararea rezultatelor unuia şi aceluiaşi analist, obţinute la intervale de timp mai mari. O valoare a indicelui de corelaţie a inter-versiuniilor analitice mai mare de 0,70 se consideră ca indicând o bună fidelitate. În tot cazul, este necesar un accentuat spirit de fineţe şi o bogată experienţă pentru a desluşi în expresii lingvistice diferite

acelaşi conţinut (psiho)social. Poate că, alături de interpretarea de ansamblu a documentului, această sarcină este cel mai greu (şi riscant) de substituit prin analiza computerizată. De aceea, e bine, cu toate că aceasta măreşte costul cercetării, ca măcar atunci când e vorba de documente şi teme importante, să se folosească, şi în stabilirea sistemului de categorii, şi în analiza propriu-zisă (sau a programării computerului), metoda experţilor.

• Analiza de conţinut poate viza documente unice cu valoare intrinsecă şi, în acest caz, problema ce documente concrete vom lua în analiză nu se pune. De cele mai multe ori însă suntem nevoiţi să recurgem la *eşantionarea* materialului supus efectiv investigaţiei. Dacă, de exemplu, interesează cum tratează un anumit ziar problema pensionarilor, este aproape imposibil (şi nici nu este necesar) să analizăm cantitativ, număr de număr, pagină de pagină. În selectarea din presa scrisă şi audio-vizuală, întrucât există o fluctuaţie a apariţiei şi tratării temelor (tendinţa de ciclicitate sau compensatorie), eşantionarea trebuie să ţină seama şi de aceste criterii, combinând eşantionarea pur aleatorie cu una „stratificată”, în funcţie de perioade de apariţie.

• Problema problemelor în analiza clasică de conţinut este aceea că interpretarea atitudinilor, valorilor şi intenţiilor autorului documentului supus investigaţiei nu se rezolvă doar prin relevarea tendinţelor statistice. Este justificată atât inferenţa directă, când conţinutul este luat ca atare (*face value*), cât şi inferenţa indirectă, când opusul afirmaţiilor din conţinut trebuie considerat ca adevărat. Rămâne, aşadar, la alegerea cercetătorului de a aprecia intenţia manifestă în sens direct sau nu. Se face, din această perspectivă, distincţia (Ghiglione şi Matalon, 1978) între analiza *pe plan orizontal* (caracteristicile documentului în sine) şi aceea *pe plan vertical* (cauzele, antecedentele şi intenţiile ce au produs documentul). Pentru al doilea gen de analiză, cercetătorul are nevoie şi de alte date, referitoare la sursa emitentă şi la înţelegerea ambianţei grupale sau societale de ansamblu. În literatura de specialitate se subliniază mereu, de altminteri, că însuşi H. Laswell (1903-1978) – dacă nu părintele, atunci „naşul” analizei de conţinut – recomandă încadrarea ei într-o schemă mai largă de analiză a comunicării : cine, ce, cui, cum şi cu ce rezultate comunică. Voi arăta în continuare cum orientarea calitativistă a documentelor a încercat răspunsuri concrete şi pertinente la respectivele întrebări, adăugând şi altele, semnificative, privind mecanismele mai intime şi delicate ale documentelor în fluxul producerii şi operării lor în viaţa socială.

3.2.3 Analiza calitativă

3.2.3.1 Consideraţii generale

În perspectiva calitativistă, după cum am mai spus-o, analiza documentelor sociale este interesantă şi utilă dacă acestea sunt privite ca texte sociale, ca discursuri. După părerea lui J. Potter şi M. Wetherell (1994) se pot desprinde patru *tipuri* principale de analiză (calitativă) a discursului în care se clasifică – dincolo de declaraţiile de principiu ale celor ce le-au efectuat – investigaţiile empirice existente.

1. Primul ar putea fi numit al studiului sistematic al *organizării schimbului conversaţional* în unităţi sociale (instituţii) bine circumscrise, cum ar fi clasa şcolară (de exemplu, Coulthard şi Montgomery, 1981). Analiza a ceea ce se întâmplă în clasă în timpul lecţiilor, pe plan verbal, planul cel mai important, a arătat procedeele conversaţionale pe care profesorii şi elevii le folosesc, şi faptul că, spre deosebire de alte situaţii de viaţă, aici dialogul, fiind asimetric din punct de vedere al puterii, schema lui de desfăşurare nu este una iterativă obişnuită, simplă, de tip întrebare – răspuns, întrebare – răspuns, ci, întrebare – răspuns – evaluare – întrebare – răspuns – evaluare etc. (Mehan, 1979).

2. Al doilea este mult mai orientat psihologic, focalizându-se asupra aşa-numitului *proces al discursului*. S-au investigat în amănunt, spre pildă, efectele structurii discursului asupra memoriei (reamintirii) şi înţelegerii (von Dijk şi Kintch, 1983).

3. Al treilea tip este cel al *analizei discursului ştiinţific*, constituit în (psiho)sociologia cunoaşterii, ca o replică la preocupările sociologice tradiţionale cu privire la ştiinţă, în care întrebarea fundamentală era cum factorii sociali influenţează alegerea unor teorii şi practici de cercetare şi unde conţinutul ştiinţific în sine era considerat obiectiv. În contrast cu această viziune, orientarea calitativistă a explorat modul cum oamenii de ştiinţă construiesc discuţiile şi textele astfel încât să apară ca exprimând raţionalul şi adevărul. Una din concluziile majore ale unor atari cercetări (Mulkay, 1983) este că adevărul ştiinţific – chiar în „ştiinţele tari" – e construit prin negocieri, iar pretenţia (contribuţia) sociologilor şi filosofilor ştiinţei nu poate fi alta decât să reproducă povestirile, relatările de tip folcloric pe care oamenii de ştiinţă le spun despre propria muncă. Caracterizarea adevărului ştiinţific drept construcţie prin negociere este aspru criticată de cantitativişti (vezi şi subcapitolul 1.4.5.).

4. A patra direcţie principală vine din partea filosofiei sociale europene şi a studiilor culturale întreprinse în special în Marea Britanie. În acest

domeniu, pe care unora le place să-l numească al „semioticii” sau *post--structuralism*, unde o figură remarcabilă reprezintă M. Foucault (1971), studii de psihologie, sociologie şi culturale au încercat să demonstreze cum instituţiile, practicile şi însuşi actorul uman individual pot fi înţelese ca produse ale competiţiei sau ale *intersecţiei dintre mai multe discursuri*. W. Hollway (1989), bunăoară, interpretează decizia persoanelor de a folosi contraceptive sau nu în timpul actului sexual ca pe o competiţie a unui număr limitat de discursuri : dorinţa sexuală acută a bărbatului ; discursul tradiţional creştin ; discursul libertin-permisiv dezvoltat prin schimbările sociale din anii ’60 şi, mai recent, discursul feminist, în centrul căruia se situează dreptul femeii, şi numai al ei, de a face alegerile ce privesc propria viaţă.

J. Potter şi M. Wetherell (1994), discutând aceste tipuri de analiză, pledează – ca şi mulţi alţi autori, de altminteri – în favoarea principiului integrării planului lingvistic *de conţinut* – teme şi înţelesuri – al documentului, cu cel al *formei* lingvistice, adică al gramaticii, coeziunii, figurilor de stil. La rândul lui, acest ultim plan trebuie să ia în considerare atât retorica textului, organizarea argumentativă a lui, cât şi felul în care respectiva retorică, în calitate de construcţie generală a textului, este marcată de resursele interpretative (repertoarii) care există într-un context sociocultural dat. Cei doi autori descriu cum s-au străduit să aplice aceste idei în analiza modului în care sunt folosite argumentele cantitative (cifre, tabele etc.) într-un program de televiziune pe tema importanţei şi eficienţei actelor de caritate faţă de bolnavii de cancer.

D. Silverman (1993) grupează studiile calitative ale documentelor în trei clase :

1. Cele de natură *etnografică*, care, în efortul lor de a înţelege holistic viaţa şi activităţile oamenilor şi comunităţilor, pornesc de la ideea că în societăţile complexe, un element central, alături de alte genuri de documente, îl constituie cele scrise, inclusiv cele cifrice.

2. Studiile *semiotice*, care, având ca bază dezvoltările ulterioare ale structuralismului lui Ferdinand de Saussure, ce au arătat că structura textului (materialul semantic) şi cuvintele sunt inseparabile, s-au centrat pe analiza internă a discursurilor. Ele au relevat strategiile intrinseci de compunere a textelor prin care autorii lor încearcă să producă anumite efecte la cititor şi auditor sau, oricum, să evidenţieze efectele neintenţionate pe care o anume organizare internă a textului le are asupra recipientului de text.

3. *Studiile etnometodologice*, în care focalizarea este pe înţelegerea metodelor practicate în viaţa cotidiană de producere şi interpretare a descrierilor ce

le oferim celorlalţi, metode implicate în cele mai banale convorbiri, ca şi în ştirile de senzaţie din mass-media.

Urmându-l pe D. Silverman, dar fără a pune accent pe etichetele disciplinare („etnografie", „semiotică" etc.), am structurat problematica din cercetarea calitativă efectivă a documentelor astfel : producerea şi organizarea socială a documentelor ; analiza internă a textului şi rolul categorizărilor ; transcripţiile şi analiza conversaţiilor cotidiene. Ele vor fi prezentate în continuare.

3.2.3.2 Producerea şi organizarea socială a documentelor

Studiile calitativiste, în particular cele de manieră etnografică, îşi pun, cu referire la documentele sociale, întrebări de genul : „Cum sunt scrise documentele ? ", „Cum sunt ele citite ? ", „Cine le-a scris ? ", „Cine le citeşte ? ", „Cu ce scopuri ? ", „În ce ocazii ? ", „Cu ce rezultate ? ", „Ce este înregistrat ? ", „Ce este omis ? ", „Ce este luat ca de la sine înţeles, ca atare (*taket for granted*) ? " „Ce se pare că ia autorul documentelor ca subînţeles (*taket for granted)* despre cititor(i) ? ", „Ce trebuie să ştie cititorii despre documente astfel ca acestea să capete un sens pentru ei ? " (Hammersley şi Atkinson, 1983, pp. 142-143).

Calitativiştii nu pierd nici o ocazie (vezi şi Silverman, 1993) în a sublinia că din punctul lor de vedere interesează nu în ce măsură documentele reprezintă realitatea, cât sunt ele de adevărate sau false, ci, indiferent de valoarea lor de adevăr, felul în care sunt ele produse şi organizate şi cum sunt interpretate de publicul lor. Aş observa însă că în acest „cum sunt interpretate" sau, în termenii întrebărilor mai sus formulate, „ce este înregistrat şi ce este omis ? ", chestiunea fundamentală a cititorului cât de cât instruit este, din ce în ce mai mult, tocmai aceea a valorii lor de adevăr, cu alte cuvinte cât de mult se poate conta pe acurateţea lor. Cred, de aceea, că luarea în considerare a punctului de vedere al actorului social – de care fac atât de mult caz calitativiştii – implică drept element principal al analizei raportarea cititorului la documente pe această dimensiune.

Oricum, cercetările calitative privesc documentele ca produse în circumstanţe particulare şi pentru un destinatar particular. Analiza atentă a *dosarelor*, de exemplu, a evidenţiat cum că ceea ce se înregistrează în ele şi felul cum se face aceasta depinde de anumite constrângeri şi aşteptări mai mult sau mai puţin directe.

Datele faptice ce apar într-un dosar constituit sunt rezultatul unei selecţii şi organizări, astfel încât respectivul dosar să apară într-un anumit fel. Cititorului român îi vor veni în minte imediat întocmirile de dosare din timpul terorii comuniste, unde procedeul e atât de transparent şi brutal. Dar nu e

vorba numai de asemenea situaţii-limită. Chiar în cele mai democratice, deschise şi competitive societăţi, dosarul este rezultatul unei construcţii potrivit unor postulate implicite sau a unor scopuri exprese. În Marea Britanie, bunăoară, relatează D. Silverman (1993), în întocmirea unui dosar în vederea selecţiei profesionale a celor din anul universitar terminal, dintr-o serie de criterii – aspectul fizic şi acceptabilitatea, motivaţia etc. – lipseşte formulat expres cel al „abilităţii" (al competenţei propriu-zise). Respectiva omisiune şi punerea acceptabilităţii pe primul plan – cât de bine s-ar putea lucra cu el – relevă o anumită cultură a organizaţiei, o concepţie în centrul căreia se situează ideea că important nu e atât ce cunoştinţe (abilităţi) a dobândit candidatul în timpul facultăţii, ci cât de dispus va fi el să înveţe de la colegii şi superiorii săi mai cu experienţă (acceptabilitatea). S-a evidenţiat, de asemenea, că dosarele de primire în programele spitaliceşti de recuperare fizică şi mai apoi cele de evoluţie a stării de sănătate a pacienţilor nu sunt absolut „obiective" medical, ci semnificativ marcate de condiţiile impuse de companiile de asigurare, cum ar fi : nu plăteau spitalizarea mai mult de 38 de zile (în medie), dar nici pentru o perioadă de internare foarte scurtă ; nu plăteau dacă pacientul nu ar fi trebuit internat din cauză că ar avea riscuri de complicaţii datorită altor boli. Interesul spitalelor de a obţine bani de la companiile de asigurare a determinat ajustarea şi interpretarea rezultatelor medicale, astfel încât datele „obiective" din dosarul final pe baza căruia se stabilesc fondurile vărsate să se potrivească cât mai bine cerinţelor companiilor (Gubrium şi Buckhold, 1982). E imperios de menţionat că nu e vorba, în aceste practici, de falsuri grosolane ce pot fi sancţionate moral şi legal, ci de prelucrarea şi organizarea dosarului astfel încât „să sune bine".

Viziunea calitativist-etnografică a însemnat o cotitură şi în ceea ce priveşte abordarea sociologică a înregistrărilor statistice, chiar a *statisticilor oficiale*, în sensul că a accentuat preocuparea (de altfel, existentă şi la cantitativişti) de a nu lua datele statistice prezentate ca neapărat adevărate şi exacte, ci că e nevoie să ne întrebăm mereu în ce măsură ele reprezintă realitatea ; mai mult decât atât, investigaţiile trebuie să se concentreze asupra procesului de prelucrare a statisticilor, nu doar, şi nu atât ca distorsiune a datelor reale, ci ca proces în sine. Astfel, mulţi sociologi privesc acum cifrele din statisticile referitoare la fenomenul morţii, al delincvenţei şi altele, nu ca rezultate dintr-o înregistrare pasivă, ci reieşind din interiorul procesului de înregistrare şi organizare a datelor statistice.

L. Prior (1987), prin studii pe care le numeşte „de sociologie a mortualităţii", demonstrează că investigarea de către procurori a morţilor subite şi considerate „nenaturale" se face mai frecvent (proporţional) pentru bărbaţi decât pentru femei, pentru cei căsătoriţi decât pentru necăsătoriţi, pentru cei activi eco-

nomic decât pentru cei neactivi, pentru cei din clasa de mijloc decât pentru muncitori manuali. Când este vorba însă de a decide cauza morţii, prin autopsie, situaţia se prezintă invers : mai multe autopsii se fac la cei necăsătoriţi decât la căsătoriţi, la muncitorii manuali decât la cei din clasa de mijloc, la femei decât la bărbaţi. L. Prior sugerează, interpretând aceste constatări, că aceia care decid natura morţii şi modalităţile de stabilire a ei sunt orientaţi de supoziţii ale bunului simţ, cum ar fi aceea că moartea subită a unei persoane înstărite e mai suspectă decât a uneia sărace. În tot cazul, e necesar să avem în vedere că tabelele statistice privind cauzele morţii sunt ele însele produsul unor procese de luări de decizii, care trebuie, la rândul lor, cercetate minuţios.

Imaginile vizuale ca documente sociale ridică probleme metodologice complexe. Ele sunt mult mai greu de transcris, codat şi analizat în unităţi discrete, aşa cum se întâmplă cu expresiile şi cuvintele, cu materialul scris în general, atuul lor în comunicare fiind tocmai fluiditatea şi integralul, funcţionarea cu itemi concomitenţi. Totuşi, o serie de cercetări sistematice s-au întreprins şi în domeniul vizualului, atât pe linia analizei textului imaginal în sine, cât şi a raportului dintre imagine, sunet şi comentariu, cu deosebire în domeniul reclamelor.

Studiile s-au centrat însă şi asupra relaţiilor dintre conţinutul imaginilor, intenţiile producătorilor lor vizavi de audienţă şi schimbările majore în organizarea economică şi socială. M. Emmison (1983), întrebându-se în legătură cu emergenţa şi evoluţia conceptului de „economie" în discursul mass-medial din SUA, găseşte că în prezentarea „economiei" în desenele animate pot fi desprinse cel puţin trei faze : 1) Înainte de 1930, „economia" se identifică cu clasicul „a economisi", adică a face cheltuieli cât mai puţine şi a pune restul de-o parte ; 2) După 1930, şi-au făcut loc în imaginile desenate, ideile keynsiene cu privire la economia naţională ca structură şi la rolul intervenţionist al statului. Economia începe să devină o problemă de soluţie colectivă. Economisirea ca „punere la ciorap" este ridiculizată prin personaje debile şi bolnave, mângâiate de un Moş Crăciun patern, care împarte daruri (prin cheltuieli guvernamentale) ; 3) În anii '40, economia este înţeleasă în întregime ca fiind o chestiune colectivă. Adesea, economia şi politica economică sunt înfăţişate de animale. Bugetul, de exemplu, apare ca o cutie mare cu şerpi, hipnotizaţi (stăpâniţi şi manipulaţi) de ministrul de finanţe.

3.2.3.3 Analiza internă a textului

În analiza internă a textului, principiul prioritar al calitativiştilor este acela că luarea în considerare (numărarea) a cuvintelor (noţiunilor, categoriilor, temelor) în sine – cum se întâmplă în analiza de conţinut clasică – nu are mare

relevanţă, întrucât cuvintele în calitate de semne au semnificaţie numai în relaţie cu alte cuvinte (semne), înţelesul lor fiind contextual. Dar nu numai atât : între conţinutul şi expresia textului ca sistem de semne există o strânsă legătură, legătură ce este rodul unei interpretări sociale colective. Conexiunea conţinut – expresie – semn ţine, aşadar, de o *fenomenologie primară socială* (Culler, 1975).

Analiza intrinsecă a textului are la bază semiologia – ştiinţa semnelor – întemeiată de Ferdinand de Saussure (1857-1913), pentru care semnele au următoarele principale patru caracteristici (apud Silverman, 1993, p. 72) : 1) Prin ele se contopesc un concept şi o imagine sau sunet (semnele de circulaţie, dar şi cuvintele scrise sau vorbite ale unei limbi) ; 2) Semnele nu sunt entităţi autonome. Ele îşi derivă înţelesul numai din locul ce îl ocupă într-un sistem articulat. Semnul lingvistic nu este altceva decât diferenţa faţă de alt semn (roşu e ceva ce nu este albastru, verde, galben etc. ; 3) Semnul lingvistic este arbitrar sau nemotivat, ceea ce înseamnă că el nu are o legătură naturală cu semnificatul. Diferite limbi au cuvinte diferite pentru aceeaşi noţiune ; 4) Semnele pot fi conectate în două moduri. Primul presupune posibilităţi combinaţionale, cum sunt, în limbă, prefixele şi sufixele. (În engleză pot fi date exemple nenumărate : *boyfriend, friendship* ; în română avem, probabil, puţine cuvinte compuse ce exprimă noţiuni distincte dar tendinţa pare a fi aceea de creştere a ponderii lor : „sociolingvistică", „sociouman", de pildă.) Saussure numeşte aceste combinaţii *relaţii sintagmatice*. Al doilea mod este dat de faptul că semnele au proprietăţi contrastive, alegerea unui semn excluzându-l automat pe altul (spui „da", ceea ce înseamnă că nu e „nu", „tânăr" exclude pe „bătrân".) Relaţionarea de excludere reciprocă se numeşte şi *opoziţie paradigmatică*.

Vom vedea cum respectivele caracteristici contează în analiza concretă a unui text. Să mai adăugăm doar că prin formaliştii ruşi, în special prin V.I. Propp, s-a demonstrat că şi naraţiunile – în basme, dar nu numai – au o structură de combinaţii finite, valabile în mai multe culturi, în care personajele sunt subordonate unor funcţii : de a ajuta, de a răpi, de a ţine foarte mult la cineva. Intriga se naşte nu din caracterele personajelor, ci aceste caractere sunt fasonate potrivit funcţiilor pe care le au, şi ele pot fi înlocuite. Dacă, de pildă, în propoziţia „Dragonul a răpit fata împăratului", avem în vedere că dragonul e slujitorul răului, împăratul este un stăpânitor, fata reprezintă obiectul dragostei sale, iar răpirea înseamnă dispariţie, atunci funcţiile rămânând (dragoste, a face rău etc.), respectiva propoziţie poate fi convertită în „Vrăjitorul a făcut ca nevasta şefului (de trib) să dispară", fără ca structura poveştii (naraţiunii) să se schimbe esenţial.

Ideile semioticii structuraliste şi-au găsit teren şi în analizele mai concrete ale textelor cotidiene, ale metodelor prin care oamenii se descriu şi fac inferenţe. H. Sacks (1992), continuându-şi studiile sale de lingvistică etnometodologică, ajunge la concluzia că sarcina majoră a analiştilor vieţii sociale este de a identifica „aparatul" care face ca oamenii să realizeze activităţi ce sunt recunoscute ca atare de ceilalţi, cu toate că aceste activităţi nu sunt aproape niciodată total explorate şi complete. În concepţia lui, cultura poate fi privită ca „o maşină de făcut inferenţe", producătoare, adică, de „aparate" administrate şi utilizate în contexte specifice. Iată care ar fi piesele mai importante ale „maşinăriei" respective :

Categoriile utilizate. Fiecare persoană, eveniment, situaţie etc. poate fi descrisă prin mai multe categorii, plasând-o, astfel, în anumite clase. E îndeajuns să răsfoim mai multe ziare şi să ne dăm seama cum acelaşi eveniment este prezentat în termeni diferiţi. Feministele au arătat că, spre deosebire de bărbaţi, femeile sunt identificate, de obicei, cu statutul marital, numărul de copii, culoarea părului. Asemenea identificări în descriere trimit cititorul la o anume judecare a persoanei şi a comportamentelor sale. Aceeaşi persoană poate fi prezentată ca „bine făcută, blondă, mamă a trei copii" sau ca „profesoară de matematică în vârstă de 40 de ani". Amândouă descrierile sunt adevărate, dar ele determină lecturi diferite.

Fiecare categorie face parte dintr-o *colecţie* de categorii. Din propoziţiile de mai sus, „mama" este o categorie din colecţia „familie", iar „profesor" din cea a „ocupaţiei". În raportul categorie – colecţie funcţionează opoziţiile paradigmatice ale semioticii saussuriene. Dacă se menţionează „mama" e clar că se exclude „tata".

Regula *consistenţei* spune că în actul auzirii, al perceperii descrierilor, atunci când un vorbitor foloseşte una sau mai multe categorii pentru a descrie cel puţin doi membri ai populaţiei şi dacă auzim aceste categorii ca fiind posibil să facă parte din aceeaşi colecţie, le vom auzi în acest fel. Nu întâmplător, spune A. Sacks, la auzul sau la citirea enunţului : „Copilul plânge. Mama l-a luat în braţe", suntem aproape siguri că e vorba de mama copilului. Regula consistenţei se referă şi la alte aspecte ale dinamicii colocviale ; şi anume, ea spune că dacă în caracterizarea unui membru al populaţiei recurgem la o categorie dintr-o colecţie anume, există o mare probabilitate ca în descrierea altui membru să folosim o altă categorie, dar din aceeaşi colecţie. O implicaţie serioasă a acestei reguli este că, atunci când noi folosim termeni mai duri în caracterizarea cuiva, ne putem aştepta să fim caracterizaţi cu termeni din aceeaşi colecţie. (În opinia mea, mecanismul mai sus schiţat, rezultat al regulilor semioticii cotidiene, este mai simplu de înţeles prin

reacţia la jignire şi agresivitate verbală. Vreau să spun că nu e nevoie să recurgem la „categorii”, „colecţii” doar pentru a descrie şi explica asemenea comportamente. Prin aceasta nu neg orice contribuţie a semioticii sociale, dar cred că entuziasmul ei novator trebuie temperat.)

Categoriile au funcţia *de a defini şi delimita activităţile* (*category-bound activity*), de a caracteriza persoanele prin activităţile lor şi de a infera activităţile din descrierea persoanelor. O consecinţă a acestor caracterizări este că pe baza lor noi judecăm moralitatea actelor săvârşite. Când aflăm că un părinte şi-a pedepsit copilul ni se pare ceva normal, în schimb, când auzim că un copil şi-a pedepsit părintele, nu ne gândim numai la ceva atipic, ci şi la un lucru total imoral. Ce e de reţinut aici este că termenul „a pedepsi” descrie o activitate care ar putea fi caracterizată lingvistic şi altfel, în cuvinte mult mai blânde şi care ar schimba interpretările receptorului. Felul în care descriem o situaţie angajează cvasi-permanent şi o conotaţie morală. În viaţa socială concretă, normele morale au un rol de prim-plan. Spre deosebire însă de uzanţa sociologiei clasice, de a lua normele drept element de cauzalitate a acţiunilor sociale, A. Sacks este preocupat de felul în care actorii cotidieni folosesc normele pentru a descrie, cataloga şi înţelege activităţile semenilor lor. El insistă că, în practica curentă de „citire” în spusele celorlalţi, oamenii fac mereu inferenţe, de mai multe ordine: astfel, dacă persoana A îl categorizează pe B ca bătrân, noi avem înclinaţia să-l categorizăm pe A, pentru a decide cum l-am categoriza noi pe B (Sacks, 1974, p. 45).

A. Sacks numeşte strategiile complexe şi subtile prin care oamenii în practica mundană îşi descriu şi evaluează reciproc activităţile *procedee de categorizare a membrilor* (*memberships categorisation device*), sintagmă folosită în literatura de specialitate şi în formula prescurtată MCD. Voi încheia această parte cu prezentarea unui caz de aplicare a analizei MCD, preluat de la D. Silverman (1993). Este vorba despre cum producătorii de ştiri şi relatări de evenimente, în efortul de a le face pe acestea cât mai interesante şi atrăgătoare, le construiesc, mizând pe conotaţiile cuvintelor, pe mecanismele de categorizări şi inferenţe ale audienţei. Tabelul 4 are ca pretext un titlu (adaptat) apărut într-un număr din ziarul „Times”, dar cititorul român poate găsi exemple numeroase şi chiar mai frapante în presa scrisă de la noi.

3.2.3.4 Transcripţia şi analiza conversaţiilor cotidiene

Un gen de mare interes pentru studiile din domeniul socioumanului îl constituie conversaţiile cercetător – subiect şi, bineînţeles, nu atât cele pe bază de chestionar standardizat, unde secvenţa întrebare – răspuns este într-o singură direcţie (operatorul întreabă, subiectul răspunde) şi unde, deci, nu avem o

Tabelul 4

Analiza titlului „Tatăl şi fiica în mare scandal”

(adaptare după Silverman, 1993)

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

conversaţie în înţelesul propriu al cuvântului, ci în interviurile nestructurate, de adâncime. Dar şi aici subzistă o puternică asimetrie, fiindcă deşi discuţia este liberă, cercetătorul este cel care pune, în general, întrebări. Analiza calitativă a conversaţiilor se detaşează net însă de preocupările clasice (de orientare pozitivist-cantitativistă), ale investigaţiei interacţiunii verbale intervievator-intervievat. Acesta din urmă se concentrează asupra următorului fapt : în ce măsură respectiva interacţiune favorizează sau nu acurateţea declaraţiilor intervievatului despre o realitate preexistentă. Calitativiştii scrutează cu atenţie procesul de organizare şi desfăşurare al conversaţiilor libere (interviuri deschise) ca o realitate în sine. Pe de altă parte, pentru ei, conversaţiile de tip interviu sunt doar o formă a conversaţiilor sociale, majoritatea acestora constituind-o cele prezente în practica rutinieră de zi cu zi. E de subliniat însă cu tărie că în viziunea calitativistă, toate formele de conversaţie, deci şi cele de natură instituţională (din parlament, să spunem, sau medic – pacient) sunt, în fond, variante ale conversaţiilor din viaţa mundană. (Se înţelege că şi convorbirile intervievator – intervievat.)

Analiza conversaţiilor cotidiene presupune o înregistrare cât mai fidelă a lor. Astăzi, prin mijloacele audio-vizuale sarcina cercetătorului este mult uşurată şi prezentarea materialului de teren în forma sa nealterată este mult mai lesne de realizat. *Transcripţia* conversaţiilor şi a contextului în care ele se desfăşoară, rămâne însă în continuare o operaţie indispensabilă, fiindcă ea condensează informaţii şi este un prim pas înspre codarea şi prelucrarea ei. Transcripţia înseamnă utilizarea unui sistem de semne (convenţionale, desigur) în a nota dinamica şi structura convorbirilor : o paranteză mare poate indica intervenţia unui vorbitor în timp ce altul vorbeşte deja ; o cifră din paranteze mai mici, aproximativ cât timp a făcut pauză vorbitorul în discursul său ; cuvintele scrise cu litere mari dintr-o replică desemnează vocea ridicată a personajului etc. Sacks şi colaboratorii oferă la sfârşitul lucrării lor (1974) un *Appendix* ce cuprinde detalii ale principiilor şi sistemelor de notare a conversaţiilor. Transcripţiile au nu doar rolul de a prezenta în detaliu mersul şi caracteristicile interacţiunilor verbale, ci ele sunt şi o adevărată muncă de cercetare, deoarece în operaţia de transcriere a materialului brut înregistrat, se descoperă mereu noi laturi şi sensuri ale actelor conversaţionale. În acelaşi timp, transcripţiile, dat fiind caracterul lor de semicodate, pot fi utilizate cu folos de alţi cercetători, ca un document pretabil la analize şi interpretări proprii.

Cât priveşte *analiza efectivă* a materialului conversaţional, nu există, bineînţeles, reţete, modele gata confecţionate, ci doar sugestii orientative. Ca *principii generale* metodologice, le-am putea numi pe cele trei principale

asumpţii pe care J. Heritage (1984) consideră că le conţine analiza (etnometodologică) a conversaţiilor.

1. Convorbirile au o *organizare structurală*, ele nu se desfăşoară aleator, ci după un pattern stabil, transindividual, dar recognoscibil de către interlocutori. Existenţa unei structuri a conversaţiilor are două implicaţii majore : ea trebuie tratată ca un „fapt social" în termeni durkheimieni, ca un fapt prezent în orice instituţie socială formală sau informală ; nu e legitim şi necesar, când explicăm organizarea convorbirilor să facem apel la caracteristicile psihologice sau de altă natură ale vorbitorilor specifici implicaţi în acea conversaţie. (Cred că această prezumţie este cu totul mecanică, formală şi riscantă, ea fiind parţial contrazisă de cea de la următorul punct 3.)
2. Convorbirile sunt *organizate secvenţial*, iar comportamentul vorbitorului este modelat de contextul conversaţional în care participă, mai cu seamă de secvenţa precedentă a conversaţiei.
3. Cele două caracteristici prezentate mai sus trebuie identificate printr-o examinare minuţioasă a transcripţiilor, adică analiza să fie *fondată empiric*. E necesar să se evite construcţiile teoretice premature, neîntemeiate pe explorarea detaliată a materialului empiric. Aceasta înseamnă că regularităţile desprinse se referă la toţi participanţii şi la toate acţiunile lor conversaţionale, iar dacă există cazuri deviante, ele necesită o tratare analitică şi o reconsiderare a teoriei şi a regularităţilor descoperite (vezi paragrafele despre inducţia analitică şi teoria întemeiată în 1.4.3).

Dincolo de aceste principii, care au un caracter abstract, voi expune în continuare câteva *concluzii ale cercetărilor* de analiză a conversaţiilor, ce pot servi şi ca *puncte de reper* (dar nu prejudecăţi) în eventualele investigaţii de acest gen şi în spaţiul nostru cultural :

- În conversaţiile de tip *două părţi*, cei doi interlocutori folosesc o serie de proceduri pentru a se menaja reciproc şi a evita insuccesul. Astfel, de exemplu, relatarea unei întâmplări poate fi „prefaţată" de un mic discurs în legătură cu natura sau importanţa ei. Alteori, o asemenea scurtă introducere nici nu este necesară, fiindcă, cu cât un eveniment este mai recent, cu atât există mai mare probabilitate ca el să fie o noutate pentru cel căruia i se povesteşte. A. Sacks (1992) arată că există chiar un paradox pe această linie, în sensul că două persoane care se văd des au într-un fel mult mai multe să-şi spună decât cele care se văd mai rar, pentru că ele îşi relatează lucruri care tocmai s-au întâmplat, deci noi. Apoi, în anumite împrejurări, unul din interlocutori se abate intenţionat de la regiunile obişnuite ale conversaţiei cu scopul de a evita o situaţie neplăcută pentru celălalt şi implicit pentru el. Astfel, de pildă,

atunci când eşti nevoit să dai o veste rea cuiva prin telefon, nu întrebi obişnuitul „Ce mai faci ? ”, la care, de regulă, se răspunde cu „Bine”, apărând prin urmare, contrastul faţă de ceea ce urmează. Sau, dacă cineva căruia trebuia să-i transmiţi o informaţie importantă te sună, nu aştepţi ca el să spună ceva, ci te grăbeşti să spui că erai pe punctul de a-l suna.

• Studiul clasic a lui E. Schegloff şi A. Sacks (1974) a evidenţiat şi alte reguli implicate în *convorbirile telefonice*, convorbiri care sunt interesante deoarece nu presupun comunicarea nonverbală (nu erau cu videofon). Una din aceste reguli este că acel sunat la telefon vorbeşte primul, desigur printr-un „da”, „alo” etc., dar că subiectul discuţiei îl deschide cel ce cheamă. Forţa regulii de mai sus se constată foarte bine atunci când cineva ridică receptorul, dar nu spune nimic sau când cel care cheamă nu mai scoate o vorbă. Autorii citaţi, din 500 de apeluri telefonice, au găsit un singur caz ce nu s-a conformat regulii de a vorbi primul, în situaţia în care respectivul era sunat.

• În spiritul principiului inducţiei analitice, E. Schegloff şi A. Sacks au căutat o teorie (explicaţie) care să poată da seama şi de cazul deviant arătat mai sus. Ei au introdus în discurs termenul de *summons* care s-ar traduce prin „atenţionare”, „apel”, „chemare”, „invitaţie”. Explicaţia ia atunci următoarea formă : cel ce ridică receptorul şi spune ceva, nu răspunde propriu-zis la o întrebare, ci la un semnal, la o chemare. Sunatul telefonului este un apel la o convorbire, după secvenţa întrebare-răspuns, întrebare-răspuns etc., în care locul primei întrebări este luat tocmai de apel *(summons)*. Cel care a chemat, dacă ridicându-se receptorul nu i se răspunde, va emite el un nou semnal, vorbit de data aceasta, de genul „alo”, în vederea iniţierii discuţiei, obligându-l cumva pe cel chemat să răspundă. Obligaţia de a-l face pe celălalt să răspundă, pe baza logicii cotidian asumate întrebare (apel, chemare) – răspuns, este vizibilă şi în convorbiri de genul : „Ştii ce, mamă ? ”, la care mama întreabă „Ce ? ”, ceea ce-i permite copilului să-şi spună doleanţele într-un mod mai firesc decât dacă şi le-ar expune direct, sub forma, să zicem : „Astă seară vreau să mă duc la un film”. Consideraţiile celor doi autori sunt încrustate cu expresii pretenţioase, precum principiul „nonterminalităţii” sau al „relevanţei condiţionate”, dar care nu aduc, în opinia mea, nici un plus explicativ pentru fenomene dealtfel vizibile cu ochiul liber şi la fel de pertinent explicate la nivelul bunului simţ, într-un limbaj firesc. (Voi reveni în finalul acestei părţi asupra chestiunii.)

• E. Goffman (1981) propune ca înţelegerea cursului conversaţiilor obişnuite să aibă în vedere şi aspectul, de *ritual* al acestora. „Interschimburile rituale”, cum le califică E. Goffman, înseamnă că vorbitorii nu numai că-i îşi transmit

o informaţie, dar sunt atenţi şi la „acceptanţa socială” a respectivei informaţii, adică în ce măsură ceea ce e spus este compatibil cu viziunea primitorului de informaţie asupra celui ce o emite şi asupra lui însuşi. Spusele vorbitorilor sunt determinate, aşadar, atât de conţinutul informaţional ce se doreşte a fi transmis, cât şi de constrângerile rituale. Deşi unii etnometodologi, precum A. Sacks (1974), au probabil dreptate când contestă utilitatea distincţiei dintre aspectul de ritual şi ordine ceremonială a discuţiilor şi cel de sistem informaţional, argumentând că ele sunt subsumabile ideii mai generale a procedurilor secvenţiale – interesul vorbitorului pentru a pregăti următoarea sa intervenţie – sunt prezente în concepţia lui E. Goffman cel puţin două observaţii valoroase : prima, că modelele de convorbire ritualizată pot diferi semnificativ de la cultură la cultură ; a doua, că înţelegerea deplină a conversaţiilor reclamă şi cercetarea comunicării nonverbale. Pe această linie, cu ajutorul aparatului construit de C. Heath (1988), ce descrie relaţia dintre vorbire şi mişcările corpului, s-au relevat strategii gesturale de iniţiere şi management ale replicilor şi ale conversaţiei în general.

De o atenţie specială s-a bucurat mecanismul *rândului* la replici *în conversaţie* (*turn-taking*). Analiza „luării de cuvânt”, a intervenţiilor în discuţie e necesar să aibă în vedere trei aspecte : 1) cum face vorbitorul ca intervenţia să fie legată de cea anterioară (folosirea lui „da”, „dar”, „numai că”, „apropo”) ; 2) ce rezultat interacţional are intervenţia, pe cine şi ce „provoacă” ea ; 3) cum intervenţia (rândul unuia) se leagă de următorul vorbitor – prin întrebare, prin rugăminte expresă, prin apel verbal sau gestural (*summons*) etc.

A. Sacks şi colaboratorii (1974) consideră că se poate vorbi de un *model* al rândului la intervenţie (*turn-taking*), al „luării de cuvânt”, ale cărui dimensiuni majore ar fi :

a. *Nevoia de a asculta* provine nu doar dintr-un interes intrinsec pentru ceea ce se spune şi dintr-un sentiment de politeţe, ci şi din conştiinţa faptului că oricând individul poate fi selectat ca următorul vorbitor.

b. Străduinţa de a *înţelege* conţinutul şi sensul exprimărilor celorlalţi. Dacă, bunăoară, expresia „Ce (mai) faci ? ” este la începutul conversaţiei, ea trebuie luată ca un salut, nu ca o invitaţie de a relata despre tine.

c. Participanţii la discuţie arată celorlalţi că au înţeles spusele lor. *Exprimarea înţelegerii* în procesul conversaţional este un element central al conştientizării interacţiunii (şi acţiunii) sociale – acţiune definită încă de Max Weber ca implicând „luarea în considerare a celorlalţi” (apud Silverman, 1993, p. 142).

• În *convorbirile instituţionale*, care, aşa cum am arătat deja, urmează în linii mari regulile celor cotidiene, intervin, totuşi, câteva note distincte :

J. Atkinson (1982) arată că în convorbirile cu *părţi multiple* – cum ar fi şi şedinţele de tribunal –, modelul conversaţiilor cotidiene de „luare a cuvântului” este mai puţin eficient din cauză că : într-un grup mare sunt mai puţine oportunităţi ca fiecăruia să-i vină rândul ; oricărui vorbitor îi este destul de dificil să urmărească modul în care ceilalţi sunt atenţi ; fără monitorizarea organizată, există posibilitatea conversaţiilor paralele ; monitorizarea este limitată de distanţa fizică faţă de vorbitor şi de prezenţa unor obstacole (persoane şi obiecte) în câmpul său vizual ; şansele limitate de a vorbi diminuează posibilitatea ascultătorului (şi potenţialul vorbitor) de a-şi lămuri unele neînţelegeri legate de afirmaţiile emise în conversaţie. Soluţia la aceste dificultăţi, ce funcţionează de mult în practica instituţională, este ca spre deosebire de conversaţiile spontan-cotidiene, ordinea şi timpul intervenţiilor să fie *prealocate*. Desigur, prealocarea poate fi foarte strictă sau mai flexibilă, dar ea este, oricum, dată.

După părerea mea, un semn al modernizării şi comportamentului raţional al unei societăţi este şi cum participanţii la discuţii instituţionalizate sunt conştienţi de importanţa prealocării şi o respectă. Până nu demult, şi din păcate „obiceiul” nu s-a stins, majoritatea sesiunilor ştiinţifice de la noi din ţară, foarte probabil că nu numai, îşi pierdeau din valoare şi eficienţă, atât printr-o inechitabilă alocare de timp în expunere sau luare de cuvânt, cât mai ales prin nerespectarea de către vorbitor a acestui timp.

- A. Peräkylä şi D. Silverman (1991a), studiind modalităţile de convorbiri din cadrul consultanţelor acordate pacienţilor infestaţi cu HIV, relevă că în contexte instituţionale de acest gen, mai puţin formale (şi rigide), se îmbină cerinţele organizării stricte a discuţiilor (prealocările) cu cele ale conversaţiilor cotidiene naturale. Autorii introduc termenul de *format comunicaţional*, care cuprinde două laturi fundamentale : 1) *interviul*, în care medicul întreabă, iar pacientul răspunde şi 2) *furnizarea de informaţii*, medicul fiind cel care expune, intervenţiile pacientului reducându-se la aprobări verbale sau gestuale, întrebări miniaturizate. Discursul consultantului este oarecum prealocat, subînţeles ca legitim, dar, de la caz la caz, el se poate transforma în conversaţie.

*
* *

Aplecându-mă cu atenţie asupra textelor referitoare la analiza conversaţiilor şi încercând să selectez idei mai pertinente, m-a încercat mereu senzaţia că e foarte puţin de relatat ceva care să se ridice cât de cât deasupra simţului comun. Despre strategiile în convorbirile telefonice sau despre „şmecheriile” verbale (dublate de cele nonverbale) ale copiilor când vor să obţină ceva de la

părinţi, ca şi despre conversaţiile din contexte instituţionale specifice, oamenii obişnuiţi, nespecialişti, spun lucruri uneori chiar mai interesante. Sunt parţial de acord cu A. Sacks (1992) care afirmă că aceasta nu trebuie să ne îngrijoreze. Pe urmele maieuticii socratice, el susţine că se dezvăluie adevăruri ce există în noi, dar care nu sunt pe deplin conştiente şi circumscrise. Iată citatul edificator în acest sens : „…multe din rezultatele pe care le ofer, oamenii le pot vedea la ei înşişi. Dar nu au de ce să se teamă şi să considere că aceste rezultate sunt greşite pentru că şi ei le pot vedea… E ca şi cum ai găsi o nouă plantă. Poate fi o plantă din propria grădină, dar acum o vezi diferită de altceva. Şi te poţi uita la ea să vezi cât şi cum e de diferită, şi dacă e diferită în modul în care ţi-a fost spus” (p. 488). Când m-am exprimat că sunt „parţial de acord”, rezerva privea faptul dacă eventualele satisfacţii oferite omului de rând merită un efort de investigaţie aşa de mare, pretins de analizele calitativiste, în particular etnometodologice.

3.2.4 Analiza şi interpretarea urmelor şi a documentelor materiale

Fără îndoială că „până la urmă” tot ceea ce studiază cercetătorul social sunt „urme” ale subiecţilor săi : răspunsuri la chestionare şi interviuri, comportamentele din timpul experimentului, înregistrarea observaţională. În sens propriu, „urme” reprezintă însă documente neprovocate, existente într-o formă materială. Conversaţiile cotidiene ale dacilor, de exemplu, nu sunt abordabile ca urme pentru că nu există sub formă consemnată (dacă ele s-ar fi conservat în atmosferă, măcar ca frânturi, „cioburi”, de discuţii, atunci ar fi posibilă, legitimă şi interesantă o „arheologie a aerului”).

Cultura materială, cu cele două componente majore ale sale, textele scrise şi artefactele, produse fabricate (unelte, construcţii, îmbrăcăminte etc.) este un teren bogat de explorare ştiinţifică nu doar pentru descrierea în sine a trecutului (istoria), ci şi pentru antropologie, sociologie şi psihologie socială, în încercarea lor de a accede la constantele comportamentale şi mentalitare individuale şi grupale (şi implicit a vedea dacă asemenea universalii, în afara celor biologice, există).

Produsele activităţilor oamenilor prezintă maximă relevanţă în disciplinele socioumane fiindcă prin ele aflăm nu numai ceea ce ei spun, ci şi ceea ce realmente fac. În acest sens, şi analizele unor urme mai prozaice, rezultate din activităţi rutiniere pot aduce date valoroase. W. Rathje şi colaboratorii (1992) au studiat conţinutul resturilor menajere şi au constatat ce diferenţă mare este între cantitatea de bere consumată efectiv şi cea declarată la interviu. Alţi autori, precum, mai recent, I. Hodder (1992) au ajuns la consideraţii interesante cu

privire la rolurile domestice, femeie – bărbat – copii, pe baza investigaţiei decoraţiilor de interior şi a vaselor utilizate pentru prepararea şi păstrarea hranei. De asemenea, L. Ferguson (1991) a arătat cum studierea alimentaţiei şi a obiectelor de bucătărie, în special vase, face lumină în înţelegerea condiţiei sclavilor de pe plantaţiile din America de Sud şi a reacţiei lor la dominare. Importanţa urmelor artefacţiale faţă de cele scrise rezidă în aceea că în acestea din urmă se exprimă mai puţin, în condiţiile de regim de putere autoritară, relaţii de subordonare ; pe când în viaţa reală, materială, ele sunt inevitabil marcate.

Interpretarea calitativistă a culturii materiale ridică unele *probleme teoretico-metodologice* pe care, prelucrându-le şi sintetizându-le după I. Hodder (1994), le prezint în continuare.

- E necesar să facem o clară disociere între două feluri de documente (sau de niveluri) ale culturii materiale din punctul de vedere al intenţiilor cu care au fost create, al naturii şi al încărcăturii lor de înţelesuri. Primul este acela care are *în sine valoare comunicaţional-simbolică*, expresivă, de reprezentare, şi a fost creat cu acest scop. Aici înţelesurile sunt date în informaţie nemijlocită, chiar dacă accesul la ele presupune interpretare, uneori permanentă. În această categorie intră, în primul rând, textele scrise, dar şi piese de cultură ca steagurile, uniformele şi altele. Al doilea plan este cel al *tehnologiei*, al culturii materiale strict pragmatice, nedesemnată reprezentărilor simbolice. Prin acesta se *evocă* doar *înţelesuri*, ele sunt tacite, *implicite* şi cu totul indirecte. Uneltele fac parte din respectiva categorie, ca şi artefactele, în general. Ele nu au deci o valoare simbolică în sine.
- Faptul că nivelul strict artefactic (tehnologic) al culturii materiale nu conţine sisteme de coduri de reprezentare simbolică elaborate şi nu are în sine o valoare comunicaţională, înţelesurile sociale (relaţii interpersonale şi intragrupale, motivaţii, aspiraţii, emoţii şi sentimente) fiind latente şi mai difuze, analiza şi interpretarea documentelor de la acest nivel prin analogie cu textele scrise trebuie să se facă cu mare precauţie. Logica şi structura lor nu sunt în primul rând de natură semantico-retorică, ci determinată de constrângerile de mediu fizico-geografic şi tehnologic sau tehnoambientale, cum s-ar mai putea numi. Înţelesurile sociale sunt identificabile şi în cultura materială nonsimbolică, dar nu abuzând de paradigma lingvistico-interpretativistă. De altfel, unele cercetări din ştiinţele cognitive arată că între cunoştinţele practice şi cele lingvistice subzistă diferenţe fundamentale în ce priveşte modul lor de organizare mentală (Bloch, 1991).
- În schimb, nivelul culturii materiale intrinseci simbolice se pretează abordării textualiste, semiotice. Deci şi documentele care nu sunt texte scrise,

cum ar fi piesele de îmbrăcăminte, insignele, monumentele, nemaivorbind de produsele artistice propriu-zise – arhitecturale, sculpturale şi picturale. D. Miller (1982) a argumentat cum utilizarea unui anumit gen de vestimentaţie urmează principiul relaţiei sintagmatice – obiecte de îmbrăcăminte ce „merg împreună" – şi pe cel al relaţiei paradigmatice – alegerea unei anumite piese şi nu a alteia are valoare de distinctivitate (vezi 3.2.3.3). Ar fi de notat aici că reprezentanţii teoriei alegerii raţionale exploatează constatările de acest gen (cu privire la îmbrăcăminte, veselă etc.) pe linia comportamentului strict utilitar al actorului social, practicarea unui anume stil vestimentar sau alimentar având funcţii precise de marcare a unui status social şi deci de obţinere de beneficii (Coleman, 1990).

• A căuta înţelesurile, valorile şi reprezentările sociale atât la nivelul culturii materiale intrinsec simbolice, cât şi la al celei mediat-simbolice (tehnologice) înseamnă *analiza contextuală*, de spaţiu cultural şi de timp istoric. Altfel, simbolurile, semnele sunt total arbitrare. Aici, exemplele ilustrative sunt la îndemână (simbolul crucii, al porumbelului etc.). De altminteri, multe artefacte au în acelaşi timp o valoare utilitară şi una simbolică. Antropologii, cu deosebire, s-au interesat de schimbarea înţelesului simbolurilor materiale în timp şi de mecanismele prin care aspectul funcţional al obiectelor s-a convertit în cel simbolic.

• Înţelesurile şi semnificaţiile acordate culturii materiale au o valoare ştiinţifică de cunoaştere, dar aproape întotdeauna şi o distinctă *conotaţie social-politică*. Se poate ajunge chiar la conflicte social-politice în interpretarea semnificaţiei itemilor materiali ai unei culturi, în special în legătură cu identitatea etnică şi consistenţa ei de-a lungul timpului. Interferenţele în mediul de construcţie a caselor, în vestimentaţie, în bucătărie şi alimentaţie dintre germani – maghiari – români – ţigani şi alte etnii din Transilvania sunt obiect de studiu, dar şi de dispută. Uneori însă studiul artefactelor şi al tehnologiilor trecute poate fi folositor comunităţilor într-un sens foarte pragmatic. Descoperirile arheologice ale lui C. Erickson (1988) în legătură cu tehnologiile cerealiere ale vechilor indieni din jurul lacului Titicaca (Peru) au fost fructificate în reconstrucţia sistemului agricol din acea zonă, cu participarea şi în beneficiul fermierilor locali.

• I. Hodder (1994) este de părere că trei operaţii interconectate şi cvasi-simultane reclamă munca de interpretare calitativă a datelor materiale (p. 399) :

1. Interpretul are de identificat contextele obiectelor a căror semnificaţie o caută. Graniţele contextului nu sunt niciodată date ca atare ; ele trebuie să fie trasate prin interpretare. Desigur, delimitări spaţiale (marginile sau

hotarele unui sat, zidurile unei cetăţi etc.) sau temporale (distanţa în timp a evenimentelor) îl ajută pe cercetător la *stabilirea contururilor contextuale*. De asemenea, contextele de ritual (înmormântări, viaţa la curtea domnească) sunt mai uşor delimitabile decât cele cotidian-mundane. Dar, în final, contextul este o construcţie reflexivă a interpretului, în care se impune, în viziunea calitativistă, să se ţină seama expres de felul în care actorii indigeni, actuali sau trecuţi, îşi reprezintă contextul.

2. Definirea contextului permite *evidenţierea similarităţilor şi diferenţelor* înţelesurilor şi semnificaţiilor datelor materiale. I. Hodder accentuează că o asumpţie principală este aceea că în contexte similare, oamenii realizează lucruri similare, răspunzând în acelaşi fel la situaţii similare şi deci lucrurile au înţelesuri similare. Imperativ este însă ca graniţele contextului să fie corect stabilite. Multe artefacte au fost identificate iniţial ca fiind cultice sau rituale, dovedindu-se, după aceea, că de fapt aveau o funcţie total utilitară. Contextul în care au fost plasate iniţial nu era cel propriu.

3. Identificarea contextului, a similitudinilor sau diferenţelor stă sub semnul unor *teorii socio-istorice*. Deşi respectivele teorii, mai generale (structuralism, marxism, tehnologism) sau mai particulare (în legătură cu intenţiile actorilor, relaţiile de rudenie, credinţele religioase) pot fi modificate în confruntarea cu faptele materiale empirice, ele sunt inevitabil infuzate în demersul analistului culturii materiale. Vedem, aşadar, că arheologul I. Hodder se disociază de concepţia calitativistă a inocenţei teoretice, vizavi de realitatea concretă de analizat şi interpretat.

3.3 Alte metode

În această categorie am inclus tehnici verbale care se găsesc, în opinia mea, la intersecţia dintre cantitativ şi calitativ, din următoarele motive : a) Ele privesc aspecte de conştiinţă şi identitate, o realitate calitativ-subiectivă situată dincolo de dimensiunile exterioare (cantitative) ale caracteristicilor socio-demografice sau de comportament deschis ; b) Deşi unele rezultate obţinute prin ele se pretează la numărare şi chiar măsurare, în general nivelul este cel al scalelor nominale, al taxonomicului, deci al calitativului, înţeles nu ca o paradigmă epistemologică, ci în accepţiunea obişnuită din ştiinţă (Rotariu, 1991) ; c) Aceste tehnici pot fi considerate „calitative” şi pentru că evită, în considerabilă măsură, efectul dezirabilităţii sociale, al conformării prin răspunsuri la ceea ce e preţuit din punct de vedere social. Ele sunt tehnici indirecte, au un pronunţat caracter proiectiv, adică subiectul îşi dezvăluie, îşi

proiectează, fără să fie pe deplin conştient de aceasta, propriile gânduri, trăiri, aprecieri, intenţii în răspunsurile oferite la probe.

Un exemplu grăitor de „intersecţie” sau de cuplare a calitativului cu metode cantitative este testul *Who are you ? (Cine eşti dumneata ?)*, cunoscut şi ca „testul celor douăzeci de propoziţii”, fiindcă subiecţii sunt rugaţi să răspundă cu expresii diferite de douăzeci de ori la întrebarea „Cine eşti dumneata ? ”. Mizându-se pe faptul că răspunsurile trebuie să aibă un caracter spontan, timpul acordat este limitat la 10-12 minute. M. Zlate (1989) a adaptat testul ca probă de compunere, aplicându-l la elevi de liceu din clasele terminale şi studenţi, care au fost rugaţi să elaboreze acasă lucrări pe tema „Cine sunt eu ? ”. Se câştigă astfel pe linia posibilităţii de reflexie asupra identităţii de sine şi, prin urmare, a complexităţii răspunsurilor, dar se pierde, bineînţeles, coeficientul de spontaneitate.

Aşa cum explică mai pe larg C. Stephan şi W. Stephan (1985), testul W-A-Y a fost conceput de M. Kuhn – reprezentant de frunte al Şcolii de la Iowa pentru interacţionalismul simbolic, şcoală care, în contrast cu cea de la Chicago, susţine că şi fenomene de conştiinţă atât de subtile, cum sunt cele ale imaginii şi ale identităţii de sine, pot fi abordate cu metode consacrate în psihologie. Şcoala de la Chicago, prin A. Blumer, pornind de la premiza că realitatea personală, „selful”, este unică şi fluidă, contestă legitimitatea studierii ei prin metode clasice, cum sunt chestionarele şi testele, propice fiind doar interviurile intensive şi abordarea prin concepte flexibile, senzitive (*sensitizing concept*).

Testul W-A-Y nu este însă o probă structurată, standardizată, chiar dacă întrebarea generică este aceeaşi la toţi respondenţii. E adevărat că prelucrarea răspunsurilor a dovedit posibilitatea încadrării lor în nişte tipuri generale. Astfel, Zurcher (1977) găseşte patru mari clase de răspunsuri : cele de tip A, care descriu caracteristici exterioare ale indivizilor, cum ar fi „sunt blondă”, „sunt din Cluj” ; de tip B, referitoare la statutul social („sunt student”, „sunt ortodox” etc.) ; de tip C, descriind caracteristici şi stări interioare („îmi place muzica clasică”, „sunt un om singuratic”, „sunt un om optimist” etc.) ; răspunsuri foarte vagi şi generale (D), de felul „sunt o părticică din Univers”, „sunt o fiinţă umană”, care, practic, nu aduc o informaţie despre individul în cauză.

Cercetările lui L. Zurcher au confirmat ipoteza lui A. Turner (1976) privitoare la creşterea – cel puţin la studenţii din colegiile americane – a ponderii sinelui intim (răspunsuri de tip C) în identificarea de sine, faţă de sinele instituţional, adică faţă de raportarea eului la statusuri sociale şi instituţii (răspunsuri de tip B). Comparând răspunsuri ale studenţilor români la o distanţă de un sfert de veac (1982 şi 1997), am găsit aceeaşi tendinţă de

mutabilitate a sinelui, dar cu diferenţe marcante faţă de situaţia studenţilor americani. Conexând problematica identităţii multiple la cea mai generală a structurilor cognitiv-axiologice şi, inevitabil, la schimbările radicale de context socio-politic, survenite după 1989, am avansat unele ipoteze explicative ale respectivelor diferenţe (Iluţ, *Identitate multiplă şi condiţia cognitiv-axiologică a studentului*, în curs de apariţie).

Cuvintele şi expresiile verbale, pe lângă ceea ce desemnează ele propriu-zis (aspectul denotativ), au şi o dimensiune conotativă, adică sensurile ce trimit la emoţional şi apreciativ. Conotaţiile cuvântului „mamă", de pildă, sunt legate de dragoste, afecţiune, tandreţe. Răsunetul afectiv-apreciativ pe care mesajele verbale îl au pentru indivizi şi grupuri, încadrările lor în spaţiul cognitiv-emoţional pot fi studiate prin *Diferenţiatorul semantic*, datorat lui C.E. Osgood. Proba se compune dintr-o suită de adjective antonime dispuse în perechi („cald – rece", „puternic – slab", „bun – rău" etc.). Cuvântul sau secvenţa verbală supusă evaluării se trece prin această grilă de adjective, subiecţii având sarcina de a le plasa pe linia bipolară, (de exemplu : „mic – mare"), în funcţie de părerile lor. Distanţa dintre perechile antonimice poate fi împărţită în intervale, de pildă de la –3 la +3, şi astfel fiecare pereche se transformă într-o scală de interval.

În această formulă, diferenţiatorului semantic i se reproşează unele neajunsuri generale ale scalelor de interval (intervale neegale, „refugiul" în punctul 0, plasarea cuvintelor cu predilecţie în jumătatea pozitivă a scalei). De asemenea, se pune la îndoială caracterul bipolar şi simetric al adjectivelor. S-a evidenţiat că nu toate adjectivele sunt în opoziţie liniară ; antinomia lexicală nu coincide întotdeauna cu cea psihosocială. De aceea, e nevoie de mare prudenţă în selectarea antonimelor şi interpretarea datelor. Experienţa de cercetare a dovedit, bunăoară, că în locul cuplului „calm – agitat", e preferabil cel „calm – excitabil" (apud Radu, 1994a). Desigur, adjectivele ce compun proba vor fi alese în funcţie de cuvintele supuse aprecierii, în ultimă analiză de natura temei şi a populaţiei de cercetat. Cu rezerva că procedeul vizează într-o anume măsură stări superficiale, fugitive şi difuze ale conştiinţei, prin multitudinea de comparaţii între profiluri individuale, grupale şi individ – grup pe care le oferă, el reprezintă un instrument de lucru util, convenabil şi eficient integrabil într-o strategie multimetodologică.

Prin *testul grilei de repertoriu* (*Repertory Grill Testing*) al lui G.A. Kelly, subiectului i se cere să numească un număr de 20-30 persoane cunoscute şi importante în viaţa lui. El este rugat în continuare să compare succesiv câte trei din persoanele desemnate, între ele, indicând trăsătura prin care două se aseamănă, dar se deosebesc de a treia. Datele se condensează într-un tabel cu

dublă intrare în care figurează numele persoanelor şi trăsăturile enunţate de subiect. În interiorul tabelului, în căsuţele de intersecţie, consemnăm dacă o trăsătură a fost indicată ca aparţinând sau nu unei anumite persoane. Putem citi astfel din tabel numărul şi frecvenţa trăsăturilor (conceptelor) pe care subiectul le utilizează în caracterizarea cunoscuţilor, precum şi indivizii care i se par mai asemănători. De reţinut că suita de concepte de care are nevoie subiectul pentru compararea altora nu întrece, de regulă, cifra de 20-30 (Bannister, 1973)

Se intenţionează, prin tehnica lui Kelly, obţinerea repertoriului de „constructe” prin care subiecţii „îşi însuşesc” lumea, interpretează şi anticipează evenimentele. Constructele, funcţionând ca atribute sau propoziţii bipolare, sunt, în concepţia autorului, personale, acestea însemnând diferenţe interindividuale marcante referitoare la : constructele care sunt utilizate ; întinderea repertoriului ; modul de organizare în sistem (ordonare, superordonare etc.) ; rigiditatea sau flexibilitatea constructelor.

E uşor de sesizat oportunitatea metodei lui Kelly pentru investigarea subiectivităţii. Oamenii sunt înclinaţi îndeobşte să-i caracterizeze pe alţii prin prisma frământărilor, aspiraţiilor, valorilor, intereselor prioritare, stringente. În autodescriere, cât şi în portretul făcut altor persoane subzistă astfel, ca leit-motiv, expresii de tipul : „cinstit – necinstit”, „ambiţios – delăsător”, „cult – incult”.

Limita imputabilă tehnicii lui Kelly este că nu ţine seama de ceea ce am numi „realismul-perceptiv” al subiectului. Se naşte întrebarea în ce măsură persoanele evaluate de subiect ne apar caracterizate printr-un set relativ restrâns de atribute din cauza repertoriului de constructe al subiectului, sau pentru că realmente cei aleşi şi comparaţi au multe note comune ? Acest lucru ar fi posibil având în vedere efectul similarităţii : există mecanisme sociale şi psihologice prin care oamenii se grupează după asemănări, iar, odată grupaţi, seamănă şi mai mult între ei. (Sunt de luat în considerare şi anume stereotipii sociale, modele generale de apreciere care ecranează diferenţele individuale.) De aceea, aportul metodei grilei de repertoriu ar creşte substanţial prin formularea instrucţiei de aşa manieră încât subiectul să indice persoane din medii sociale eterogene şi, mai ales, prin compararea descrierilor realizate de subiect cu informaţii din alte surse referitoare la persoanele caracterizate de el. S-ar putea reliefa, astfel, mai pregnant coeficientul personal, repertoriul specific de constructe, în perceperea şi interpretarea semenilor şi situaţiilor.

Un alt grupaj de tehnici indirecte îl constituie *procedeele semiproiective mai puţin elaborate*. În cadrul lor, *întrebările indirecte* se bazează pe principiul că subiectul, într-o formă sau alta, proiectează în replicile celorlalţi propria atitudine. S-a constatat că validitatea itemilor indirecţi este mai mare atunci

când se foloseşte ca proiectant nu „cei mai mulţi oameni”, ci un subiect indefinit, impersonal, în enunţuri de genul : „se spune că…”, „se consideră că…” etc. Subiectul îşi dezvăluie atitudinile personale prin aprecierea acestor enunţuri. Foarte aproape de această tehnică este şi aceea a folosirii unor maxime şi proverbe ca material de proiecţie.

Un caracter mai sporit de proiecţie şi complexitate îl are tehnica *ca şi cum ai fi auzit* (Goode şi Hatt, 1952). Subiectului i se prezintă itemi neutri (atitudinal) în legătură cu o normă, instituţie, obiect social şi i se cere să le claseze după gradul de favorabil – nefavorabil pe o scară cu 6 intervale, să judece atitudinea unui om pe care l-ar auzi spunând astfel. Abaterile de la valorile itemilor, stabilite prin metoda evaluatorilor experţi se consideră valori individuale. Se pleacă de la ipoteza că, în absenţa altor cadre de referinţă, subiectul va evalua itemii în acord cu poziţia sa, adică va folosi ca puncte de reper atitudinile, valorile proprii. Mecanismul de proiecţie este „îngroşarea prin contrast” : în general, oamenii au tendinţa de a plasa afirmaţiile cu care nu sunt de acord mai la extremă (opusă) decât sunt în realitate ; subiectului care are o atitudine defavorabilă cu privire la un obiect, o propoziţie ce exprimă o atitudine neutră faţă de acel obiect i se va părea ca favorabilă.

Acelaşi mecanism funcţionează şi în cazul procedeului numit *emiterea de opinii sau ce crezi că ar spune* (Sherif şi Sherif, 1969). Dacă o persoană, având o anumită atitudine relativ la o problemă, este invitată să scrie ce ar spune o persoană tipică pentru poziţia opusă, ea emite propoziţii mult mai extreme decât atunci când scrie ceea ce ar declara o persoană ce se situează pe propria poziţie sau una apropiată. Într-adevăr, acest gen de proiecţie e constatabil şi în viaţa cotidiană, unde e uşor de observat cum oponenţii îşi atribuie, de numeroase ori, mult mai multe şi grave lucruri decât profesează în realitate.

Tehnicile analizate mai sus au avantajul, spre deosebire de tehnicile proiective mai avansate (teste proiective propriu-zise), că sunt relativ simplu de administrat şi interpretat. Însă, în afara unor inconveniente comune tuturor metodelor indirecte (Iluţ, 1995a) – cum ar fi aceea că intervin variabile necontrolabile – semnalăm aici ca limită specifică : din chiar principiul pe care aceste tehnici sunt construite, rezultă că noi nu putem şti cu siguranţă cât de „neutre”, „favorabile” sau „nefavorabile” sunt realmente propoziţiile prezentate subiectului sau emise de el, deoarece aceste atribute au fost obţinute tot de la nişte persoane care şi-au proiectat atitudinile personale (experţii). Ajungem astfel la o regresie la infinit. Prin calcularea mediei, medianei sau valorii modale de la mai mulţi evaluatori (important este în ce măsură sunt ei eterogeni şi/sau neutri din punctul de vedere al atitudinii respective !), se diminuează efectul implicării poziţiilor proprii, dar, principial, problema rămâne.

În clasa tehnicilor (semi)proiective pot fi incluse şi *procedeele bazate expres pe principiul selecţiei şi al distorsiunilor în percepţie şi raţionament*. Se consideră că abaterile, erorile săvârşite de subiecţi în memorie, percepţie, judecată, având o anumită constanţă şi direcţie, sunt în legătură cu valorile şi atitudinile lor. S-a constatat experimental, de pildă, că termenii ce exprimă valorile, interesele subiecţilor sunt semnificativ mai uşor recunoscute de aceştia în proba tahitoscopică. Un interes particular îl are *procedeul utilizat de R. Christi şi R. Merton* prin care valorile unui individ sau grup sunt abordate indirect, studiindu-se calităţile, trăsăturile persoanelor care se bucură de un înalt prestigiu în ochii colectivităţii sau individului (apud Simon, 1972).

Capitolul 4

PRELUCRAREA ŞI INTERPRETAREA DATELOR

4.1 Prelucrarea, analiza şi interpretarea datelor calitative ca proces iterativ

Oricât de mult contează calitativiştii pe fluiditatea, interconexiunea şi caracterul global-sinergic al materialului empiric, o minimă prelucrare şi sistematizare a lui au practicat-o întotdeauna. E adevărat că nu toţi au recurs la o codare şi numărare propriu-zise, dar pentru a realiza comparaţii, a sesiza un pattern sau o tendinţă, pentru a ajunge la explicaţii şi teorii, se realizau practic clasificări şi „numărări" implicite, prin citirea şi recitirea datelor adunate de pe teren (notiţe, interviuri deschise) sau a documentelor existente. Mulţi calitativişti însă, în speţă etnografii, au aplicat şi un tratament oarecum cantitativ, de stabilire a unor categorii, de codare şi numărare.

Până acum câteva decenii, această operaţie se făcea manual, astăzi calculatoarele pot fi utilizate şi în prelucrarea şi analiza datelor calitative, existând mai multe programe, printre primele fiind cel numit *Etnograf*, bazat pe principiul codării şi regăsirii (identificării) codurilor în textele supuse analizei. Aici trebuie menţionat că prelucrarea datelor calitative la calculator diferă în esenţă de prelucrarea datelor cantitative prin aceea că, dacă pentru cele din urmă unitatea de analiză şi manipulare sunt numerele, în cazul celor dintâi sunt cuvintele, metodele calitative având ca material de expresie limbajul natural. Principiul codare-regăsire (identificare), în engleză *code and retrieve*, a fost integrat în programe mai complexe decât cel de tip *Etnograf*, cum ar fi NUD.IST sau Ayper RESEARCH. Expunând pe larg virtuţile unor atari programe, T. Richards şi L. Richards (1994) – ei fiind autorii NUD.IST-ului – arată că, în acelaşi timp, softuri generale de stocare, organizare şi relaţionare a informaţiei de genul *Relational Database Management Systems* (RDMSs) pot fi aplicate cu succes şi în prelucrarea datelor calitative.

Prelucrarea, analiza şi interpretarea materialului de tip calitativ este un proces de pronunţată conexiune inversă (*feed-back*), în care secvenţele distincte succesive se pot descrie succint astfel (apud Dey, 1993) :

1. *Citirea şi adnotarea* materialului. Notiţele de teren, răspunsurile la interviuri nestructurate sau alte documente sunt citite cu atenţie în vederea stabilirii unei grile de clasificare şi a întreprinderii unor comparaţii şi corelaţii. Bineînţeles că actul de citire nu este o operaţie pur fizică de parcurgere mecanică a unui text, el presupunând asociaţii de idei, interpretări mai mult sau mai puţin explicite. E bine ca gândurile ce ne vin în minte lecturând materialul brut avut la dispoziţie să fie notate. E vorba aici de a face comentarii pe baza notiţelor luate pe teren şi a adnotărilor corespunzătoare. Vreau să spun că atunci când s-au realizat observaţii sau interviuri pe teren, de obicei, cercetătorul consemnează şi comentarii pe marginea lui. În faza de citire a materialului cules se fac adnotări şi cu referire la adnotările din teren. (S-ar putea numi, prin urmare, şi metaadnotări sau metacomentarii.)

Prin parcurgerea detaliată a datelor brute (texte scrise, audio-vizuale sau de altă natură) şi printr-o judecare globală a lor are loc şi ceea ce aş numi o *refocalizare* a interesului epistemic al cercetătorului. Prin aceasta am în vedere că înaintea efectuării unei cercetări există, în genere, o focalizare pe o populaţie, o temă, un caz. Dar o inspecţie a întregului material empiric obţinut poate redirecţiona focalizarea. Deci, deşi de regulă focalizarea din timpul lecturării este identică cu cea de precercetare, dezideratul „minţii deschise” (*open mind*) în faţa datelor culese nu este niciodată de neglijat.

2. *Clasificarea şi categorizarea* datelor este o operaţie inevitabilă în orice act de cunoaştere şi comunicare. Ea e omniprezentă în viaţa socială, începând de la cele mai banale conversaţii, până la cele mai rafinate discursuri filosofice sau ştiinţifice. Noi nu ne putem însuşi gnoseologic lumea şi nu putem transmite informaţii despre ea decât prin intermediul noţiunilor, al categoriilor. Obiectele empirice sunt tot timpul clasificate şi delimitate. Când spun „astăzi am examen la…”, colegul înţelege că e vorba de azi, şi nu de ieri sau de altă zi, de examen, şi nu de referat, de o materie, şi nu de alta. În studiile calitative, clasificarea – care poate fi înţeleasă ca o operaţie mai generală de stabilire a claselor şi a legăturilor dintre ele – şi categorizarea – operaţie mai specifică de elaborare a unor categorii particulare şi de introducere a datelor concrete în ele – reprezintă secvenţa fundamentală, deoarece, aşa cum am mai spus-o, rareori tratamentul materialului cules trece de acest nivel taxonomic, nominal. (Trebuie să spun că, deşi se pot găsi unele diferenţe semantice, „clasificare” şi „categorizare” apar în cele mai multe contexte lingvistice ca interşanjabile.)

Clasificarea sau categorizarea se face pe baza unor criterii. La rândul lor, criteriile decurg din obiectivele cercetării, din întrebări şi ipoteze prealabile sau născute din citirea materialului empiric, intuiţia şi ingeniozitatea cercetătorului-analist jucând un rol esenţial. Nu e greu de dedus că aceleaşi entităţi

concrete, aceiaşi biţi de informaţie se pot regăsi în mai multe clase, şi aceasta cu atât mai mult când entitatea este individul, care posedă numeroase caracteristici ce ne interesează. Dacă, de exemplu, materialul observaţional rezultat de pe urma participării la viaţa unei comunităţi ne indică diferenţe marcante între practicile religioase ale femeilor şi cele ale bărbaţilor, şi pe vârste, atunci, aceiaşi indivizi vor apărea în cel puţin două categorii : la sex şi la vârstă. Dar şi un tip de comportament, cum ar fi „mersul la biserică", poate fi clasat şi la „solidaritate comunitară", şi la „consum ostentativ", şi la „presiunea grupului familial", şi la „profund ataşament religios".

În problema clasificării (categorizării) apar aşadar două chestiuni distincte : a) stabilirea claselor, a categoriilor şi b) desemnarea, ataşarea (*assignation*) datelor empirice într-o clasă sau alta. Aici trebuie avut grijă dacă, şi cum operează principiul exclusivităţii şi al exhaustivităţii. Categorizarea în vârstă şi sex se înscrie în cele două principii, iar desemnarea într-o clasă sau alta a unei persoane este cvasi-automată – atunci când datele (despre acea persoană) sunt exacte. Uneori însă, ele nu sunt, şi includerea într-o anume clasă presupune inferenţe şi interpretări, adică a deduce vârsta sau chiar sexul din alte informaţii privitoare la insul în cauză (îmbrăcăminte, poziţie socială etc.).

Interpretarea în desemnare este din plin prezentă atunci când sunt în joc caracteristici mai complexe, cum ar fi actele de conduită. Am văzut că „a merge la biserică" poate fi clasat în mai multe categorii. „Mai multe categorii" înseamnă atât faptul că el poate figura în una din cele stabilite, cât şi că el poate apărea efectiv în mai multe deodată, fiindcă presupune şi „solidaritate comunitară" şi „profund ataşament religios" şi „...". Disjuncţia în clasificări nu trebuie, aşadar, absolutizată. De nenumărate ori, cu deosebire când e vorba de a descrie şi explica realitatea socioumană, principiul „sau-sau" trebuie înlocuit cel al lui „şi-şi". Multe din categoriile ce decupează fâşii ale acestei realităţi au un pronunţat caracter fuzzy, de mulţimi vagi sau noţiuni penumbrale, în limbajul lui N. Georgescu-Roegen (1979). Stabilirea categoriilor şi a criteriilor de desemnare sunt operaţii ce ţin de mintea mai mult sau mai puţin ingenioasă a cercetătorului. Dar, odată stabilite şi codate, cercetătorul poate prelucra şi organiza cu ajutorul calculatorului un vast material brut care, manual, ar fi cerut un volum de muncă şi timp greu de realizat.

Reamintindu-ne idei din părţile anterioare ale lucrării, putem concluziona acum că elaborarea schemei de clasificare sau a grilei de categorii se poate face în trei momente distincte : înaintea cercetării concrete (a culegerii de date) ; în timpul cercetării de teren ; în procesul de prelucrare a datelor. Cantitativiştii pun accent pe o schemă prestabilită – cum e cazul anchetelor

prin chestionar standardizat şi al analizei de conţinut – calitativiştii, pe emergenţa categoriilor în timpul cercetării şi în procesul prelucrării datelor. Însă orice cercetător veritabil, indiferent de orientarea lui epistemologică declarată, va practica o anumită flexibilitate, oferind posibilitatea ajustării schemelor utilizate într-un moment sau altul, a construirii altora şi a condensării datelor în hipercategorii.

3. *Legarea şi conexarea datelor*. Prin clasare şi categorizare, operaţii care ele însele presupun anumite opţiuni teoretice, ajungem la gruparea datelor după anumite criterii şi ne apar deja pattern-uri şi tendinţe. Pasul următor este de a lega, de a asocia diferite clase şi caracteristici între ele. Calculatorul, putând opera cu variabile calitative complexe ca unităţi semantice (expresii, propoziţii sau chiar fraze), ajunge să dezvăluie regularităţi de asociere şi uneori chiar corelaţii. Analiza calitativă este interesată şi de caracteristicile cazurilor atipice. Slujindu-ne de statistică, se evidenţiază mai repede şi mai bine aceste cazuri şi se trece apoi la o scrutare mai îndeaproape a lor.

Să ne reîntoarcem, spre exemplificare, la comportamentul religios din comunitate. Prelucrarea statistică a datelor ne-ar arăta o asociere foarte puternică între vârstă şi frecventarea bisericii, în sensul că bătrânii dintr-o comunitate se duc mai des la biserică. Dar să spunem că din 150 de bătrâni, 10 nu o frecventează deloc. Se va căuta ce îi diferenţiază pe acei zece de marea majoritate şi dacă au caracteristici comune între ei. Se poate reitera acest proces şi astfel prin prelucrare (inclusiv statistică) se realizează permanente comparaţii şi se ajunge, eventual, la construirea unei teorii. Fireşte, aşa cum am stăruit (vezi şi 1.4.3), continua căutare a ceea ce e comun sau particular are loc, în cercetările calitative, în însuşi procesul de culegere a datelor, dar acest proces este prelungit şi în analiza datelor deja obţinute, prin legăturile şi conexiunile multiple dintre ele, facilitate extrem de mult de posibilităţile electronice ale calculatorului, dar decisiv determinate, din nou, de experienţa şi flerul cercetătorului.

4. Înainte de a produce explicaţiile şi interpretările finale, rezultatul „rotund” al studiului, o secvenţă importantă o constituie judecarea de ansamblu a datelor şi relaţiilor dintre ele, ceea ce autori ca I. Dey (1993) numesc „coroborare”. Aici figurează întrebări de genul: „Ce credit acordăm datelor culese?”, „Care este explicaţia cea mai simplă?”, „Cum se înscrie această explicaţie în teoriile existente?” etc. Aşa cum uşor poate observa cititorul, atari întrebări şi răspunsurile aferente sunt esenţiale, ele vizând problema validităţii datelor, căreia îi rezerv subcapitolul următor.

5. Despre *elaborarea* textului final, a *raportului de cercetare* a fost vorba în mai multe rânduri în lucrarea de faţă. Voi menţiona aici doar că e dificil de a

găsi în limba română un corespondent satisfăcător al termenului *accounting*, de altfel cel mai frecvent utilizat drept carcasă lingvistică pentru produsul pe care cercetătorul îl prezintă în faţa publicului de specialitate sau a celui mai larg. Traducerea termenului *ad literam*, „raport de cercetare” e puţin prea seacă şi cu atât mai mult e nesatisfăcătoare formula „dare de seamă”. În orice caz, conţinutul şi forma textului prezentat depind şi de persoana, publicul sau instanţa căreia i se adresează şi în ce scop, dar dincolo de aceasta el trebuie să aibă claritate, să distingă între fapte şi interpretări, să fie echilibrat în ce priveşte prezenţa vocii autorului şi a „celorlalţi” (a subiecţilor) şi să fie, în acelaşi timp, incitant, să trezească interes.

Produsul final încorporează sintetic toate secvenţele anterioare : citire şi adnotare, categorizare ş.a.m.d. De altfel, prelucrarea, analiza şi interpretarea datelor constituie un proces iterativ de permanent feed-back, care ar putea fi exprimat grafic ca în figura 2.

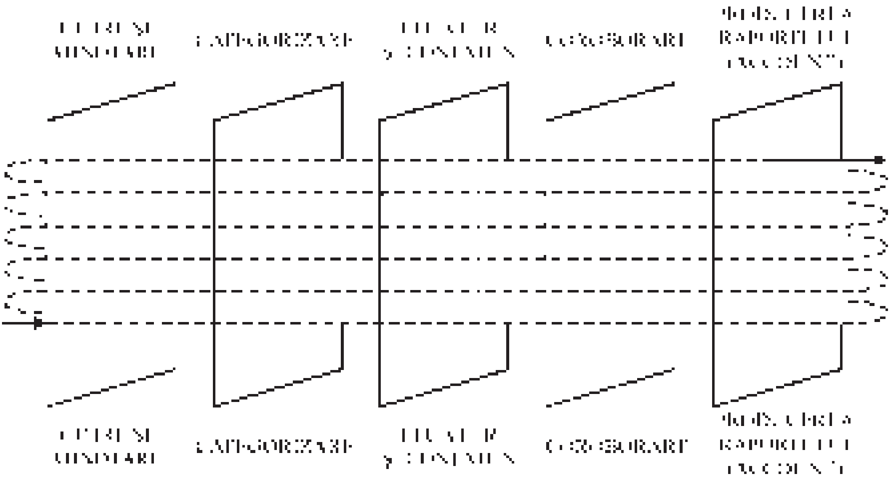

Figura 2. Analiza datelor ca proces iterativ (Dey, 1993)

Am redat această figură, pe de o parte, pentru a vizualiza legăturile de strânsă interdependenţă şi de ajustări reciproce, iterative, intersecvenţiale pe durata prelucrării şi analizei datelor, şi, pe de altă parte, ca să ilustrez cu un exemplu concret cum, depinzând de destinaţie, textul raportului de cercetare – chiar calitativist – e bine să cuprindă şi reprezentări grafice sugestive (tabele, scheme, figuri).

Privitor la interpretarea propriu-zisă, am putea concluziona că trei entităţi majore sunt avute în vedere de către calitativişti : *înţelesul* acordat de actori elementelor, dimensiunilor şi caracteristicilor generale ale fenomenului studiat –

şi în care ei sunt implicaţi –, *contextul* în care evenimentele şi fenomenele au loc şi *procesualitatea* lor. Iar ca reguli de interpretare mai specifice mi se par rezonabile şi eficiente cele expuse condensat de I. Dey (1993) :

- Înţelesurile sunt dependente de context ;
- Înţelesurile sunt totdeauna negociabile între diferiţi observatori ;
- În ştiinţele sociale, noi putem întreba subiecţii despre înţelesurile pe care le acordă ;
- Intenţiile subiecţilor şi înţelesurile cu care ei operează nu sunt întotdeauna un ghid valabil pentru interpretare şi predicţie ; inclusiv din motivul că intervin efecte neanticipate de actorii sociali ;
- Procesualitatea implică analiza schimbărilor de-a lungul timpului ; schimbarea poate fi analizată pe faze, prin întâmplări-cheie sau prin interjocul complex al actorilor ;
- Factorii materiali şi cei general-sociali afectează schimbările (p. 39).

Iată deci că şi în rândul celor ce atribuie un mare credit metodelor calitative şi lumii înţelesurilor, sunt destule voci care marchează expres rolul condiţiilor materiale, obiective, şi al faptului că, nu de puţine ori, rezultatele acţiunilor umane dau efecte neintenţionate, uneori chiar perverse (şi adverse).

4.2 Problema validităţii (şi fidelităţii) în abordarea calitativă

Pentru cantitativişti (pozitivişti), nu numai că întrebarea dacă prin strategia metodologică adoptată explorăm ceea ce ne propunem să explorăm (validitate) şi cât de bine (stabil) explorăm (măsurăm) ceea ce ne propunem (fidelitate), este o întrebare princeps, dar ei insistă pentru ca şi răspunsurile la ea să fie riguroase şi, pe cât posibil, în termeni cantitativişti (măsurare). Intenţionat am folosit cuvântul „explorare”, fiindcă în concepţia multor specialişti, problema validităţii şi fidelităţii este una esenţială chiar şi atunci când nu lucrăm cu instrumente de măsurare în sensul strict al cuvântului. Am afirmat, apoi, prin „pe cât posibil”, că se tinde la măsurarea validităţii şi fidelităţii – comparându-se statistic rezultatele obţinute prin metodele (instrumentele) vizate – cu anumite criterii considerate deja validate. Dar şi cercetătorii ce practică metodologii cantitativiste, în speţă ancheta pe bază de chestionar standardizat, recunosc că validitatea de construct (sau conceptuală), ca formă superioară a validităţii, este mai degrabă o chestiune de evaluare şi interpretare, susţinută de o practică asiduă de cercetare, decât de calcularea „orbeşte” a unor coeficienţi de corelaţie sau a altor indicatori statistici (vezi, de exemplu, Litwin, 1995).

O bună parte din calitativişti, considerând că validitatea în accepţiunea ei clasică (pozitivist-cantitativistă) este, în fond, un mijloc de legitimizare a puterii în comunitatea ştiinţifică, propun înlocuirea ei cu alte criterii (vezi 1.4.3) sau, oricum, ataşarea unor alte conţinuturi sferei ei de cuprindere. *Validitatea* calitativistă este una *interpretativă* şi, dincolo de epitete exotice de genul „imperială”, „catalitică”, „voluptoasă”, ea cunoaşte ca teoretizări mai importante următoarele (Altheide şi Johnson, 1994) :

Validitatea drept cultură are ca supoziţie principală aceea că orice cercetător (etnograf) îşi impune, conştient sau nu, punctul lui de vedere, valorile şi reprezentările lui culturale în studierea şi prezentarea „celorlalţi”, a subiecţilor cercetaţi ;

Validitatea ca ideologie este foarte asemănătoare cu prima, diferenţa constând în accentul pus pe aspectele culturale privind structura şi puterea socială (subordonaţi/conducători) ;

Validitatea ca gender (raportul bărbat – femeie) se focalizează asupra asimetriei, în termeni de putere socială, dintre bărbat-femeie, reflectată în munca de cercetare (conceptuală, de interacţiune cu subiecţii în procesul de culegere a datelor şi de scriere şi publicare a textelor) ;

Validitatea ca limbaj/discurs cuprinde şi formele anterioare, subliniind, în acelaşi timp, că orice discurs, indiferent cât de obiectiv s-ar pretinde el, este autodeterminat de viziuni despre lume şi categorizări culturale implicate în însăşi limbajul utilizat ;

Validitatea ca apărător social se înscrie în cerinţa „teoriilor critice” (vezi şi Guba şi Lincoln, 1994) de a fi utili prin cercetare grupurilor marginalizate şi dezavantajate.

Preocupările cercetătorilor în legătură cu felul cum se produc cunoştinţele, ce destinaţie au şi cui servesc ele, sublinierea faptului că ştiinţa este şi ea o activitate umană supusă structurilor şi intereselor socioumane, sunt notabile şi de dorit. Însă, fără cel puţin la fel de intensa preocupare vizavi de valoarea de adevăr în sine a respectivelor cunoştinţe, dincolo de opţiunile politico-ideologice şi de bunele intenţii umanitariste, orientarea calitativistă se descalifică în calitate de domeniu necesar şi specific al practicii sociale. H. Hemmersly (1992) – căruia nu i se poate reproşa nicidecum necunoaşterea din interior a modelelor calitative – afirmă în această privinţă : „Pentru mine, cercetarea ca proces de cunoaştere este unul colectiv, şi nu unul individual ; şi el este angrenat mai degrabă în producerea de cunoştinţe valide şi relevante decât în aceea de soluţii la probleme practice... Marea valoare a cercetărilor din acest model este că ele produc cunoştinţe care, în medie, este probabil să conţină

mai puţine erori decât cunoştinţele din altă sursă. Aceasta decurge din rolul comunităţii de cercetare de a verifica rezultatele studiilor particulare şi de faptul că în ea se desfăşoară sau ar trebui să se desfăşoare o formă mai sceptică de evaluare decât e tipic altundeva" (p. 131).

Foarte importantă este observaţia lui M. Hemmersly că oricum producţiile specialiştilor din disciplinele socioumane sunt judecate în termeni de adevăr şi fals de alţi membri şi alte instanţe sociale (inclusiv publicul mai larg), şi atunci ar fi paradoxal ca tocmai colegilor de breaslă să li se interzică acest lucru din raţiuni epistemologice de tipul constructivist-interpretativist. Metodologul american consideră, în continuare, că cercetătorii calitativişti pot şi trebuie să pună problema validităţii – în sensul ei consacrat – adoptând ceea ce el numeşte „forma subtilă de realism", ce ar cuprinde trei elemente de bază : 1) Validitatea înseamnă încredere în cunoştinţele noastre, dar nu certitudine ; 2) Se prezumă existenţa realităţii independente de afirmaţiile pe care cercetătorul le face despre ea ; 3) Realitatea este întotdeauna văzută dintr-o perspectivă anume, imaginea rezultată *reprezintă* realitatea şi *nu o reproduce* (1992, pp. 50-51).

Neîndoielnic că în comparaţie cu analize întreprinse, spre pildă, de P. Bourdieu (vezi şi Stănciulescu, 1996) consideraţiile de mai sus cu privire la cunoaşterea realităţii sociale sunt mai degrabă naive decât subtile, dar pentru înţelegerea problematicii validităţii calitative în contrapunct cu elucubraţiile metodologice de „voluptate", „polifonie", „feminism" etc., ele sunt binevenite. După cum şi evidenţierea faptului că valoarea de adevăr (probabil) a unui discurs cu pretenţii ştiinţifice este dată de plauzibilitatea lui în raport cu achiziţiile existente deja în domeniu ; credibilitatea discursului depinde însă şi de natura fenomenului studiat, de caracteristicile cercetătorului şi circumstanţele concrete ale desfăşurării investigaţiei, şi, mai ales, de probele intrinseci pe care cercetătorul le aduce (Hammersly, 1990, Silverman, 1993). Drept recomandări mai concrete în vederea atingerii unei rigori cât de cât acceptabile în ce priveşte validitatea şi fidelitatea şi în abordarea calitativă se propun :

- Sistematizarea materialului empiric în aşa fel încât să se poată distinge clar între criterii şi între puncte de vedere. În cazul analizelor de documente acest lucru se înfăptuieşte prin grila de categorii. Dar şi atunci când e vorba de observaţii şi notiţe de teren e nevoie să fie specificate ferm punctul de vedere emic şi cel etic, vocea subiecţilor şi vocea autorului, fapte şi interpretări.
- Aplicarea triangulaţiei, în particular a procedeului interobservatori. Principiul evaluării aceloraşi date rezultate de către mai mulţi specialişti – *metoda experţilor*, în sens larg – se utilizează şi în problema validităţii şi fidelităţii calitative, putând merge până la calcularea unor indicatori de concordanţă

interevaluatori, ceea ce se întâmplă şi cu metodele cantitativist-structurate (vezi şi Rotariu şi Iluţ, 1997, pp. 97-102).

• Cantitativismul „bine temperat” şi calitativismul cu aspiraţia spre rigoare se întâlnesc aşadar şi în ceea ce priveşte acurateţea datelor, a validităţii (în special cea de conţinut şi de concept) şi, în parte, a fidelităţii. Ca o formă proprie studiilor calitativiste merită menţionată *validitatea respondenţilor*, adică evaluarea rezultatelor şi concluziilor cercetării de către subiecţii vizaţi de cercetarea respectivă (Bloor, 1978, apud Silverman, 1993).

Denumirea de „validitatea respondenţilor” nu trebuie să inducă în eroare, în sensul că s-ar aplica doar în cazul datelor obţinute prin răspunsuri verbale ale subiecţilor – interviuri – fiind în cauză şi celelalte metode. Indiferent însă dacă subiecţilor li se prezintă spre apreciere rezultate ale interviurilor, observaţiei, studiului de caz etc., recurgerea la părerea lor drept criteriu al acurateţei datelor şi temeiniciei concluziilor este criticată chiar de adepţi ai calitativismului, cum este A. Bryman (1992), din motive ale deosebirii de esenţă dintre cunoaşterea la nivelul simţului comun şi cea sistematică (vezi 1.1.1).

Se subliniază că întoarcerea cu rezultatele parţiale sau finale în rândul populaţiei cercetate foloseşte nu atât validării lor, cât optimizării demersului investigaţional în desfăşurare, sau a altor studii pe aceeaşi temă, şi, desigur, atunci când, pe baza rezultatelor, se intenţionează anumite intervenţii practice în viaţa celor investigaţi. În calitate de criteriu de validitate (şi fidelitate) propriu-zisă, evaluările respondenţilor ar fi, eventual, îndreptăţite, în opinia mea, doar atunci când ele se referă la versiunea emică elaborată de cercetător şi/sau când respondenţii au un grad înalt de şcolaritate şi deci, potenţial cognitiv sporit de înţelegere a socioumanului şi a propriei condiţii. În acestă din urmă situaţie, recurgerea la părerile persoanelor implicate direct în cercetare se încadrează în utilizarea metodei experţilor.

Într-o cercetare cu privire la orientările axiologice ale tineretului universitar, studenţii de la filosofie, sociologie şi psihologie au fost solicitaţi deopotrivă şi ca respondenţi, şi ca tineri experţi, ce cunosc fenomenul din interior (Iluţ, 1995a). S-a creat în acest fel posibilitatea de a compara structuri axiologice pe profiluri de vârstă (preadolescenţi, adolescenţi şi tineri) şi pe puncte de vedere (al tinerilor experţi despre valorile preadolescenţilor, al adolescenţilor şi al tinerilor şi al experţilor maturi despre aceste structuri).

Adoptând *strategia multiperspectivală* – cu variante ale punctului de vedere emic şi ale celui etic – şi coroborând în aceeaşi cercetare metode structurate (cantitative) cu unele mai flexibile, nestructurate (calitative), se poate ajunge şi în domeniul a ceea ce s-ar putea numi *mentalologie* la rezultate care să depăşească truismele stereotipizate ale simţului comun sau interpretările

speculative fără acoperire în date sistematice – oricât de subtile şi seducătoare ar fi ele –, dar şi datele empirico-statistice care, în sine, nu spun nimic sau spun orice.

Aspiraţia autorului cărţii de faţă, nu numai teoretică, ci şi de cercetare efectivă, este, aşadar, de a practica mai mult decât o simplă îmbinare dintre cantitativ şi calitativ. Opţiunea este înspre o *suprapunere cât mai întinsă a cantitativismului înţelept cu genul de calitativism riguros*. Ea nu este nici pe de o parte unică şi nici exclusivistă. Implicit sau explicit, specialiştii în explorarea socioumanului recunosc că adoptarea unei perspective sau a alteia, a unui anumit design investigaţional depinde de scopul şi mijloacele cercetării : uneori doar ancheta şi sondajul sunt posibile (şi suficiente), alteori prin studiul de caz se poate accede la informaţii pertinente. Tot aşa după cum, de câte ori e posibil, combinarea de mai multe metode şi tehnici e de dorit.

Referinţe bibliografice

1. Abelson, R.P, 1976, „When the Polls go Wrong and Why” in *Current Perspectives in Social Psychology*, (ed. P.E. Hollander şi G.R. Hunt), New York, University Press.
2. Adler, P.A. şi Adler, P., 1994, „Observational Techniques”, in *Handbook of Qualitative Research*, (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
3. Aldag, R. şi Fuller S., 1993, „Beyond Fiasco : A Reappraisal of the Groupthink Phenomenon”, in *Psychological Bulletin*, 3.
4. Allport, G.W., 1937, *Personality*, New York, Holt.
5. Allport, G.W., 1942, *The use of personal documents in psychological science*, New York, Social Science Research Council.
6. Allport, G.W., 1965, *Letters from Jenny*, New York, Harcourt, Brace & World.
7. Altheide, D.L. şi Johnson, J.M., 1994, „Criteria for Assessing Interpretative Validity in Qualitative Research”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
8. Anheier, H.K. *et al.*, 1995, „Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields : Examining Bourdien’s Social Topography”, in *American Journal of Sociology*, 4.
9. Atkinson, J.M., 1982, „Understanding formality”, in *British Journal of Sociology*, 33.
10. Atkinson, P. şi Hammersly, M., 1994, „Ethnography and Participant Observation”, in *Handbook of Qualitative Research*, (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
11. Bannister, D., 1973, „O nouă teorie a personalităţii”, în *Orizonturi noi în psihologie*, (ed. M.F. Brian), Bucureşti, Ed. Enciclopedică Română.
12. Bavelas, A., 1950, „Communication patterns in task oriented groups”*,* in *Journal of the Acoustical Society of America*, 22.
13. Bazerman, M., 1985, „Norms of distributive justice in interest arbitration”, in *Industrial and Labor Relation Review*, 38.
14. Bădescu, I., 1996, *Istoria sociologiei*, Bucureşti, Ed. Eminescu.
15. Becker, H.S., et. al, 1961, *Boys in White : Student Culture in Medical School*, Chicago, University of Chicago Press.
16. Becker, G., 1996, *Accounting for Tastes*, Cambridge, Harvard University Press.
17. Bloch, M., 1991, „Language, anthropology and cognitive science”*,* in *Man*, 26.
18. Boissevain, J., 1989, „Networks”*, in The Social Science Encyclopedia*, (ed. A. Kuper şi J. Kuper), London, Routledge.
19. Botezatu, P., 1969, *Schiţă a unei logici naturale,* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică.
20. Boudon, R., 1990, *Texte sociologice alese*, Bucureşti, Ed. Humanitas.
21. Boudon, R., 1992, *Traité de sociologie*, Paris, PUF.
22. Boudon, R., 1995, „O perspectivă neo-weberiană asupra sentimentelor morale” in *Studii weberiene* (coord. T. Rotariu *et al.*), Cluj-Napoca, Ed. Clusium.
23. Bryman, A.,1992, *Quantity and Quality,* in *Social Research*, London, Routledge.

24. Burgess, R.G. *et al.*, 1994, „Four Studies from one or one study from four? Multi-site case study research” in *Analyzing Qualitative Data*, (ed. A. Bryman şi R.G. Burgess), London, Routledge.
25. Chelcea, S., 1975, *Chestionarul în investigaţia sociologică*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.
26. Chelcea, S., 1985, *Semnificaţia documentelor sociale,* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.
27. Chelcea, S., 1993, „Analiza conţinutului”, în *Dicţionar de sociologie* (coord. C. Zamfir şi L. Vlăsceanu), Bucureşti, Ed. Babel.
28. Chelcea, S., 1996, *Cunoaşterea vieţii sociale. Fundamente metodologice,* Bucureşti, Ed. Institutului Naţional de Informaţii.
29. Cicourel, A., 1964, *Method and Measurement in Sociology*, New York, Free Press.
30. Clandinin, D.J. şi Conelly, F.M., 1994 „Personal Experience Methods”, in *Handbook of Qualitative Research*, (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
31. Coleman, J.S., 1981, *Longitudinal Data Analysis*, New York, Basic Books, Inc. Publishers.
32. Coleman, J.S., 1990, *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Harvard University Press.
33. Coulthard, M. şi Montgomery, M., 1981, *Studies in Discourse Analysis*, London, Routledge & Kegan Paul.
34. Culler, J., 1975, *Structuralist poetics*, Ithaca, NY, Cornell, University Press.
35. Denzin, N.K., 1978, *The research act*, New York, Mc Graw-Hill.
36. Denzin, N.K., 1989, *Interpretative biography*, Newburg Park, CA, Sage.
37. Denzin, N.K., 1994 şi Lincoln, Y.S., „Introduction”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
38. Derrida, J., 1967, *Of Grammatology*, Baltimore, John Hopkins University Press.
39. Dey, I., 1993, *Qualitative Data Analyses*, London, Routledge.
40. Douglas, J.D., 1976, *Investigative social research*, Beverly Hills, C.A. Sage.
41. Douglas, J.D., 1985 *Creative interviewing*, Beverly Hills, C.A. Sage.
42. Ellis. C., 1991, „Sociological introspection and emotional experience”, in *Symbolic Interaction*, 14.
43. Emerson, M.R., 1966, Mount Everest: „A Case Study of Communication Feed-back and Sustained Group Goal Striving”, in *Sociometry*, 19.
44. Emirbayer, M. şi Goodwin, J., 1994, „Network analysis, culture and the problem of agency”, in *American Journal of Sociology*, 99.
45. Emmison, M., 1983, „The Economy: its emergence in media discourse”, in *Language, Image, Media*, (ed. H. Davis şi P. Walton), Oxford, Basil Black-well.
46. Erickson, B.H. et al, 1981, „Network sampling in practice: some second steps”, in *Social Networks*, 3.
47. Erickson, C.L., 1988, „Raised field agriculture in the Lake Titicaca Basin: Putting ancient agriculture back to work”, in *Expedition*, 30.
48. Ferguson, L., 1991, „Struggling with pots in Colonial South Carolina”, in *The archaeology of inequality* (ed. R.Mc. Suire şi R. Paynter), Oxford, Basil Blackwell.

49. Filipescu, I., 1993, „Monografie sociologică”, in *Dicţionar de sociologie*, (coord. C. Zamfir şi L.Vlăsceanu), Ed. Babel, Bucureşti.
50. Fontana A. şi Frey, J.H., 1994, „Interviewing : The art of science”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
51. Foucault, M., 1971, „Orders of discourse”, in *Social Science Information*, 10.
52. Freeman, I.C., 1977, „A set of measures of centrality based on betweens”, in *Sociometry*, 40.
53. Garfinkel, H., 1967 *Studies in Ethnomethodology,* New York, Englewoods Cliffs.
54. Geertz, C., 1973, *The Interpretations of Cultures*, New York, Basic Books.
55. Geertz, C., 1983, *Local knowledge : further essays in interpretative anthropology*, New York, Basic Books.
56. Geertz, C., 1988, *Work and lives : the anthropologist as author*, Stanford CA, Stanford University Press.
57. Georgescu-Roegen, N., 1979, *Legea entropiei şi procesul economic*, Bucureşti, Editura Politică.
58. Ghiglione, R. şi Matalon, B., 1978, *Les enquetes sociologiques*, Paris, Armand Colin.
59. Glase, B.C. şi Strauss, A.L., 1967, *The discovery of grounded theory : Strategies for qualitative research*, Chicago, Aldine.
60. Glassner, B. şi Loughlin, J., 1987, *Drugs in Adolescent Worlds : Burnouts to Straights*, New York, St. Martin's Press.
61. Goffman, E., 1981, *Forms of Talk,* Oxford, Basil Blackwell.
62. Gold, R.A., 1958, „Roles in sociological field observations”, in *Social Forces*, 36.
63. Goode, J.W. şi Hatt, P., 1952, *Methods in Social Research*, McGraw-Hill Book Company, Inc.
64. Gouldner, A.W., 1970, *The Coming Crisis of Western Sociology*, New York, Avon.
65. Graham, S., 1992, „Most of the subjects were with and middle class : Trends in published research on African American, in selected APA journals”, 1970-1989, în *American Psychologist*, 47.
66. Granovetter, M., 1974, *Getting a Job*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
67. Guba, E.G. şi Lincoln, Y.S., 1994, „Competing Paradigms in qualitative Research”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
68. Gubrium, J.F., 1989, „Local cultures and service policy”, in *The politics of field research : Beyond enlightenment*, (ed. J.F. Gubrium şi D. Silverman), Newbury Park, Sage.
69. Gubrium, J.F. şi Buckholdt, D., 1982, „Describing Care : Image and Practice” in *Rehabilitation*, Cambridge, Mass, Oelschlager, Sunn & Hain.
70. Hammersley, M. şi Atkinson, P., 1983, *Ethnography : Principles*, in *Practice*, London, Tavistock.
71. Hammersley, M., 1990, *Reading Ethnographic Research : A Critical Guide*, London, Longmans.
72. Hammersley, M., 1992, *What's wrong with ethnography ? Methodological explorations*, London, Routledge.
73. Hayano, D., 1979, „Auto-ethnography : Paradigms problems, and prospects”, in *Human Organization*, 38.

74. Heath, C., 1988, „Embarrassment and interactional organisation”, in *Erving Goffman : Exploring the Interaction Order*, (ed. P. Drew şi A. Wootton), Cambridge, Polity.
75. Heritage, J., 1984, *Garfinkel and Ethnomethodology*, Cambridge, Polity.
76. Hodder, I., 1992, *Theory and practice in archaeology*, London, Routledge.
77. Hodder, I., 1994, „The interpretation of Documents and Material Culture”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
78. Hollway,W., 1989, „Subjectivity and Method” in *Psychology : Gender, Meaning and Science*, London, Sage.
79. Holstein, J.A. şi Gubrium, J.F., 1994 „Phenomenology, Ethnomethodology, and Interpretative Practice”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
80. Homans, G.C., 1951, *The Human Group*, London, Routledge and Kegan Paul.
81. Iluţ, P., 1985, „Tentaţia globalităţii exacte”, in *Cunoaştere şi acţiune* (coord. A. Marga), Cluj-Napoca, Ed. Dacia.
82. Iluţ, P., 1994, „Asimetria rolurilor de sex”, in *Psihologie socială* (coord. I. Radu), Cluj-Napoca, Ed. Exe.
83. Iluţ, P., 1995a, *Structurile axiologice din perspectiva psihosocială,* Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică.
84. Iluţ, P., 1995b, *Familia. Cunoaştere şi asistenţă*, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut.
85. Janesick, V.L., 1994, „The Dance of Qualitative Research Design : Metaphor, Methodolatry, and Meaning”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
86. Janis, I. şi Mann., L., 1977, *Decision making : A Psychological Analysis of conflict, choice and commitment,* New York, Free Press.
87. Jankowski, N.W. şi Wester, F., 1991, „The qualitative tradition in social science inquire”, in *Handbook of Qualitative Research Methodologies for Mass Communication Research*, (ed. K.B. Jensen şi H.W. Jankowski), London, Routledge.
88. Jensen, K.B., 1991, „Humanistic scholarship as qualitative science : Contributions to mass communication research”, in *A Handbook of Qualitative Research Methodologies for Mass Communication Research*, (ed. K.B. Jensen şi N.W. Jankowski), London, Routledge.
89. Kelly, H.H., 1976, „Process of Causal Attribution”, in *Current Perspectives in Social Psychology* (ed. P.E. Hollander şi G.R.Hunt), New York, University Press.
90. Knocke, D. şi Kuklinski, J.H., 1982, *Network Analysis*, Beverly Hills, Sage.
91. Krauger, R., 1988, *Focus Groups*, London, Sage.
92. Leavitt, H.J., 1951, „Some effects of communication patterns on group performance”, in *Journal of Abnormal Psychology*, 46.
93. Lee, N.H., 1969, *The Search for an Abortionist*, Chicago, University of Chicago Press.
94. Lewin, K., 1951, *Field Theory in the Social Sciences*, New York, Harper.
95. Lewis, O., 1959, *Five famielies*, New York, Basic Books.
96. Lewis, O., 1961, *The children of Sanchez*, New York, Random House.
97. Litwin, M., 1995, *How to Measure Survey Reliability and Validity*, London, Sage.

98. Lofland, J., 1971, *Analyzing social settings : A guide to qualitative observation and analysis*, Belmont, Wadsworth.
99. Lorrain, F. şi White, H.C., 1971, „Structural equivalence of individuals in social networks”, in *Journal of Mathematical Sociology*, 1.
100. Lyand, R.S. şi Lyand, H.M., 1929, *Middletown : a Study in Contemporary American Culture*, New York, Harcourt.
101. Lyotard, J.F., 1997, *Fenomenologia*, Bucureşti, Ed. Humanitas.
102. Malinowski, B., 1922, *Argonauts of the Western Pacific*, London, Routledge.
103. Marcus, G.E., 1994, „What Comes (Just) After «Post» ? : The Case of Ethnography”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K.Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
104. Mayo, E., 1933, *The Human Problems of an Industrial Civilization*, Cambridge, Mass., Macmillan.
105. Mărgineanu, I., 1982, *Măsurarea în sociologie*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.
106. Mead, G.H., 1934, *Mind, Self and Society,* Chicago, University of Chicago Press.
107. Mehan, H., 1979, *Learning Lessons : Social Organization in the Classroom*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
108. Merton, R.K. *et al.*, 1956, *The Focused Interview*, Glencoe, The Free Press.
109. Mihu, A., 1971, *ABC-ul investigaţiei sociologice*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia.
110. Miles, M.B şi Huberman, A.M., 1993, *Qualitative data analysis : A sourcebook of new methods,* Newbury Park, Sage.
111. Miller, D., 1982, „Artifacts as products of human categorization processes”, in *Symbolic and structural archeology* (ed. I. Hodder), Cambridge, UK, Cambridge University Press.
112. Mills, C.W., 1959, *The Sociological Imagination*, London, Oxford University Press.
113. Mitchell, J.C. (ed), 1969, *Social Networks in Urban Situation*, Manchester, Manchester University Press.
114. Moreno, J., 1934, *Who Shall Survive* ?, New York, Beacon Press.
115. Morse, J.M., 1994, „Designing Founded Qualitative Research”, in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
116. Mortimer, A. *et al.*, 1958, „Participation Observation as Employed in the Study of a Military Training Program”, *American Sociological Review*, 23.
117. Moscovici, S., 1997, *Psihologia socială sau maşina de fabricat zei*, Iaşi, Ed. Polirom.
118. Mucchielli, R., 1968, *L'interview de groupe*, Librairies Techniques et Edition Sociales Françaises.
119. Mucchielli, R., 1987, *La metode du cas*, Librairies Techniques et Edition Sociales Françaises.
120. Mulkay, M., *et al.*, 1983, „Why an analysis of scientists discourse is needed”, in *Science Observed : Perspectives in the Social Study of Science* (ed. K. Knorr--Cetina şi M. Mulkay), London, Sage.
121. Nadel, S.F., 1957, *The Theory of Social Structure*, London, Cohen and West.
122. Okely, J. şi Callaway, H., (ed.), 1992, *Anthropology and Autobiography*, London, Routledge.

123. Peräkylä, A. şi Silverman, D., 1991 a, „Reinterpreting speech-exchange systems : communication formats in AIDS counselling”, in *Sociology*, 25.
124. Peräkylä, A. şi Silverman, D., 1991 b, „Owning experience : describing the experience of other persons”, in *Text*, 11.
125. Pike, K., 1967, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*, New York, Humanities Press.
126. Potter, J. şi Wethrell, M., 1994, „Analyzing Discourse”, in *Analyzing Qualitative Data*, (ed. A. Bryman şi R.G. Burgess), London, Routledge.
127. Prior, L., 1987, „Policing the Dead : a sociology of the mortuary”, in *Sociology*, 21.
128. Radu, I., 1974, *Psihologie şcolară*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică.
129. Radu, I., 1994a, „Metode de cercetare în psihologia socială”, în *Psihologie Socială*, (coord. I. Radu), Cluj-Napoca, Ed. EXE.
130. Radu, I., 1994b, „Imaginea de sine şi percepţia socială”, în *Psihologie Socială*, (coord. I. Radu), Cluj-Napoca, Ed. EXE.
131. Radu, I., 1994c, „Procese şi relaţii de comunicare”*,* in *Psihologie Socială*, (coord. I. Radu), Cluj-Napoca, Ed. EXE.
132. Rathje, W. şi Murphy, C., 1992, *Rubbish ! The archaeology of garbage*, New York, Harper Collins.
133. Ray, W., 1993, *Methods Toward a Science of Behavior and Experience*, Pacific Growe, California, Brooks/Cole Publishing Company.
134. Reiss, A.J., Jr., 1971, „Systematic Observation of Natural Social Phenomens”, in *Sociological Methodology*, Jorsey-Boss Publisher, San Francisco, CA.
135. Richards, T.J. şi Richards, L., 1994, „Using Computers in Qualitative Research” in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
136. Rossi, P., 1988, „On Sociological Data”, in *Handbook of Sociology* (ed. N.J. Smelser), London, Sage.
137. Rotariu, T., 1991, *Curs de metode şi tehnici de cercetare sociologică*, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeş-Bolyai”.
138. Rotariu, T., 1993, „Efecte de agregare”, in *Dicţionar de sociologie*, (coord. C. Zamfir şi L. Vlăsceanu), Bucureşti, Ed. Babel.
139. Rotariu, T. şi Iluţ, P., 1997, *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*, Iaşi, Ed. Polirom.
140. Sacks, H., 1974, „On the analysability of stories by children”, în *Ethnomethodology* (ed. R. Turner), Harmondsworth, Pinguin.
141. Sacks, H., 1992, *Lecture on Conversation*, (ed. G. Jefferson, introd. E. Schegloff), Oxford, Basil Blackwell, 2 vol.
142. Sandu, D., 1996, *Sociologia tranziţiei. Valori şi tipuri sociale în România*, Ed. Steff, Bucureşti.
143. Schegloff, E.A. şi Sacks, H., 1974. „Opening up Closing”, in *Ethnomethodology* (ed. R. Turner), Harmondsworth, Penguin.
144. Schutz, A., 1967, *The phenomenology of the social world,* Evanston, Norhwestern University Press.
145. Schutz, A., 1970, *On phenomenology and social relations*, Chicago, University of Chicago Press.

146. Scott, J., 1994, *Social Network Analysis, A Handbook*, London, Sage.
147. Sears, D.O., 1986, „College sophomores in the laboratory : Influences of a narrow database on social psychology's view of human nature", in *Journal of Personality and Social Psychology*, 51.
148. Shaw, C., 1930, *The jack-roller : A deliquent boy's own story*, Chicago, University of Chicago Press.
149. Sherif, M. şi Sherif, C., 1969, *Social Psychology*, New York, Harper & Row.
150. Silverman, D., 1993, *Interpreting Qualitative Data*, London, Sage.
151. Simon, S.B., 1972, *Values Clarification,* New York, Hart Publishing Company, Inc.
152. Smith, L.M., 1994, „Biographical Method", in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S. Lincoln), London, Sage.
153. Stahl, H.H., 1974-1975, *Teoria şi practica investigaţiei sociale*, Bucureşti, Editura Academiei.
154. Stake, R.E., 1994. „Case Studies", in *Handbook of Qualitative Research* (ed. N.K. Denzin şi Y.S.Lincoln), London, Sage.
155. Stănciulescu, E., 1996, *Teorii sociologice ale educaţiei*, Iaşi, Ed. Polirom.
156. Stephan, C. şi Stephan, W., 1985, *Two Social Psychology*, Homewood, The Dorsey Press.
157. Strauss, A.L şi Corbin, J., 1990, *Basics of Grounded Theory Methods*, Beverly Hills, Sage.
158. Taylor, S. et al, 1994, *Social Psychology*, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
159. Thomas, W.I. şi Znaniecki, F., 1918-1920, *The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago, University of Chicago Press.
160. Turner, R.H., 1976, „The Real Self : From Institution to Impulse", in *American Journal of Sociology*, 81.
161. van Dijk, T.A. şi Kintch, W., 1983, *Strategies of Discourse Comprehension*, London, Academic Press.
162. Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică.
163. von Glasersfeld, E., 1991, „Knowing without metaphysics : Aspects of the radical constructivist position", in *Research and Reflexivity* (ed. F. Steier), Newbury Park, Sage.
164. Wallerstein, I., 1997, „Social Science and the Quest for a Just Society", in *American Journal of Sociology*, 102.
165. Warner, W.L. şi Lunt, P.S., 1941, *The Social Life of a Modern Community*, New Haven, Conn, Yale University Press.
166. Warner, W.L. şi Lunt, P.S., 1942, *The Status System of a Modern Community*, New Haven, Conn, Yale University Press.
167. Watson, G., 1987, „Make me reflexive – but not yet : Strategies for managing essential reflexivity in ethnographic discourse", in *Journal of Anthropological Research*, 43.
168. White, H.C., 1963, *An Anatomy of Kinship*, Englewood Cliffs, N.J, Presntice Hall.
169. White, H.C. *et al.*, 1976, „Social Structure from Multiple Networks", in *American Journal of Sociology*, 81.

170. White, H.C., 1990, *Identity and Control*, Princeton, Princeton University Press.
171. Wolcott, H., 1992, „Writing Up Qualitative Research”, in *Qualitative Research Methods* 20, Newbury Park, Sage.
172. Zamfir, C., *et al.*, 1980, *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, Bucureşti, Ed. Academiei.
173. Zamfir, C., 1986, *Structurile gândirii sociologice*, Bucureşti, Ed. Politică.
174. Zlate, M., 1989, „(Cine sunt eu?) – o probă de cercetare şi cunoaştere a Eului şi personalităţii”, în *Revista de psihologie*, 4.
175. Zurcher, L.A., 1977, *The Mutable Self,* Beverly Hills, California, Sage.
176. Yin, R.K., 1989, *Case Study Research*, California, Sage Publications, Inc.

Seria: **Sociologie, Ştiinţe politice**

au apărut :

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*
Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educaţiei*
Ion I. Ionescu – *Sociologia şcolii*
Traian Rotariu, Petru Iluţ – *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale*
Joachim Wach – *Sociologia religiei*
Vladimir Tismăneanu – *Mizeria utopiei*
Petru Iluţ – *Abordarea calitativă a socioumanului*

în pregătire:

Ernst Gellner – *Condiţia libertăţii*
Vasile Boari – *Alternative est-europene*

Seria : **Psihologie, Ştiinţele educaţiei**

au apărut :

Constantin Cucoş – *Pedagogie*
Liviu Antonesei – *Paideia. Fundamentele culturale ale educaţiei*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
W. Doise, J.C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
Gilles Ferréol, Adrian Neculau (coord.) – *Minoritari, marginali, excluşi*
Constantin Cucoş – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieţii cotidiene*
R. Bourhis, J.P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare şi relaţii intergrupuri*
Serge Moscovici – *Psihologia socială sau maşina de fabricat zei*
Adrian Neculau (coord.) – *Câmpul universitar şi actorii săi*
Carmen Creţu – *Psihopedagogia succesului*
Jean-Marc Monteil – *Educaţie şi formare. Perspective psihosociale*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologia câmpului social: reprezentările sociale*

în pregătire:

* * * *Psihologie şcolară*
Serge Moscovici – *Psihologia socială. Relaţiile cu celălalt*

Seria: **Ştiinţe juridice**

a apărut :

Valerius M. Ciucă – *Procedura partajului succesoral*

Seria: **Filosofie**

au apărut :

Petre Andrei – *Prelegeri de istoria filosofiei. De la Kant la Schopenhauer*
Petre Andrei – *Filosofia valorii*
Petre Botezatu – *Introducere în logică*

în pregătire:

Andrei Marga – *Reconstrucţia pragmatică a filosofiei*

Seria: **Media**

au apărut :

Mihai Coman (coord.) – *Manual de jurnalism. Tehnici fundamentale de redactare*

în pregătire:

C.J. Bertrand – *Media. O introducere în presă, radio şi televiziune*

Seria: **Metodică**

au apărut :

Mihaela Neagu, Georgeta Beraru – *Activităţi matematice în grădiniţă. Îndrumar metodologic*
Teresa Siek-Piskozub – *Jocuri şi activităţi distractive în învăţarea limbilor străine*
Aurel Dascălu – *Educaţia plastică în ciclul primar (clasele II-IV)*

Bun de tipar : decembrie 1997. Apărut : 1997
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266
6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 214100 ; (032) 214111 ; (032) 217440
(difuzare) ; E-mail : polirom@mail.cccis.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iaşi
Calea Chişinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323 ; Fax : (032) 230485